

№ 6 (92), 2018
Қараша-желтоқсан / November-December

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Dergi 2003 yılı mayıs ayından itibaren Paris Uluslararası ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında 55-97-J 18.02.2005 numarayla kayıtlıdır.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан/Turkestan
2018

ҚҰРЫЛТАЙШЫ/ OWNER
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

БАС РЕДАКТОР

Доктор, профессор Женгиз Томар

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

ф.ғ.к. Нұрлан Мансұров, ф.ғ.к. Сердар Дағыстан

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жұпар Танауова

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ

док., проф. М. Йылдыз (Гази университеті, Анкара)
б.з.д., проф. Б. Абдрасилов (А.Ясауи университеті, Түркістан)
док., проф. Т. Қожаоғлы (Мичиган университеті, Мичиган)
ф.ғ.д., проф. Т. Садықов (Бишкек гуманитарлық университеті, Бишкек)
ф.ғ.д., проф. В. Бутанаев (Хакасия мем. университеті, Абакан)
док., проф. С. Екер (Башкент университеті, Анкара)
ф.ғ.д., проф. Н. Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары)
ф.ғ.д., проф. Қ. Ерғобек (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.д., проф. М. Идельбаев (Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа)
ф.ғ.д., проф. В. Иларионов (Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск)
ф.ғ.д., проф. Х. Миннегулов (Казан федеральді университеті, Казан)
т.ғ.д., проф. А. Муминов (Еуразия университеті, Астана)
ф.ғ.д., проф. М. Жұраев (Тіл және Әдебиет институты, Ташкент)
док., проф. Г. Сейхан (Мармара университеті, Стамбул)
док., проф. С. Дениз (Мармара университеті, Стамбул)
док., проф. Х. Девели (Стамбул университеті, Стамбул)
док., проф. М. Фатих Анды (Фатих Сұлтан Мехмет университеті, Стамбул)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

док. П. Пилтен (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.д., проф. А. Абуов (А.Ясауи университеті, Түркістан)
п.ғ.д., проф. К. Беркімбаев (А.Ясауи университеті, Түркістан)
док., проф. А. Билгин (Стамбул университеті, Стамбул)
филос.ғ.д., проф. Д. Кенжетаяев (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.д. С. Боранбаев (Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университет, Шымкент)
с.ғ.д., проф. О. Нұсқабаяев (А.Ясауи университеті, Түркістан)
т.ғ.д. Х. Түрсүн (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к. Н. Айтбаева (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к., доц. Б. Әбжет (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к., доц. Н. Қошанова (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к., доц. Г. Жылқыбай (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к., доц. А. Гүнгөр (А.Ясауи университеті, Кентау)
ф.ғ.к. А. Саифутдинова (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к. О. Бекжан (А.Ясауи университеті, Түркістан)
PhD Е. Алаибаев (А.Ясауи университеті, Түркістан)
PhD Е. Жиенбаев (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к. Е. Өмірбаев (А.Ясауи университеті, Түркістан)
С. Құдасов (А.Ясауи университеті, Түркістан)

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. Dr. Cengiz Tomar

ASSOCIATED EDITOR

Dr. Nurlan Mansurov, Dr. Serdar Dagistan

EXECUTIVE SECRETARY

Zhupar Tanauova

BOARD OF CONSULTANTS

Prof. Dr. M. Yildiz (Gazi University, Ankara)
Prof. Dr. B. Abdrasilov (A. Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. T. Kozhaoglu (Michigan University, Michigan)
Prof. Dr. T. Sadykov (Bishkek Humanitarian University, Bishkek)
Prof. Dr. B. Butanayev (Khakassia State University, Abakan)
Prof. Dr. S. Eker (Baskent University, Ankara)
Prof. Dr. N. Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary)
Prof. Dr. K. Ergobek (A. Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. M. Idelbayev (Bashkir State University, Ufa)
Prof. Dr. B. Illariyonov (North-Eastern Federal University, Yakutsk)
Prof. Dr. X. Minnegulov (Kazan Federal University, Kazan)
Prof. Dr. A. Muminov (Eurasia University, Astana)
Prof. Dr. M. Zhurayev (Institute of Language and Literature Tashkent)
Prof. Dr. G. Seyhan (Marmara University, Istanbul)
Prof. Dr. S. Deniz (Marmara University, Istanbul)
Prof. Dr. H. Develi (Istanbul University, Istanbul)
Prof. Dr. M. Fatih Andy (Fatih Sultan Mehmet University, Istanbul)

EDITORIAL BOARD

Dr. P. Pilten (A. Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. A. Abuov (A. Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. K. Berkimbayev (A. Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. A. Bilgin (Istanbul University, Istanbul)
Prof. Dr. D. Kenzhetayev (A. Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. S. Boranbayev (Regional social and innovative university, Shymkent)
Prof. Dr. O. Nuskabayev (A. Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. H. Tursun (A. Yassawi University, Turkestan)
Dr. Aytbaeyva (A. Yassawi University, Turkestan)
Dr. B. Abzhet (A. Yassawi University, Turkestan)
Dr. N. Koshanova (A. Yassawi University, Turkestan)
Dr. G. Zhilkabay (A. Yassawi University, Turkestan)
Dr. A. Gungor (A. Yassawi University, Kentaу)
PhD A. Saifudinova (A. Yassawi University, Turkestan)
PhD O. Bekzhan (A. Yassawi University, Turkestan)
PhD E. Alashbayev (A. Yassawi University, Turkestan)
PhD E. Zhiembayev (A. Yassawi University, Turkestan)
PhD E. Omirbayev (A. Yassawi University, Turkestan)
S. Kudasov (A. Yassawi University, Turkestan)

Құрметті оқырмандар!

Бұл санда сіздерді әдеттегідей мазмұнды ғылыми мақалалар күтіп отыр. Бірінші болып Ердем Учардың «Күлтегін (G6) және Білге Қаған (K4-5) ескерткіштеріндегі *Bişükiñe Tegi Kıdmaz Ermiş* сөйлемі туралы» атты мақаласын назарларыңызға ұсынамыз. Мақалада Күлтегін мен Білге Қаған ескерткіштеріндегі *bişükiñe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* сөйлемінің бүгінгі күнге дейін әр түрлі түсіндірілгені және сөйлемге түрлі мағыналар берілгені туралы айтылған. Сонымен қатар сөйлемдегі сөздердің алдыңғы оқуы және интерпретациялардың тізімі келтіріліп талданғаннан кейін проблемалық сөздердің оқылуы мен оның мәні қайта бағаланады.

Нағима Қошанова «Академик Р. Сыздық және тарихи лексикология мәселелері» атты мақаласында қазақ тілі сияқты ірі тілдің тұтас бес ғасырлық тарихын таныту үшін, оның белгілі бір кезеңдердегі күй-қалпын сипаттаған лексикология мәселелерін шешуге тырысқан ғалым Р. Сыздықтың тарихи лексикология бойынша жасаған жұмыстарын қарастырған.

Мадина Абдулханованың «Түркі халықтары тіліндегі әдет-ғұрыпқа байланысты этнографизмдер» атты мақаласында қазақ тілі мен оның сөздік қорындағы сөздердің ғасырлар бойы дамып, жаңаруы, бүгінгі қалпы қарастырылған. Сондай-ақ, мақалада Қазақстанға Тәжікстаннан келген оралмандар тіліндегі этнографизмдердің пайда болу тарихы және салт-дәстүрге қарай ішінара топтарға бөлу сөз етілген.

«Екінші тіл ретінде шет тілін үйрену кезінде интернетті пайдалану» тақырыбындағы мақалада Дилбар Шомурадова екінші тілді оқытуда интернетті пайдаланудың тиімділігі туралы пікірлерін ұсынады.

Мирас Идельбаев пен Мәлике Шайхыстамова «Хусам Катибтің «Қисса-и сұлтан Жұмжұма» дастаны – жалпы түрк әдебиетінің бірегей ескерткіші» атты мақаласында Алтын Орда дәуірінде жалпы түрк әдебиетіне ортақ әйгілі Хусам Катибтің «Қисса-и Сұлтан Жұмжұма» дастанының поэтикалық ерекшеліктерін тарихи-салыстырмалы және жүйелі талдау нәтижесінде жарыққа шығару мәселесін қарастырған.

«Алтын Орда әдеби жәдігері – Рабғузи қиссаларының жариялану үлгілері» тақырыбындағы мақалада Сапарбек Ергөбек қазақ әдебиетінде «Қисасу-л-әнбияның» әдеби мұрасының үлгілерін талдаған.

Оразбек Нұсқабаев «Маңдардың «моңғолға» айналу тарихы (тарихи-этносоциологиялық сараптама)» атты мақаласында «Ман» этникалық қауымдастығының орны, ж.с.д. XXIV–XXIII ғғ. маңдар құрған Ngui-go-ның (Ноғай мемлекетінің) қалыптасуы, өңірлік кеңістігі, мәнжүрлердің маңдарға айналуы («маң қолы» аталуы), «маңғыт» аталымының «маңның» көпшесі екендігі, кейін келе «маң қолының» «моңғол» этнониміне айналғаны сияқты мәселелерді зерттеген.

«Бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі армяндардың қатыгездігі және Жиловлук оқиғалары» атты мақаласында Гумру Шехрияр, Бірінші дүниежүзілік соғыста Кавказ бен Оңтүстік Әзербайжандағы армяндардың

зұлымдықтарын және түріктерді үлкен шығынға ұшыратқан «Жиловлук апатын» қарастырған.

Нәсербек Заңәділұлының дайындаған «Жібек Жолы тарихындағы түріктердің рөлі» мақаласында Жібек жолының алғаш пайда болуының алғышарттары, қалыптасу тарихы, Жібек жолының Шығыс пен Батыс арасындағы тауар айналымының нақты қажеттіліктеріне сәйкес келуінің себептері, дамуы баяндалады. Жалпы бұл мақалада Батыс Хан патшалығынан Жаң Чян және Шығыс Хан патшалығынан Пан Чау қатарлы елшілердің Батыс Қытай орта жазығынан түрік елдеріне сауда және барыс-келіс жолының ашылуындағы тарихи рөлі талданған.

«Өзбекстандағы Мельпоменаның алғашқы қарлығаштары» тақырыбындағы мақаласында Жора Махмудов, эзербайжан мен өзбек халықтарының сахналық мәдениетін бойына дарытқан, эзербайжан тілінде театр сахнасында рөлдерді алғашқы болып сомдаған өзбек актрисасы Нәзира Әлиеваның өмірі мен шығармашылық қызметі туралы баяндаған.

Ақмарал Малдыбек және Гүланда Дайрабаева тарапынан жазылған «Ұлы Жібек жолының мәдени мұрасы ұлттық туризмді дамыту контекстінде» атты мақалада Ұлы Жібек жолының Азия мен Еуропа халықтарының өміріндегі экономикалық және саяси маңыздылығына назар аударылып, Ұлы Жібек жолы мұрасының мәдени туризмді жандандыру мүмкіндіктері қарастырылған.

Түркология жұмыстары, тіл тарихы, әдебиет, фольклор, тарих және өнер салалары бойынша Қазақстан, Өзбекстан, Эзербайжан және Чехия Республикасы ғалымдарының он бір мақаласының оқырмандарға берері мол деп сенеміз.

Редакциядан

Saygıdeğer okurlar

Türkoloji dergisinin yeni sayısında yine dopdolu bir içerikle karşınızdayız.

Bu sayımızda ilk sırada Erdem Uçar tarafından hazırlanan “Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki Bişükiye Tegi Kıdmaz Ermiş Cümlesi Üzerine” adlı makale yer almaktadır. Makalede Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarındaki bişükiye t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş cümlesinin şimdiye kadar farklı olarak yorumlandığı ve cümleye değişik anlamlar verildiği üzerinde durulmakta ve cümledeki kelimelerin daha önceki okuma ve anlamlandırma teklifleri listelenerek analiz edildikten sonra problemler kelime okunuşu ve anlamı yeniden değerlendirilmektedir.

“Akademik R. Sızdık ve Tarihi Leksikoloji Sorunları” isimli makalede Nagima Koşanova, Kazak Türkçesi gibi büyük bir lehçenin beş yüzyıllık tarihini tanıtmak için, onun belli aşamalarındaki durumunu karakterize eden ve bir çok leksikoloji sorununu çözmeye çalışan R. Sızdık'ın tarihi leksikoloji alanında yaptığı çalışmaları incelemektedir.

Madina Abdulhanova, “Türk Halklarının Dilinde Geleneklerle İlgili Etnografik Özellikler” adlı çalışmasında Kazak Türkçesi ve onun sözvarlığının uzun bir süreç içinde gelişip güncellenerek halihazırdaki durumuna geldiğini belirtmektedir. Ayrıca, makalede Kazakistan'a göç eden oralmanların (Tacikistan Kazakları) dilindeki etnografik özelliklerinin oluşum tarihi ve bunların geleneksel gruplara kısmi bölünmesi anlatılmaktadır.

“İkinci Dil Olarak Yabancı Dili Öğrenirken İnternetin Kullanılması” konulu makalesinde Dilbar Şomuradova ikinci dil eğitimi sürecinde internetten amaçlı yararlanma ile ilgili görüşlerini kaleme almıştır.

Miras İdelbayev ve Malike Şayhıstamova'nın ortak kaleme aldığı “Hüsam Katib'in Cumcuma Sultan Destanı Ortaçağ Döneminin Ortak Türk Edebiyatının Eşsiz Anıtı” adlı makalede Altın Orda dönemi ortak Türk edebiyatının ünlü eserlerinden biri Hüsam Katib'in *Cumcuma Sultan* adlı destanının sanatsal değerini ve şiirsel özelliklerini, tarihsel karşılaştırmalı ve sistem analizi sonucunda ortaya koymak amaçlanmıştır.

“Altın Orda Edebi Anıtı Rabguzi Kıssaları'nın Yayın Örnekleri” başlıklı çalışmada Saparbek Ergöbek Kazak edebiyatında Kısasü'l-Enbiya'nın edebi mirasının örneklerini incelemiştir.

Orazbek Nuskabayev, “Manlar'ın ‘Moğollar’a Dönüşüm Tarihi (Tarihsel ve Etno-Sosyolojik İnceleme)” konulu makalesinde, “Man” etniğinin yeri, M.Ö. XXIV.-XXIII. yüzyıllara tarihlenen ve Manlar tarafından kurulan Ngui-go'nun (Nogay Devleti) oluşumu, kurulduğu coğrafya, Mancurların Manlar'a dönüşümü (Man'ın eli olarak adlandırılması), Mangıt adlandırmasının Manların çokluk hali olduğu, zamanla Man'ın eli, Moğol etnik kökenine dönüşmesi gibi konuları incelemektedir.

“I. Dünya Savaşı Döneminde Ermeni Mezalimi ve Cilovluk Olayları” adlı makalede Gumru Şehriyar, I. Dünya Savaşı sırasında Kafkaslarda ve Güney Azerbaycan’da yaşanan Ermeni mezalimlerine değinerek, Türk’ün büyük faciası olarak adlandırılan Cilovluk olaylarına yer vermektedir.

Nöserbek Zanafilulı’nın kaleme aldığı “İpek Yolu Tarihinde Türklerin Rolü” başlıklı çalışmada İpek Yolu'nun ortaya çıkış nedenleri, oluşum tarihi, İpek Yolu'nun oluşumunun Doğu ile Batı arasındaki ticari ihtiyaçlarını karşılama nedenleri açıklanmaktadır. Makalede genel olarak Yang Chang Batı Han İmparatorluğu'ndan ve Ban Ki-moon'un Doğu Han İmparatorluğu'ndan Batı Çin, Orta Doğu ve Türk halkları arasında bir ticaret ve müzakere anlaşması açılması konusundaki tarihi rolü ele alınmaktadır.

“Özbekistan'daki Melpomenin İlk Kırlangıçları” konulu makalede Jora Mahmudov, Azerbaycan ve Özbek halklarının doğal kültürünü şekillendiren, Azerbaycan tiyatrosu sahnelerinde Azerbaycan Türkçesi ile yazılan tiyatrolarda rol oynayan ilk ve tek Özbek oyuncu Nazira Aliyeva'nın hayatına ve yaratıcı etkinliğine yer vermektedir.

Akmaral Maldıbek ve Gülanda Dayrabayeva tarafından yazılan “Ulusal Turizmi Geliştirme Bağlamında Büyük İpek Yolu'nun Kültürel Mirası” adlı makalede Büyük İpek Yolu’nun Asya ve Avrupa halklarının yaşamlarında ekonomik ve politik öneme sahip olduğu vurgulanmakta ve Büyük İpek Yolu mirasının kültürel turizmin gelişmesindeki önemini incelenmektedir.

Türkoloji çalışmaları, dil tarihi, edebiyat, folklor, tarih ve sanat başlıkları altında Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan ve Çek Cumhuriyeti’nden araştırmacıların on bir akademik çalışmasını istifadelerimize sunduğumuz yeni sayımızın Türkoloji bilimine faydalı olması dileğiyle iyi okumalar dileriz.

Editörden

**KÖL TEGİN (G 6) VE BİLGE KAGAN (K 4-5) YAZITLARINDAKİ
BIŞÜKİDE TEGI KIDMAZ ERMİŞ CÜMLESI ÜZERİNE
ON THE SENTENCE BIŞÜKIÄ TÄGI QIDMAZ ÄRMİŞ IN THE KÖL
TEGIN (S 6) AND BILGÄ QAĞAN (N 4-5) INSCRIPTIONS**

Erdem UÇAR*

Özet

Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarındaki *bişükiŋe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* cümlesi şimdiye kadar farklı olarak yorumlanmış ve cümleye değişik anlamlar verilmiştir. Cümlenin farklı olarak yorumlanmasının nedeni *bişwkiŋA* ve *QIDmz* şeklinde yazılan sözlerin farklı okunup anlamlandırılmasıdır. Yazıtların kopyasını sunan üç çalışma iki kelimedeki işaretlerde ittifak etmiştir. Dolayısıyla kelimelerin okunmasında harflerin farklılığı sözkonusu değildir. Yazıttaki cümlenin doğru anlaşılması için bağlamın ayrıntılı olarak değerlendirilmesi gereklidir. Cümle, Bilge Kagan'ın ağzından çıkmıştır. Bilge Kagan, iktidarı dönemindeki icraatları sıraladıktan sonra Ötüken bölgesinin önemine değinip komşusu Çin halkı hakkında tespitlerde bulunmuştur. Problemlili cümle de onun tespitleri arasında yer almaktadır. Makalede, kelimelerin daha önceki okuma ve anlamlandırma teklifleri listelenmiştir. Okuma ve anlamlandırma teklifleri analiz edildikten sonra, problemlili kelimelerin okunuşu ve anlamı yeniden değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Bişük, kıdmaz, ettirgenlik eki {-X)t-}, Köl Tegin ve Bilge Kagan yazıtları.

Abstract

The sentence *bişükiŋä t(ä)gi qıdm(a)z (ä)rm(i)ş* is interpreted differently so far and different meanings have been given to the sentence. The reason of this is that *bişwkiŋA* and *QIDmz* are read differently. The three reproductions, which provide a copy of the inscriptions, have allied with the letters in the words. There is no difference between the letters in the reading of words on the reproductions. In order to understand correctly the sentence, it is necessary to assess the context in detail. The sentence belongs to Bilgä Qağan. He highlighted the importance of Ötükän. He shared observations with his people about neighbouring Chinese people. The problematic sentence is among his observations. In the article, previous readings and interpretations of the sentence are listed chronologically. After the reading and interpretation proposals were analyzed, the reading and meaning of the problematic words were evaluated in detail.

Key words: Bişük, qydmaz, causative suffix {-X)t-}, Köl Tegin and Bilgä Qağan inscriptions.

---

* Dr., Prag, Çek Cumhuriyeti
Dr., Prague, Czech Republic. E-mail: merdemu@gmail.com

Köl Tigin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) yazıtlarında geçen *bir kişi y(a)η(i)ls(a)r og(u)şı bod(u)nı bişükiñe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* cümlesindeki bazı kelimeler şimdiye kadar farklı şekillerde okunup yorumlanmıştır. Cümledeki kelimeler, KT yazıtında tam olarak korunmuşken, BK yazıtında kuzey cephenin epey tahrip olması nedeniyle cümlede bazı kısımlar tam olarak korunamamıştır: *[büş]ükiñe t(e)gi kıd[m(a)z] (e)rm(i)ş* (BK K 4-5).

Problemlili cümle hakkında şimdiye değin pek çok kişi çeşitli öneriler teklif etmiştir. İlk olarak, *bişükiñe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* cümlesi hakkında daha önceki neşirlerdeki ve temel kaynaklardaki teklifleri kronolojik olarak sıralayacağım:

Neşir	Yazıçevrim	Anlamlandırma
Radloff 1895: 32-33, 109b, 226-227, 446-447	<i>bisükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	1. Halkının şerefine (süsüne) dokunmaya cesaret etmezmiş; 2. Himayesi altında bulunan ve onun halkından olan şerefli kimselere kıymazmış.
Thomsen [1896] 2002: 164-165	<i>bisükiñe t(e)gi kıdm(a)z ermiş</i>	...sına kadar gitmezlermiş.
Radloff 1897: 151	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Onların kötü etkisi, içlerinden bir kişinin çıktığı boydan ve halktan olanlara yayılmazmış.
Radloff 1899: 790	<i>beşükiñe tegi kıdmas ermiş</i>	Onların en iyilerine (tecrübelilerine) kıymazmış.
Vambéry 1899: 73	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Kendi halkı ile soyunun tecrübeli olanlarını bile himaye etmezmiş.
Melioranskiy 1899: 61, 88-89	<i>beşükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Onlar (Çinliler) kendi halkına, boyuna, vatanına dönmesini yasak etmezmiş.
Thomsen 1935: 97 ¹	<i>bişükiñe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş</i>	Soyu ve milleti içinde aklı başında olanları yoldan azdırmağa muvaffak olamadılar.

¹ Thomsen, en son hazırladığı Danca neşirde cümleyi şöyle tercüme etmiştir: “Even if a man have fallen away from [us], they have not succeeded in leading astray the sober ones within his kindred or his people” (Ross 1930: 2).

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiçe

Neşir	Yazıçevrim	Anlamlandırma
Orkun 1936: 24-25	<i>bisükine tegi kıdmaz ermiş</i>	Bisükine (?) kadar ilerlemez imiş
Németh 1946: 53-61	<i>bişükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Ondan ve ondan olanları, sopuna soluna kayınlarına (yahut eniştelere) varıncaya kadar itlaf etmezmiş.
Malov 1951: 28, 34	<i>bisükine tegi kıdmaz ermiş</i>	Bütün ailesi, akrabalarına kadar uzaklaştırılmazmış.
Giraud 1960: 151	<i>bir kişi yañılsar ... kıdmaz ermiş</i>	Bir kişi hata yapsa ... cezalandırmazlarmış.
Tekin 1968: 231, 262	<i>bisükine tegi kıdmaz ermiş</i>	Akrabasına kadar barındırmazlarmış.
Nadelyayev vd. 1969: 103a, 440a	<i>bisükine t(e)gi kıdm(a)z ermiş</i>	Onlar (Çinliler) onun akrabasına kadar serbest bırakmazmış.
Ergin 1970: 2, 50	<i>bişükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Akrabasına kadar barındırmazmış.
Aydarov 1971: 287	<i>bisükine tegi kıdmaz ermiş</i>	Onlar (Çinliler) onun akrabasına kadar serbest bırakmazmış.
Clauson 1972: 595a	<i>büşükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Onlar beşikteki bebeğine kadar canını bağışlamazmış.
Abdurahmonov- Rustamov 1982: 90	<i>ebi esükine tegi kıdmaz ermiş</i>	Evi ve örtüsüne kadar yok etmezmiş.
Tekin 1988: 4-5	<i>bişükiçe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş</i>	Hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezlermiş.
Erdal 1991: 192-193	<i>bişükiçe t(e)gi kıd(i)m(a)z (e)rm(i)ş</i>	Torunlarından son bir tanesine kadar savaşmazmış (savaşamaz haldeymiş).

Neşir	Yazıçevrim	Anlamlandırma
Şükürlü 1993: 218-219	<i>bisükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Halkı (bütün bir) nesline değin yoldan çıkarmazmış.
Ercilasun 1995: 83-89	<i>ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Evine, eşiğine varıncaya kadar herhangi bir had, hudut tanımadan herkesi öldürürmüş.
Sıdıkov-Konkobayev 2001: 54, 64	<i>bisükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Nesline kadar yok olurdu.
Geng 2002: 335-336	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Beşiğine (beşikteki bebeğine) kadar merhamet etmezmiş.
Amanjolov 2003: 158, 165	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Akrabasına kadar kurban edilmezmiş.
Sodikov 2004: 77, 90	<i>ebi esükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Evi ve örtüsüne kadar yok etmezmiş.
İlhan 2004: 121-128	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Beşiğine, beşikteki çocuğuna kadar canını bağışlamaz imiş.
Bazılhan 2005: 79	<i>besükiñe tegi ukıdmaz ermiş</i>	Beşiğine kadar dinletmezmiş.
Geng 2005: 118-119	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	En küçük nesline kadar affetmezmiş.
Tuğuşeva 2008: 26, 36	<i>bis(ü)kinge t(é)gi ıkıdm(a)z (é)rm(i)s</i>	Akrabasına kadar himaye gösterilmezmiş.
Recebli 2009: 290, 298	<i>bisükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Son neferine tek doğranmaz imiş.
Tezcan 2010: 276-277	<i>éwşükiñe tegi akı ıdmaz ermiş</i>	Onun akrabaları ve ona tabi olan bodun (“halk”) kargaşaya düşünceye kadar Çin yöneticileri ona bol (mal) göndermez imiş.
Berta 2010: 130, 190	<i>béşwkiñe tegi kıdıdmaz ermiş</i>	Beşiğine kadar öldürmezmiş.
Üstün 2010: 1390-1393	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Beşiğine, beşikteki çocuğuna kadar (öldürmekte) sınır tanımazmış.
İnayet 2011: 451-452	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Nesillerini dahi bırakmazlarmış.
Karcaubay 2012: 59, 65	<i>besükiñe tegi kıdmız ermiş</i>	Beşiğine kadar (neslinin nesline) ıstırap verirmiş.

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiçe

Neşir	Yazıçevrim	Anlamlandırma
Ölmez 2012: 78, 91	<i>böşikiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Akrabalarına varıncaya kadar öldürmezlermiş
Mirsultan 2013: 72-73	<i>böşikiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Beşiğine, beşikteki çocuğuna kadar canını bağışlamaz imiş.
Özdemir 2013: 131-139	<i>ebi eşükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Hısım akrabasına kadar cezalandırmazlarmış.
Sertkaya 2014: 9-21	<i>ebi eşükiçe tegi akıdmaz ermiş</i>	Evi(ne), eşiğine (= soyuna sopuna) kadar bırakmaz (hepsini öldürür) imiş.
Hudiyev 2015: 188, 190	<i>bisükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Halkı (bütün bir) nesline değin yoldan çıkarmazmış.
Şirin 2015: 102-103	<i>bişükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Akrabasına kadar öldürmez imiş
Ercilasun 2016: 500-501	<i>ebi eşükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Evine eşiğine dek sınır tanımazmış (sınır tanımadan yok edermiş).
Aydın 2017: 48	<i>böşikiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Akrabalarına varıncaya kadar sağ bırakmazmış

Cümlelerin şimdiye kadarki anlaşılma ve yorumlanma sürecinde bilhassa iki kelime hakkında ayrılığa düşüldüğü görülmektedir: $\text{𐰽𐰺𐰍𐰏} bIs\ddot{w}kInA$ ve $\text{𐰽𐰺𐰍𐰏} QIDmz$. Yazıtların kopyasını sunan üç çalışma (Inscriptions de l'Orkhon 1892: 7; Radloff 1896: XCIX; Alyılmaz 2005: 30) iki kelimenin harflerinde ittifak etmiştir.

Şimdi *bişük* ve *kıd-* hakkında daha önceki yorumlardan kısaca bahsetmeye çalışayım:

Radloff, *kıd-* fiiline 'bir şeye kadar uzanmak, bir şeye yaklaşmak, el atmak, cesaret etmek' (1895: 109b), 'yayılmak' (1897: 151) ve 'kıymak' (1899: 790) gibi anlamlar vermiştir. Ancak, $\text{𐰽𐰺𐰍𐰏} bIs\ddot{w}kInA$ kelimesini iki farklı şekilde yorumlamıştır. Eserinin sözlük kısmında kelime *besük* 'süs, parıltı' olarak okunup anlamlandırılmış (1895: 139b), ama açıklamalar bölümünde kelime *bişük* (< biş-ük 'pişmek') 'pişmiş, deneyimli, tecrübe sahibi' anlamında düşünülmüştür (1895: 229). Thomsen ise, ilginç bir şekilde Radloff'un sadece *besük* 'süs, parıltı' teklifini dikkate alarak bu teklife itiraz edip kelimenin *bişük* 'olgun' olabileceğini tahmin etmiştir (2002 [1896]: 240-241). Thomsen, *bişükiçe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* cümlesini daha sonra meâlen "soyu ve milleti içinde akli başında olanları

yoldan azdırmağa muvaffak olamadılar” şeklinde tercüme etmiştir (1935: 97). Vambéry de Radloff gibi *bişük*’i ‘deneyimli, tecrübeli’, ama *kıd*-’ı ‘himaye etmek’ olarak düşünmüştür (1899: 73).

Bang, *beşük*’ün ‘yurt, ülke’ ve *kıd*- fiilinin de ‘koparmak, saldırmak, sefer etmek’ anlamında olabileceğini söylemiştir (1896: 11-12). Melioranskiy, *beşük~bişük*’in ‘beşik, yurt, vatan’, *kıd*-’ın ‘ilerlemek’ anlamında olabileceğini tahmin etmiştir (1899: 88). Orkun, “*Bisük sözünün şimdiye kadar yapılan izahları yerinde değildir. Kelimeyi Kaşgari’deki sözlerden birisiyle izaha çalışmak belki münasip olur*” (1936: 74) diyerek kelimeyi *beşik* ‘beşik’ ile ilişkilendirmiştir. Gabain, kelimeyi *bişük* olarak okuyup kelimenin *böşük* ‘beşik, dost, akraba’ ile ilgili olabileceğini kaydetmiş, *kıd*-’ı ise hocası Bang gibi ‘hücum etmek (?)’ anlamında kabul etmiştir (1950: 304b, 328b).

Németh, *bişük*’ün ‘beşik’ anlamına pek ihtimal vermez ve kelimeyi ‘kayın, enişte’ anlamında kabul eder. Ayrıca *kıd*- fiilinin KT K8’de ‘kararlaştırmak, tayin etmek’ anlamıyla geçtiğini iddia etmiştir. Eski Türkçede *kıd*- fiilinin ‘yandan kesmek, kıymak, eğri yapmak’ → ‘korumamak, kurban etmek’ → ‘kararlaştırmak, tayin etmek’ şeklinde bir anlam gelişimi geçirdiğini düşünmüştür (1946: 53-61). Tuna, cümle hakkında kendi dönemine kadar en iyi izahın Németh (1946) tarafından yapıldığını söyleyip cümlenin yorumunda ona katılmıştır. Ayrıca, *bişük*’ün *bişük* > *beşük* > *böşük* şeklinde izah edilebileceğini belirtmiş, ama yazıtta kelimenin anlamının şüpheli olduğunu, bunun yerine kelimeye ‘beşik’ gibi bir anlamın verilmesinin daha doğru olabileceğini söylemiştir (1957: 58-59, 66).

Tekin, ilkin kelimeyi *bisük* olarak okuyup kelimenin ‘akraba’ anlamında olduğunu ifade etmiştir (1968: 262). Daha sonra kelimenin okunuşunu *bişük* olarak değiştirmiştir (1988: 64). Fiili ise 1968’de *ıkıd*- ‘himaye etmek’ olarak düşünmüş (332b), ama 1988’de okunuşunu ve anlamlandırmasını *kıd*- ‘öldürmek’ (5) olarak değiştirmiştir. Ancak 1988’deki neşrinde *kıd*- fiilinin dizinde bulunmadığı görülmektedir. Ancak krş. *kıd*- ‘öldürmek’ (1998: 105a).

Drevnetyurkskiy Slovar’da *bisük*’in anlamı ‘akraba’ olarak gösterilmiş, ama kelime köken olarak İranî *vīsuka* ile ilişkilendirilmiştir. *kıd*- ise ‘bırakmak, salmak, azat etmek’ olarak anlamlandırılmıştır. Bununla beraber, daha önce Németh’in ileri sürdüğü gibi *kıd*-’ın KT K8’de de geçtiği düşünülmüştür (Nadelyayev vd. 1969: 103a, 440a). EtymDic’te, ilk kelime *béşük* ‘beşik’ olarak kabul edilmiştir. *kıd*-’ın tekörnek (hapax) olduğu

söylenip kelimenin ‘canını bağışlamak’ anlamında olabileceği söylenmiştir (380b, 595a).

Abdurahmonov-Rustamov, oldukça farklı bir okuma önerisi teklif edip yazıtta iki kelimenin olabileceğini ilk kez ortaya atmıştır: *ebi üsükiqe* ‘evi örtüsüne’ (1982: 92).

Karcaubay ise, *besükiqe* ‘beşiğine’ okunuşunu benimseyip *kıd-*’a ‘ıstırap vermek, acıtmak’ anlamını vermiştir (2012: 77-78).

Ercilasun, Abdurahmonov-Rustamov gibi *𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 bišwkiqa* imlâsının iki kelimededen oluştuğunu düşünmüş ve ibarenin *ebi eşükiqe* ‘evi eşiğine’ şeklinde okunmasını teklif etmiştir. Diğer taraftan, daha önce Ergin’in tespitini tekrarlayarak DLT’de geçen *kıdıt-* ‘kenar dikmekte yardımcı olmak’ ve türevleriyle yazıttaki *kıd-*’ı ilişkilendirmiştir. *kıd-* fiilinin ‘herhangi bir şeye kıyı, kenar, sınır, hudut yapmak’ anlamından hareketle yazıtta ‘herhangi bir had, hudut tanımadan herkesi öldürmek’ anlamında olması gerektiğini iddia etmiştir (1995: 83-89).

Geng, *kıd-* fiilinin Kazakçadaki *kıy-* ile ilgili olduğunu söyleyip fiili Kazakçadaki gibi ‘merhamet etmek’ anlamında düşünmüştür (2002: 335-336). İlhan, *bişük* ve *kıd-* fiili hakkında daha önce dile getirilen görüşleri listeledikten sonra *bişükiqe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* cümlesini şöyle yorumlamıştır: “beşiğini yani henüz yürümeyi, konuşmayı bilmeyen beşikteki çocuğuna varıncaya kadar onunla bağlantısı olan bütün herkesi barındırmaz imiş” (2004: 121-128). Üstün, *bişük* ve *kıdmaz* hakkında daha önce dile getirilen görüşleri sıraladıktan sonra, Ercilasun ve İlhan’ın yorumlarını birleştirerek cümleyi anlamlandırmıştır (2010: 1390-1393).

Tezcan, yazıttaki cümleyi oldukça farklı olarak tefsir etmiştir. O, *𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 bišwkiqa* şeklinde yazılan kelimeyi DLT’de *ewşük* ‘kargaşa’ (< *ewiş-* ‘birlikte acele etmek’) ile ilişkilendirmiştir. Cümlenin fiilini ise *akı idmaz ermiş* ‘bol (mal) göndermez imiş’ olarak yorumlamıştır (2010: 276-277). Tezcan’ın DLT’de ‘kargaşa’ anlamında düşündüğü *ewşük* şimdiye kadarki hiçbir DLT neşrinde kaydedilmemiştir. Ayrıca gerek tarihî metinlerde gerekse Türk dillerinde ‘kargaşa’ anlamına gelen *ewşük~éwşük* diye bir kelime yoktur. Diğer taraftan, Eski Türkçede *akı* kelimesinin ‘cömert’ anlamı dışında ‘bol mal’ gibi bir anlamına tesadüf edilmemektedir. Krş. Röhrborn 2015: 78.

İnayet, Doğu Türkistan’da neşredilen, *Kedimki Uygur Tili Lugiti*’ndeki *kıt-*, *kıtıg*, *kıdıg*, *kıdıgsız*, *kızıg*, *kıy* maddelerine dayanarak

yazıttaki *kıd-* fiilinin ‘bırakmak’ anlamında olabileceğini iddia etmiştir (2011: 451-452).

Mirsultan, Geng ve İlhan’a katılarak, *kıdmaz* fiilinin ‘öldürmezlermiş’ diye tercümesinin önceki satırla mantık bakımından çelişeceğini belirtmiştir (2013: 72-73). Sertkaya, ilk kelimeyi Abdurahmonov-Rustamov ve Ercilasun gibi *ebi eşükiñe* ‘evine eşığıne’ olarak okumuş, sorunlu fiili ise *akıt-*’ın farklı bir varyantı olarak kabul edip *akıd-* şeklinde düşünmüş, ama fiilin ‘bırakmak’ anlamına geldiğini ifade etmiştir (2014: 9-21). Şirin, *kıdmaz ermiş* hakkında kesin bir yargıya henüz ulaşamadığını ifade etmiştir (2015: 103).

İlk olarak *bişükiñe*’nin okunuşu ve anlamlandırması üzerinde durmak istiyorum.

𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰸 *bIsw̄kIn̄A* şeklinde yazılan kelimenin birçok neşirdeki gibi *bişükiñe* şeklinde okunmasının doğru olacağı kanaatindeyim, zira *bişük* kelimesi yazıttaki gibi akrabalık bağlamı içerisinde Eski Uygurcada birkaç yerde karşımıza çıkmaktadır. *Sekiz Yükmek Yaruk*’ta geçtiği yerler şöyledir: oğlu kızı uruğu tarığı *bagrı büşiki* üküş bolur (Oda 2015: 105 [s. 140-141]) “Oğlu kızı, evladı₂, akrabası₂ çok olur”; oğlu kızı *bagrı büşiki* kası kadaşı ölmüş (Oda 2015: 124 [s. 146-147]) “Oğlu kızı, akrabası₂, kardeşi₂ ölmüş”; *tünür büşük* boluşup kız bérişip *tünür büşük* edgü ögli bolurlar (Oda 2015: 308-309 [s. 194-195]) “akraba₂ olup kız verip evlilik yoluyla akraba₂ ve dost olurlar”; *tünür büşük* ka kadaş edgü ögli alku térilürler (Oda 2015: 333 [s. 200-201]) “akraba₂, kardeş₂ ve dost hepsi toplanırlar”; *tünür büşük* edgü ögli bolgalı sakınsarlar (Oda 2015: 341 [s. 202-203]) “akraba₂ ve kardeş₂ ve dost olmak için düşünseler”. *Maitrisimit*’te iki yerde kelime *kürtük* ile beraber kullanılmıştır: *büşük* kürtük boltumuz (Tekin 1980: 176 v23 [s. 184]) “akraba₂ olduk”; bir ikintişke *büşük* kürtük edgü ögli tutuşup (Tekin 1980: 199 v2-3 [s. 249]; Röhrborn 2017: 164) “birbirleri arasında dünür ve dost edinip”. 觀無量壽經 *guan wuliangshou jing*’e ait U 1996+U 1997 numaralı fragmanda (Zieme 1982: 24-25; Röhrborn 2017: 164) *büşük* geçmektedir: edgü öglisi bilişi *büşüki* (v 34) ‘yakın dostu, tanıdığı, akrabası’. *Vimalakīrtinirdeśa-Sūtra*’da bir yerde kelime geçmektedir: ka kadaş bag(ı)r *büşükçe* sakınc sakınguluk k(e)rgek (Kasai 2011: 706-707 [s. 168-168]) “Kardeş₂ ve akraba₂ gibi düşünülmesi gerekir”. Süryani harfli Uygurca manastır metninde bir yerde kelime görülmektedir: *tünür büşük* körüşüp (Zieme 2015: J26 [s. 109-110]) “dünürler₂ görüşüp”. *Daśakarmapathāvadānamālā*’da birkaç yerde şöyle geçer: birle kavışmış ka kadaş y(é)gen tagay adaş *büşük* edgü ögli kim bar erser (Wilkins 2016:

4954-4956 [s. 477]; Röhrborn 2015: 22; 2017: 164) “kardeş, yeğen, dayı, arkadaş, dost kim varsa”; bo yérтинçüde edgü sakınçın kim adaş *büyük* tutup (Wilkens 2016: 9282-9283 [s. 714]; Röhrborn 2015: 22) “kim bu dünyada iyi düşüncelerle arkadaş ve dost edinip”; anı adaş *büyük* atın [a]tagalı teginsiz bolur (Wilkens 2016: 9292-9293 [s. 714]; Röhrborn 2010: 100) “O nedenle, arkadaş₂ namını almaya mazhar olur”.

Eski Türkçe *bişük* hakkında şimdiye kadar yapılan birkaç açıklamada şunlar söylenmiştir:

Bang ve öğrencileri, *Sekiz Yükmek Yaruk*'un Çince ve Moğolca versiyonlarında *büyük*'ün karşılığını tespit ederek kelimenin ‘evlilik yoluyla kesp edilen akrabalık, tanıdık, dost’ anlamında olduğunu belirlemiştir. Onlara göre, *tünür büyük*'ün karşılığında Moğolca versiyonda *quda anda* bulunmaktadır (1934: 73-74). Krş. Moğolca *xuda* ‘çocuklarının evlenmesiyle akrabalık bağı tesis edilen iki ailenin babası; damat veya gelinin babası, dünür’ (Lessing 1960: 979b); *anda* ‘kan kardeşi, yakın arkadaş’ (Lessing 1960: 42a).

Kelime hakkında dikkate değer bir açıklamayı Hamilton yapmıştır. Aslında Hamilton'un açıklaması büyük ölçüde daha önce Radloff (1895: 229) ve Pelliot (1914: 255, dip. 3) tarafından ortaya konan görüşe dayanmaktadır. Hamilton'a göre, *büyük* ‘tanıdıklar, yakınlar, hısımlar, akrabalar’ anlamında olmalıdır. Kelimenin ilk şekli olan *bişük* zaman içerisinde gerileyici benzeşme ve /b/'nin etkisiyle *büyük* hâlini almıştır. Kelimenin kökü *biş-* ‘pişmek, olgunlaşmak, alışmak’ olmalıdır. Kelime {- (X)k} ile *biş-* kökünden teşkil edilmiştir. *Bişük* kelimesi başta ‘birbirine alışık olanlar, birbirini iyi tanıyanlar, yakınlar ve tanıdıklar’ anlamını taşımış olabilir. Bu anlam gelişiminin benzeri Çince de yaşanmıştır. Krş. 熟 *shu* ‘1. pişmek, olgunlaşmak; 2. yakın ve samimi olmak, dost’. Hamilton, *beşik* kelimesinin de *büyük* ile ilgili olabileceğini düşünmüştür. Ona göre, *beşik* ‘bebeklerin orada pişmeleri, olgunlaşması’ sözkonusu olduğu için ortaya çıkmıştır ve *beşik kertigi* ile *beşik kertmesi* deyimlerinin Uygurcadaki *büyük körtük*¹ ile bir bağlantısı bulunmalıdır (1998: Açık. LXIV.6 [s. 138-139]).

Aslında *büyük* kelimesinin anlamını doğru şekilde gösterecek tanık Uygurca *Kalyānamkara* ve *Pāpaṃkara* hikâyesinde mevcuttur: kangı han ol éligniñ kızın edgü ögli teginke kolmış erti *tünür büyük* bolmış erti (Pelliot

¹ Eski Türkçe *körtük* ~ *kürtük* hakkında başka bir makalemde ayrıntılı olarak durmayı düşünüyorum.

1914: 255) “Hani hükümdar o hükümdarın kızını iyi kalpli şehzadeye isteseydi, onlar dünür² olmuş olacaktı”. Demek ki kelime ‘evlilik yoluyla oluşan akrabalık, dünür’ anlamındadır. Bu anlamdan hareketle kelime ‘dost, arkadaş, tanıdık, ahbap’ gibi yan anlamlar kazanmış olmalıdır.

Kelimenin yazıttaki *bişük* okunuşunda tereddüt yoktur. Kelime yazıtta açıkça 𐰇𐰏𐰍𐰏𐰍𐰏𐰍𐰏 *bIsw̄kIn̄A* şeklinde yazılmıştır ve bu yazıma göre kelimenin *bişükiye* şeklindeki okunuşu kesindir.¹ Ayrıca, *Sekiz Yükme Yarıuk*’un Kyoto yazmasında diğer yazmalardaki *büşük*’e karşılık *bişük*’ün (Oda 2015: 308-309, 333, 341) mevcudiyeti dikkat çekicidir. O hâlde, kelimenin Eski Türkçe içerisinde *bişük* ve *büşük* şeklinde olduğunu, zamanla *büşük*’ün yaygınlaştığını düşünebiliriz. Kelimenin kökeni konusunda Hamilton’un önerisi kabul edilebilir gözükmese de onun kelimeyi *beşik* ‘beşik’ ile ilişkilendirmesi pek tatmin edici değildir, zira ‘akraba, dünür, dost, tanıdık, ahbap’ anlamına gelen *bişük*~*büşük* ile *beşik* ‘beşik’ anlamına gelen iki söz arasında seslik benzerlik dışında herhangi bir anlamsal yakınlık bulunmamaktadır. Bu anlamda, EtymDic’te *bēşik* ‘beşik’ ve *bōşik*’ün (sic!) iki ayrı maddede (380b-381a) gösterilmesi oldukça isabetli olmuştur. Son olarak, şimdiye değin Uygurcada *bōşik* şeklinde okunan kelimenin *büşük* olarak okunmasının daha doğru olacağını belirtmem gerekiyor, zira eğer ilk hecedeki /i/ gerileyici benzeşme ile yuvarlaklaştıysa, bunun /ö/ değil, /ü/ olması daha muhtemeldir. Tuna’nın iddia ettiği gibi *bişük*’ün *bişük* > *beşik* > *bōşik* şeklinde (1957: 58-59) bir gelişim sergilediğini kabul ettiğimizde de /ü/’lü okunuş daha muhtemel gözükmektedir. Kelime, bugünkü Türk dillerinde yaşamadığı için ve Eski Türkçenin yazı sistemleri de bu konuda bize bir kanıt sunmadığı için bu okunuşun da itibarî olduğunu söylemeliyim. Son olarak, yazıttaki *oguşı* → *bodunı* → *bişüki* şeklindeki sıralamanın tesadüfi olmadığına dikkat çekmek istiyorum. Her ne kadar Clauson, *bodun*’u ‘kabileler, teşkilatlı boylar topluluğu, halk’ ve *uguş*’u (sic!) ‘kabile veya boydan küçük, ama geniş aileden büyük birlik’ (EtymDic: 96a, 306a) olarak tanımlasa da yazıtlarda *oguş* ve *bodun*’un kullanımında ve anlamında bazı belirsizliklerin olduğu aşikârdır. Yazıtlardaki *bodun* hakkındaki ayrıntılı bir çalışmada gösterildiği üzere, *bodun*’un temel anlamı ‘soylular birliği, soylular’ (Gentilverband) olmalıdır. Kelimenin diğer anlamları ikincildir (Zimonyi 2003: 69-70). Kaşgarî’nin *bodun* hakkında kaydettiği tanımları dikkatli bir şekilde inceleyen Dankoff *bodun*’un farklı bir anlamına

¹ Ölmez 2012’de, Radloff’tan beri *bişük* şeklinde okunan kelime, herhangi bir açıklama yapılmadan *bōşik* olarak okunmuştur (Sertkaya 2014: 10-11, dip. 1). Yazıtların kopyasını sunan üç çalışma da harfler konusunda hâlbuki ittifak etmiştir.

dikkat çekip DLT’de ‘yakın, hısım, akraba’ anlamında da kullanıldığını tespit etmiştir (1972: 25-27). Buna göre, yazıtta akraba toplulukları/birlikleri anlamındaki üç sözün (*oguşı* → *bodunu* → *bişüki*) genişten dara doğru sıralandığı tahmin edilebilir. KT G6’nın dışında iki yerde de *oguş bodun* çiftinin birlikte kullanılması ayrıca dikkate değerdir. Krş. KT G1 ve BK D25.¹

Yazıtta 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 *QIDmz* şeklinde yazılan kelime şimdiye kadar, *kıdmaz*, *kıdmaz*, *kıdımaz*, *ıkıdmaz*, *ukıdmaz*, *akıdmaz* ve *akı idmaz* olarak okundu ve fiile birbirinden farklı anlamlar verildi. Cümlelerin farklı anlaşılmasında bu fiilin epey pay sahibi olduğu kesindir. Eski Türkçenin sözlüklerinde ise *kıd*-fiili şöyle açıklanmıştır:

Doerfer, Moğolca *qıdu*- ‘kıymak, yok etmek’ ile Türkçe *kıd*- ~ *kıy*- ‘kıymak’ denkliliğini düşünmüş (1963: 487-488), *kıyak* ‘bir tür ot, sazlık’, *kıyma* ‘kıyılmış, kıyma’ ve *kıyın*’ın ‘ceza, işkence’ kökünün *kıd*- ~ *kıy*-olabileceğini ifade etmiştir (1967: 566, 575-576). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da *kıd*- ‘salmak, bırakmak’ anlamında gösterilmiş, bu fiilin KT G6 dışında ayrıca KT K8’de geçtiği belirtilmiştir (Nadelyayev vd. 1969: 440a). Räsänen, *kıd*- (> *kıy*-) fiilinin ‘yok etmek’ anlamında olduğunu ve fiilin Moğolca *qıdu*- ‘öldürmek, yok etmek’ ile ilişkili olduğunu ifade etmiştir (1969: 261a). Clauson, *kıd*- fiilini sözlüğünde hapaks olarak göstermiş, ama *kıy*-’ın asıl şeklinin *kıd*- olduğunu söyleyerek fiilin temel anlamını belirlemenin zor olduğuna dikkat çekmiştir (1972: 595a). Gülensoy, *kıy*- ‘1. çok ince ve küçük parçalar durumunda doğramak; 2. (mec.) acımadan vermek’ fiilinin Eski Türkçe *kıd*- ‘kenar yapmak’ fiilinden geldiğini ileri sürmüştür (2007: 521a).

Eski Türkçe *kıdıg* ‘kıyı, kenar’ sözünün kökünün ilk kez KT G6’da *kıdı*- şeklinde tanıklandığını ve Räsänen’in iddia ettiği gibi *kıdı*-’nın Moğolca *kidu*- ‘savaşmak, yıkmak’ ile ilgili olabileceğini düşünen Erdal, yazıtlardaki *kıd*-’ın *kıy*- ile bir bağlantısının olamayacağını, çünkü kelimenin Uygurcada ve Karahanlıcada /d/’li olmadığını söylemiştir. O, Köl Tigin yazıtındaki cümleyi tercüme ederken cümlelerin öznesini *uguşı bodunu* olarak düşünür ve cümleyi şöyle çevirir: bişükiçe t(e)gi *kıd(ı)m(a)z* (e)rm(i)ş “boyu ve aşireti, torunlarından son bir tanesine kadar savaşmamış (savaşamazmış)” (1991: 192-193).

Erdal, Eski Türkçede iki yerde daha *kıdı*- fiilinin geçtiğini tahmin etmektedir. İlki Arat’ın *Eski Türk Şiiri* adlı eserinde yer almaktadır. Arat,

¹ *oguşum bodun<um>* için bk. EtymDic: 96a.

kelimeyi *kıdı-* ‘set çekmek’ şeklinde okuyup DLT’de geçen *kıdı-* ile ilişkilendirmiştir (1965: 140, 403). Aynı metni daha sonra tekrar neşreden Zieme, kelimenin orijinal metinde açıkça *kıduyu* şeklinde yazıldığını belirtip kelimeyi Moğolca *qıdu-* ‘öldürmek, yok etmek’ ile ilişkilendirmiştir (1991: 148, dip. 156). Dolayısıyla *Eski Türk Şiiri*’nde yer alan *kıdu-* kelimesinin KT yazıtındaki *kıdı-* ile bir münasebeti olamaz, zira ikisinin ikinci hecedeki ünlüleri birbirinden farklıdır. Erdal’ın zikrettiği ikinci tanık *Maitrisimit*’tendir. Bu metinde kelime *kıdıguluk* olarak geçmektedir. Tekin, kelimenin okunuşu konusunda tereddüt olmadığını ifade edip kelimeyi tercüme etmeden bırakmış, kelimenin ‘kıyısı olmak’ (krş. *kıdıg* < *kıdı-g*) anlamında olabileceğini tahmin etmiştir (1980: 32 v4 [s. 97]). Gerçekten de metinde fiilin anlamı Arat’ın teklif ettiği ‘set çekmek’ anlamına uygun gözükmektedir. O hâlde, seslik ve anlam bakımından Moğolca *qıdu-* ile ilişkisi olabilecek Eski Türkçedeki tek tanık *Eski Türk Şiiri*’nde yer almaktadır. Bu durumda oradaki tanık da şimdilik tekörnek (hapax) olarak değerlendirilmelidir.

Moğolca *qıdu-* ‘öldürmek, yok etmek’ ile Türkçede *kıd-* (> *kıy-*) denkliği oldukça erken bir dönemde tasarlanmıştır (Ramstedt 1935: 244a; Doerfer 1963: 487-488). Ancak en son neşredilen Altay dillerinin etimolojik sözlüğünde, Eski Türkçe *kıy-* ile ilişkili olabilecek Moğolca herhangi bir denklik gösterilmemiştir. Moğolca *qıdu-* ‘yok etmek’ ile Eski Türkçe *kadu-* ‘teyellemek, geçici olarak dikmek’ denkliği teklif edilmiştir (Starostin vd. 2003: 544, 753-754). Bu denkliğin de tartışmaya açık olduğunu belirtmeliyim.

Ercilasun, *kıd-* hakkında şöyle bir yorum getirmiştir:

Bence asıl hata, *kıd-* fiili ile *kıy-* fiili arasında münasebet kurulmasıdır. Bilindiği gibi, bu günkü *y*’nin Eski Türkçede iki kaynağı vardır: *d* ve *y*. Yani Kıpçak, Karluk ve Oğuz lehçelerinde bugün kullandığımız *y*, *ya* *y*’den gelir, *ya* da *d*’den. Acaba *kıy-* fiilindeki *y*’nin kaynağı hangisidir; *y* mi *d* mi? Bu sorunun cevabı *Dîvânü Lûgati’t-Türk*’te mevcuttur. Bugünkü *kıy-* fiili *Dîvân*’da *y*’li olarak geçer. Üstelik *kıyıl-*, *kıyış-*, *kıytur-*, *kıyma* gibi türevleri de vardır ve bunlar da hep *y*’lidir. Eğer “öldürmek, kesmek, doğramak” anlamlarındaki bugünkü *kıy-* fiilinin kaynağı *d*’li olsaydı *Dîvân*’da da bu fiili *kıd-* şeklinde zel ile yazılmış olarak görmemiz gerekirdi. Hâlbuki bugünkü *kıy-* fiilini Kâşgarlı’da *y*’li olarak görüyoruz. Hatta eski Uygur metinlerinde ve Tonyukuk’ta (T I K8) rastladığımız “ceza” anlamındaki *kıym* kelimesi de muhtemelen “öldürmek, kesmek” anlamındaki *kıy-* fiilinin türevidir ve görüldüğü gibi Tonyukuk’ta bile kelime *y*’lidir. O hâlde burada, Clauson’un ve diğer bazı araştırmacıların ve metin üzerinde kafa yoranların zihnini karıştıran bu durumu ortadan kaldırıyor ve diyoruz ki *kıd-* ile *kıy-* fiilleri arasında hiçbir ilgi yoktur; çünkü bu fonetik olarak imkânsızdır. Şimdi artık

kıy- fiilinin düşüncemizi sekteye uğratan tasallutundan kurtulabilir ve *kıd-* fiilini başka yerlerde arayabiliriz. Fiilin kendisini değilse bile türevlerini yine Dîvânü Lûgati't- Türk'te bulabiliyoruz: *kıdış-, kıdıt-, kıdığ, kıdığla-, kıdığlan-*. *Kıdış-, kıdıt-, kıdığ* kelimelerinin bir *kıd-* fiilinden türediği açıktır. Ancak bu fiile nasıl bir anlam vermeliyiz? Elbette bunun için hareket noktamız, Kâşgarlı Mahmud'un *kıdış-, kıdıt* ve *kıdığ* kelimelerine verdiği anlamlar olacaktır. Kâşgarlı *kıdış-* fiiline "kenar dikmekte yardım etmek; değirmi bir şeyin kenarını dikmekte yardım etmek" anlamını verir; örnek olarak da ol manga *börk kıdışdı* "o bana börk dikmekte yardım etti" cümlesini zikreder. *Kıdıt-* fiili de "kenar diktirmek, kıyılattmak" olarak manalandırılır ve *ol börkin kıdıtı* "o börkünü kıyılattı, börküne kenar diktirdi" örneği verilir. (Ercilasun 1995: 88)

kıd-'ın *kıy-* olmayacağı noktasındaki seslik gerekçe daha önce Erdal'ın dile getirdiği tespite dayanmaktadır. Ercilasun'un teklifindeki en önemli sorun, DLT'deki *kıd-* fiilinin anlamının yazıttaki yer için uygun olmayışıdır. Yazıttaki bağlamı aşağıda daha ayrıntılı olarak değerlendireceğim. Kaşgarı'nın kaydettiği anlamı yazıttaki yerle bağdaştırmak için fiilin anlamını epey zorlayıp yorumlamak gereklidir. Ayrıca, DLT'deki *kıdıt-* 'kenar diktirtmek', *kıdış-* 'beraber kenar dikmek' ve *kıdığ*'ın kökü olduğu düşünülen **kıd-* fiili Eski ve Orta Türkçede başka bir metinde geçmemektedir.

Özdemir, Ercilasun'un teklifini kabul etmeyerek *kıd-*'ın anlamının metnin bağlamına ve *kıyın* 'ceza' sözüne dayanarak belirlenebileceğini düşünüp şu sonuçlara (2013: 138) ulaşmıştır:

1. *Kıd-* ve *kıy-* fiilleri birbirinden ayrı fiillerdir.
2. *Kıd-* fiili Divan'da geçen 'kıyı' anlamına gelen sözcüklerden bağımsız bir sözcüktür.
3. *Kıd-* fiili Orhon Yazıtları'ndan önceki bir dönemde *kıyın* ismine köklük etmiş olmalıdır. Bu anlamda *kıyın* ismi *kıdın* > *kıyın* gelişmesinin bir sonucudur. *Kıd-* fiili sözcük ölümüne uğrarken *kıyın* şekli yaşamaya devam etmiştir.
4. *Kıd-* fiiline 'ceza' anlamındaki *kıyın* isminden hareketle 'cezalandırmak' anlamı verilmelidir.
5. İbareye anlam verirken Orhon Yazıtları'ndaki bağlam ihmal edilmemelidir. Bağlama göre Çinlileşmesi tamamlanmış bir toplumdans bahsedilmemektedir. Kendi beyi, komutanları ve âlim sınıfı olan ve Çin'e yakınlaşarak komşu olmak suretiyle Çinlileşme süreci başlamış toplumlardan bahsedilmektedir. Burada Çin'in bu toplumlara kendi toplumuna davrandığı gibi davranmasını bekleyemeyiz ki kendi toplumuna uyguladığı ceza sistemini uygulasin. Dönüştürme politikasının bir gereği bu toplumlar özellikle savaşlarda insan gücünden yararlanan ve hizmet eden bir sınıf olarak Çinlileşmek üzere kapıda bekletilmektedirler.

6. Öyleyse ibare, “bir kişi suç işlese, boyu, milleti, hısım akrabasına kadar cezalandırmazlarmış” şeklinde anlamlandırılmalıdır.

Yazıttaki 𐰇𐰪𐰚𐰏 *QIDmz* imlâsının çoğu neşirdeki gibi *kıdm(a)z* karşılığında olduğunu düşünüyorum. Giraud ve Özdemir’in bağlamı esas olarak *kıd-* için verdiği ‘cezalandırmak’ anlamına ben de katılıyorum. Ancak Özdemir’in *kıd-* ve *kıy-* fiillerinin iki farklı fiil olduğu konusundaki açıklaması tatmin edici değildir, zira *kıd-* ve *kıyın* arasındaki ilişki dilsel olgularla yeteri kadar açıklanmamıştır. Bağlamı esas olarak fiilin ‘cezalandırmak’ anlamına ulaşılması şüphesiz oldukça önemlidir.

Ben de *kıd-* için ilk kez Giraud 1960’ta teklif edilen ‘cezalandırmak’ anlamının doğru olacağını düşünüyorum. *kıd-* fiilinin anlamının ve yapısının Özdemir 2013’te de vurgulandığı üzere Eski Uygurcadaki *kıyın*’ın anlamı ve yapısı içinde saklı olduğu açıktır. Ancak yazıttaki *kıd-* fiilinin yapısını farklı olarak izah etmek istiyorum.

Gabain’in kuvvetlendirme eki (1950: 80) olarak tanımladığı {-d-} ekini, Clauson (1972: xlvi) ve Tekin (2016: 91) geçişlilik ve pekiştirme eki olarak kabul etmiştir. Diğer taraftan, Turan, {-d-} ekini bir morfem olarak değerlendirmez, ona göre /d/ uzun ünlünün tesiriyle ortaya çıkmış bir destek ünsüzü (gedik dolduran) olmalıdır (2012: 69-80). {-d-} eki hakkında Eski Türkçede çok fazla tanık bulunmamaktadır. Erdal, eserinde bu eki göstermemiştir. Tekin, {-d-} ekine sahip yazıtlardaki üç tanığı zikretmiştir: *ıd-* ‘göndermek’ (KT D6) < *ī-*; *kod-* ‘koymak’ (T 2) < *kō-*; *tod-* ‘doymak’ (KT G8) < *tō-*.

Kanaatimce bu ek Eski Türkçedeki ettirgenlik eki {- (X)t-}’nin uzun ünlünün etkisiyle {-d-} hâlini almış biçimi olmalıdır. Türk dilinde uzun ünlüler konusunda araştırma yapanların ulaştığı kesin neticelerden biri de uzun ünlülerin /ç/, /k/, /p/ ve /t/ gibi sedasız ünsüzlerin sedalılılaşmasına neden olmasıdır (Räsänen 1949: 65-66; Tuna 1960: 275; Tekin 1995: 128-129). Buna dayanarak, Tekin’in sıraladığı {-d-} ekli tanıkları şu şekilde tahlil etmek istiyorum: *ıd-* < *ı-d-* < **ī-t-*; *kod-* < *ko-d-* < **kō-t-*; *tod-* < *to-d-* < **tō-t-*. Tekin’in verdiği tanıklara şunların da eklenebileceğini tahmin ediyorum: *tıd-* ‘engel olmak’ (KT K11) < *tı-d-* < **tī-t-*, krş. DLT *ty-* (< **tī-*) (Dankoff-Kelly 1984: 552 [s. 277]); *yıd-* ‘göndermek’ (T 34) < *yı-d-* < **yī-t-*; *ud-* ‘takip etmek’ (T 55) < *u-d-* < **ū-t-*, krş. Irk Bitig *uyurı* ‘muktedir’ (Tekin 2013: 28 [s. 30]) < *uy-ur+ı* < *ū-*; *yad-* < *ya-d-* < **yā-t-* < **yā-*, krş. *yay-* (Ongin 1, Altun Yaruk 614/4) < **yā-*; *yod-* ‘yok etmek’ < *yo-d-* < *yō-t-*, krş. Uygurca *yoy-* < **yō-* (Müller 1922: 64/21); *yüd-* ‘yüklemek’ < *yü-d-* < **yū-t-*, krş. Uygurca *yüdür-* < **yū-tür-*; *yük* < *yū-k ‘yük’. Bu konuyu başka

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiçe

bir makalemde daha ayrıntılı olarak ele alacağım için şimdilik bu kadar bilgi vermekle yetineceğim.

O hâlde, Eski Türkçede tanıklanmamış **kı-* ve bunun türevleri¹ üzerinde ayrıntılı olarak durulması gerekmektedir. Türk dili tarihinde **kı-*'nın geniş bir ailesinin olduğu görülmektedir. Bu geniş ailenin tespit edebildiğim kadarıyla bir listesini aşağıda sunmaya çalışacağım:

<i>*kī-</i>	
<i>kıd-</i> [< * <i>kı-d-</i> < * <i>kī-t-</i>]	<i>kıdmaz</i> (KT G6, BK K4-5)
<i>kıy-</i> (DTS: 440a; EtymDic: 595a; Radloff 1899: 688-690) [< * <i>kī-</i>]	DLT: <i>kıy-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 553 [s. 278]) '1. kesmek; 2. sözünden caymak'. Kutadgu Bilig: <i>kıy-</i> 'kıymak, dönmek, süzmek' (Arat 1979: 253) ² .
	Sayf-i Sarāyī's Gulistān bi't-Turkī: <i>kıy-</i> 'işkence yapmak' (Bodrogligeti 1969: 354a). Kazan (?) Oğuzname'si: <i>kıy-</i> 'eziyet çekmek' (Demir-Aydoğdu 2015: 269b). Redhause: <i>kıy-</i> 'kesmek, parçalamak, kıymak' (1890: 1510a). Türkiye Türkçesi ³ : <i>kıy-</i> '1. çok ince ve küçük parçalar biçiminde doğramak; 2. acımadan vermek, esirgememek, feda etmek; 3. acımayıp öldürmek; 4. acımayarak büyük bir kötülük etmek, zulmetmek'. Hakasça: <i>xıy-</i> 'kesmek, doğramak' (Subrakova 2006: 880a). Tuvaca: <i>kıy-</i> 'kesmek, doğramak' (Ölmez 2007: 200b). Yakutça: <i>kıy-</i> 'kesmek, doğramak' (Sleptsova 1972: 205a).

¹ Eski Türkçede *kıntur-* 'tahrik etmek' (Erdal 1991: 805), *kınıg* 'tahrik' (Erdal 1991: 193) ve *kınımlıg* 'tahrik edici' (Erdal 1991: 375) gibi gövdelerin kökü olan *kın-* ~ *kun-* fiilinin **kı-* ile bir ilgisi olduğunu düşünmüyorum.

² *Kutadgu Bilig*'teki *kıya bak-* (4059. ve 4095. beyitler) ibaresinin okunuşu EtymDic'te doğru olarak *kaya bak-* 'arkaya/geriye bakmak' şeklinde düzeltilmiştir (1972: 675a). Ayrıca 4059. ve 4095. beyitlerin aktarması için bk. Taş 2014: 117-118.

³ Türkiye Türkçesindeki anlamlandırmalarda Türk Dil Kurumu'nun genel ağdaki kaynağından faydalanılmıştır.

	<p>Dolganca: <i>kıy-</i> ‘kesmek, doğramak’ (Stachowski 1993: 168)</p> <p>Türkmençe: <i>gıy-</i> ‘kesmek, doğramak’ (Kyýasowa vd. 2016: 532b).</p> <p>Özbekçe: <i>qiy-</i> ‘kesmek, öldürmek’ (Hoyiyev vd. 2008: 285a-b).</p> <p>Kırgızca: <i>kıy-</i> ‘kesmek, çapraz kesmek’ (Yudahin 1985: 479a).</p> <p>Altayca: <i>kıy-</i> (2) ‘kesmek, doğramak’ (Baskakov-Toşakova 1947: 102b).</p>
<p><i>kıya</i> (DTS: 440b; EtymDic: 675a; Radloff 1899: 710) [<i>< kıy-a</i>]</p>	<p>Çağatayca: <i>kıya</i> ‘sert, hırçın’ (Eckmann 1971: 360; Karasoy 1998: 506a).</p> <p>Eski Türkiye Türkçesi: <i>kıya</i> ‘kıyasıya, sert’ (TS: 2526); <i>kıya bak-</i> ‘1. hiddetle, kıyasıya bakmak, öldüresiye bakmak; 2. dikkatle bakmak, keskin bakmak’ (TS: 2526-2528).</p> <p>Redhause: <i>kıya bak-</i> ‘dehşetle bakmak’ (1890: 1512a).</p> <p>Türkmençe: <i>gıya</i> ‘yan, eğri’ (Kyýasowa vd. 2016: 532a).</p> <p>Kırgızca: <i>kıya</i> ‘çapraz, eğri’ (Yudahin 1985: 479a).</p> <p>Hakasça: <i>xıya</i> ‘yana’ (Subrakova 2006: 879b).</p>
<p><i>kıytur-</i> (DTS: 442a; EtymDic: 675b; Radloff 1899: 699) [<i>< kıy-tur-</i>]</p>	<p>DLT: <i>kıytur-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 529 [s. 250]) ‘kıydırmak, yanlamasına kestirtmek’.</p> <p>Hakasça: <i>xıydır-</i> ‘kestirmek, kıydırmak’ (Subrakova 2006: 882a).</p> <p>Yeni Uygurca: <i>qiydur-</i> ‘kıydırmak, kestirmek’ (Emir 1995: 239a).</p> <p>Türkiye Türkçesi: <i>kıydır-</i> ‘kıyma işini yaptırmak’.</p>
<p><i>kıyıl-</i> (DTS: 441a; EtymDic: 677a; Radloff 1899: 720-721) [<i>< kıy-ıl-</i>]</p>	<p>Uygurca: <i>kün kıyıl-</i> (Wilkens 2016: 4364-4365 [s. 444-445]) ‘güneş batmak’.</p> <p>DLT: <i>kıyıl-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 528 [s. 248]) ‘1. enine kesilmek; 2. (güneş) batmak; 3. sözden cayılmak’.</p> <p>Redhause: <i>kıyıl-</i> ‘kıyılmak’ (1890: 1509b).</p>

	<p>Türkiye Türkçesi: <i>kıyıl-</i> ‘1. çok ince ve küçük parçalar biçiminde doğranmak; 2. kıyma işi yapılmak’.</p> <p>Tatarca: <i>kıyıl-</i> ‘kıyılmak, eğri kesilmek’ (Abdullin 1979: 205b).</p> <p>Özbekçe: <i>qiyil-</i> ‘kesilmek’ (Hoyiyev vd. 2008: 282a).</p> <p>Kırgızca: <i>kıyıl-</i> ‘kesilmek, çarpık kesilip eğrilmek’ (Yudahin 1985: 483a).</p>
<i>kıyiltur-</i> [< kıy-ıl-tur-]	Uygurca: <i>kıyiltur-</i> ‘parçalara ayırmak’ (Shōgaito 2008: 625a).
<i>kıyın-</i> (Radloff 1899: 719) [< kıyın-]	Redhause: <i>kıyın-</i> ‘acımak, sızlamak’ (1890: 1510b).
<i>kıyış-</i> (DTS: 442a; EtymDic: 607b; Radloff 1899: 722) [< kıy-iş-]	<p>DLT: <i>kıyış-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 527-528 [s. 248]) ‘beraber kıymak, kesmek’.</p> <p>Türkiye Türkçesi: <i>kıyış-</i> ‘1. karşılıklı sözleşmek, anlaşıp karar vermek; 2. biriyle yarışmaya kalkmak; 3. yüreklilik göstermek, cesaret etmek’.</p> <p>Özbekçe: <i>qiyiş-</i> ‘birlikte kesmek, doğramak’ (Hoyiyev vd. 2008: 283b).</p>
<i>kıyıt-</i> [< kıy-it-]	Uygurca: <i>kıyıtmaz</i> (Zieme 1997: 50) ¹ .
<i>kıyığ</i> (EtymDic: 676a) ² [< kıy-ıg]	DLT: <i>kıyığ yer</i> (Dankoff-Kelly 1984: 517 [s. 234]) ‘sapa yer’.
<i>kıyık</i> (DTS: 441b; EtymDic: 676a; Radloff 1899: 715-716) [< kıy-ık]	DLT: <i>kıyık</i> (Dankoff-Kelly 1982: 47 [s. 110]) ‘sözden cayma’; <i>kıyık kişi</i> (Dankoff-Kelly 1984: 518 [s. 235]) ‘sözünden cayan kişi’; <i>kıyık neş</i> (Dankoff-Kelly 1984: 518 [s. 235]) ‘enine kesilen şey’.

¹ Tanık, topografi içerikli Ch/U 6849 numaralı Uygur harfli fragmanda geçmektedir, ama fragmanda yıpranmış kısımlar olduğu için metnin bağlamından fiilin anlamını net olarak belirlemek mümkün değildir.

² EtymDic’te DLT’deki *kıyığ yer* tanığı *kayığ* maddesinde gösterilmiş, ama kelimenin *kıyığ* olabileceği de ifade edilmiştir.

	<p>Kıyasü'l-Enbiya: <i>kıykım kıykım kıl-</i> ‘parçalara ayırmak’ (Boeschoten-O’kane 2015: 659a). Kıpçakça: <i>kıyık</i> ‘eğri, yatık’ (Öztopçu 2002: 114a). Eski Türkiye Türkçesi: <i>kıyık</i> (1) ‘kıyııcı, yırtıcı, zalim, gaddar, hunhar’ (TS: 2529). Tatarca: <i>kıyık</i> ‘eğri’ (Abdullin 1979: 204b). Türkmence: <i>gıyık</i> ‘eğri, eğrilmiş’ (Kyýasowa vd. 2016: 532b). Kazakça: <i>qıyıq</i> ‘kıyım, kıyık’ (İskakov et vd. 2011: 579a).</p>
<i>kıyiltur-</i> [<i>< kıy-ıl-tur-</i>]	Uygurca: <i>kıyiltur-</i> ‘parçalara ayırmak’ (Shōgaito 2008: 625a).
<i>kıyın-</i> (Radloff 1899: 719) [<i>< kıyın-</i>]	Redhause: <i>kıyın-</i> ‘acımak, sızlamak’ (1890: 1510b).
<i>kıyış-</i> (DTS: 442a; EtymDic: 607b; Radloff 1899: 722) [<i>< kıy-ış-</i>]	DLT: <i>kıyış-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 527-528 [s. 248]) ‘beraber kıymak, kesmek’. Türkiye Türkçesi: <i>kıyış-</i> ‘1. karşılıklı sözleşmek, anlaşıp karar vermek; 2. biriyle yarışmaya kalkmak; 3. yüreklilik göstermek, cesaret etmek’. Özbekçe: <i>qıyış-</i> ‘birlikte kesmek, doğramak’ (Hoyiyev vd. 2008: 283b).
<i>kıyıt-</i> [<i>< kıy-ıt-</i>]	Uygurca: <i>kıyıtmaz</i> (Zieme 1997: 50) ¹ .
<i>kıyığ</i> (EtymDic: 676a) ² [<i>< kıy-ıg</i>]	DLT: <i>kıyığ yer</i> (Dankoff-Kelly 1984: 517 [s. 234]) ‘sapa yer’.
<i>kıyık</i> (DTS: 441b; EtymDic: 676a; Radloff 1899: 715-	DLT: <i>kıyık</i> (Dankoff-Kelly 1982: 47 [s. 110]) ‘sözden cayma’; <i>kıyık kişi</i> (Dankoff-Kelly 1984: 518 [s. 235]) ‘sözünden cayan kişi’; <i>kıyık neş</i>

¹ Tanık, topografi içerikli Ch/U 6849 numaralı Uygur harfli fragmanda geçmektedir, ama fragmanda yıpranmış kısımlar olduğu için metnin bağlamından fiilin anlamını net olarak belirlemek mümkün değildir.

² EtymDic’te DLT’deki *kıyığ yer* tanığı *kayığ* maddesinde gösterilmiş, ama kelimenin *kıyığ* olabileceği de ifade edilmiştir.

716) [< kıy-ık]	(Dankoff-Kelly 1984: 518 [s. 235]) ‘enine kesilen şey’. Kıyasü’l-Enbiya: <i>kıykım kıykım kıl-</i> ‘parçalara ayırmak’ (Boeschoten-O’kane 2015: 659a). Kıpçakça: <i>kıyık</i> ‘eğri, yatık’ (Öztopçu 2002: 114a). Eski Türkiye Türkçesi: <i>kıyık</i> (1) ‘kıyıcı, yırtıcı, zalim, gaddar, hunhar’ (TS: 2529). Tatarca: <i>kıyık</i> ‘eğri’ (Abdullin 1979: 204b). Türkmençe: <i>gıyık</i> ‘eğri, eğrilmiş’ (Kyýasowa vd. 2016: 532b). Kazakça: <i>qıyıq</i> ‘kıyım, kıyık’ (İskakov et vd. 2011: 579a).
<i>kıyıklık</i> (Radloff 1899: 717) [< kıy-ık+lık]	Eski Türkiye Türkçesi: <i>kıyıklık</i> ‘kıyıcılık, insafsızlık’ (TS: 2530).
<i>kıyıksız</i> (DTS: 442a; EtymDic: 677a; Radloff 1899: 717) [< kıy-ık+sız]	Kutadgu Bilig: <i>kıyıksız</i> ‘sadık, şaşmaz’ (Arat 1979: 253). ¹
<i>kıyım</i> (DTS: 441a; EtymDic: 677b ² ; Radloff 1899: 723) [< kıy-ım]	DLT: <i>kıyım</i> (Dankoff-Kelly 1984: 519 [s. 237]) ‘panik’. Türkiye Türkçesi: <i>kıyım</i> ‘1. kıyım işi; 2. kıyılma biçimi; 3. görev yönünden kötü bir duruma sokma, haksızlığa uğratma’.
<i>kıyım</i> (DTS: 442a; EtymDic: 677b; Radloff 1899: 702-703) [< kıy-ma]	DLT: <i>kıyım ügre</i> (Dankoff-Kelly 1984: 521 [s. 239]) ‘bir tür kesme erişte’. Redhause: <i>kıyım</i> ‘kesme, parçalama, kıyım’ (1890: 1510a). Türkiye Türkçesi: <i>kıyım</i> ‘1. kıymak işi; 2. çekilmiş et; 3. küçük kuşbaşı etlerden kavru olarak yapılmış kışık kavurma’.

¹ *Kutadgu Bilig* dizininde *kıyıksız* madde olarak yer almaz, anlam EtymDic’ten eklenmiştir.

² EtymDic’te *kıyım* şeklinde okunmuştur.

<p><i>kıymaç</i> (DTS: 442a; EtymDic: 677b) [< kıy-maç]</p>	<p>DLT: <i>kıymaç börk</i> (Dankoff-Kelly 1984: 522 [s. 240]) ‘Çiğillerin beyaz börkü’. Çağatayca: <i>kımaç~kıymaç</i> ‘eğri, ters, sert bakan göz, şaşı’ (Eraslan 1992: 154).</p>
<p><i>kıyın</i> (DTS: 441b; EtymDic: 631a; Radloff 1899: 694-695, 718) [< kıy-ın]</p>	<p>Runik Harfli Metinler: <i>kıy(i)n</i> ‘ceza’ (T 32; Şine Usu Doğu 2). Uygurca: <i>kıy(i)n kızgut</i> (Wilkens 2007: 375a; Wilkens 2016: 991a-b) ‘azap₂’. Kutadgu Bilig: <i>kıyın</i> ‘ceza, işkence’ (Arat 1979: 253). Eski Türkiye Türkçesi: <i>kıyın ver-</i> ‘tazip etmek, ceza, cefa vermek’ (TS: 2530). Türkiye Türkçesi: <i>kıyın</i> ‘güçlü bir kimsenin yasaya veya vicdana aykırı olarak başkasını uğrattığı kötü durum, zulüm’. Türkiye Türkçesi Ağızları: <i>kıyın gücün</i> kuş ve hayvanlarda tırnak, pençe’ (DS: 2805b). Kazakça: <i>qiyin</i> (2) ‘1. zor, çetin; 2. karışık’ (İskakov vd. 2011: 582b-583a); <i>qiyin-qıstav</i> ‘işkence’ (İskakov vd. 2011: 586b). Kırgızca: <i>kıyın</i> ‘1. güç, zor; 2. cesur, kuvvetli; 3. pek, çok’ (Yudahin 1985: 483a). Kumukça: <i>kıyın</i> ‘çetin, zor, ağır’ (Bammatova 1969: 212a). Özbekçe: <i>qiyin</i> ‘güç, zor’ (Hoyiyev vd. 2008: 282b); <i>qiyinliq</i> ‘güçlük, zorluk’ (Hoyiyev vd. 2008: 283b); <i>qiyin-qıstoq</i> ‘işkence, azap’ (Hoyiyev vd. 2008: 283b). Yeni Uygurca: <i>qiyin</i> ‘güç, zor’ (Schwarz 1992: 670a-b); <i>qiyin-qıstaq</i> ‘işkence, azap’ (Schwarz 1992: 670b).</p>
<p><i>kınçı~kıyınçı</i> (DTS: 441b; EtymDic: 634b; Radloff 1899: 697) [< kıy-ın+çı]</p>	<p>Uygurca: <i>kınçı~k(i)yınçı</i> ‘işkenceci’ (Oda 2015: 89 [s. 136]).</p>

<p><i>kıynlık</i> ~ <i>kınlık</i> (DTS: 441b, 444b; EtymDic: 639a) [< kıy-ın+lık] ~ [< *kī-n+lık]</p>	<p>Uygurca: <i>kınlık~kıy(i)nlık</i> ‘hapishane, zindan, ceza verilen yer’ (Oda 2015: 89 [s. 136]; Hamilton 1998: LXIII/4 [s. 58], Wilkens 2007: 375b). Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kınlıg</i> ‘azap veren, azabı olan’ (Ata 2004: 456). Krş. Özbekçe ve Yeni Uygurca: <i>qiynoqxona</i> ‘işkence odası’ (Hoyiyev vd. 2008: 286b; Schwarz 1992: 671a).</p>
<p><i>kın</i> (DTS: 444b; EtymDic: 631a; Radloff 1899: 725) [< *kī-n]</p>	<p>Uygurca: <i>kın kızgut</i> ‘azap₂, ceza₂’ (Wilkens 2007: 375a; Wilkens 2016: 990b, 991a-b). Kutadgu Bilig: <i>kın</i> ‘ceza, işkence’ (Arat 1979: 251). Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kın</i> ‘1. azap, işkence, eziyet; 2. verilen hüküm, ceza sözü’ (Ata 2004: 454-456). Codex Cumanicus: <i>kın</i> ‘acı, işkence’ (Grønbech 1942: 206). Sayf-i Sarāyī’s Gulistān bi’t-Turkī: <i>kın</i> ‘işkence, azap’ (Bodrogligeti 1969: 353b). Çağatayca: <i>kın</i> ‘işkence’ (Eckmann 1971: 360). Abuşka Lugatı: <i>kın</i> ‘zahmet, cerime’ (Güzeldir 2002: 402).</p>
<p><i>kına-</i> (DTS: 444b; EtymDic: 634a; Radloff 1899: 695- 696, 726) [< *kī- n+a-]</p>	<p>Uygurca: <i>kına-</i> ‘cezalandırmak, işkence etmek’ (Wilkens 2007: 375b). DLT: <i>kına-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 564 [s. 291]) ‘cezalandırmak’. Kutadgu Bilig: <i>kına-</i> ‘cezalandırmak, işkence etmek’ (Arat 1979: 251). Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kına-</i> ‘azap etmek, işkence etmek, ceza vermek’ (Ata 2004: 456). Codex Cumanicus: <i>kıyna-</i> ‘acı vermek, işkence yapmak’ (Grønbech 1942: 205). Sayf-i Sarāyī’s Gulistān bi’t-Turkī: <i>kına-</i> ‘işkence yapmak’ (Bodrogligeti 1969: 353b). Çağatayca: <i>kına-</i> ‘eziyet, cefa vermek’ (Karasoy 1998: 505b). Eski Türkiye Türkçesi: <i>kına-</i> ‘1. ayıplamak, itap</p>

	<p>etmek, suçlandırmak, itham etmek; 2. cezalandırmak; 3. tazip etmek, hırpalamak’ (TS: 2489-2492); <i>kınagan</i> ‘çok ayıplayan’ (TS: 2489).</p> <p>Türkiye Türkçesi: <i>kına-</i> ‘yapılan bir işin kötü olduğunu belirtir bir biçimde söz söylemek, ayıplamak, takbih etmek’.</p> <p>Türkiye Türkçesi Ağzıları: <i>kına-</i> ‘ayıplamak’ (DS: 2805a); <i>kınamsık</i> ‘ayıplayıcı’ (DS: 2805b).</p> <p>Kazakça: <i>qiyna-</i> ‘zorlamak, işkence etmek’ (İskakov vd. 2011: 561a-b).</p> <p>Kırgızca: <i>kıyna-</i> ‘eziyet etmek, işkence etmek’ (Yudahin 1985: 480b).</p> <p>Özbekçe: <i>qiyna-</i> ‘eziyet etmek, işkence etmek’ (Hoyiyev vd. 2008: 286a).</p> <p>Yeni Uygurca: <i>qiyna-</i> ‘işkence etmek, azap vermek’ (Schwarz 1992: 670b).</p> <p>Türkmence: <i>gīna-</i> ‘azap etmek’ (Kyýasowa vd. 2016: 523a).</p>
<p><i>kinal-</i> (Radloff 1899: 696, 727) [<*kī-n+a-l-]</p>	<p>Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kinal-</i> ‘işkence edilmek’ (Ata 2004: 456).</p> <p>Codex Cumanicus: <i>kinal-</i> ‘acı vermek, işkence etmek’ (Grønbech 1942: 207).</p> <p>Kazan Oğuzname’si: <i>kinal-</i> ‘eziyet çekmek’ (Demir-Aydoğdu 2015: 268b).</p> <p>Abuşka Lugatı: <i>kinal-</i> ‘zahmet ve cerime çekmek’ (Güzeldir 2002: 402).</p> <p>Kazakça: <i>qiynal-</i> ‘zorlanmak, ıstırap çekmek’ (İskakov vd. 2011: 561b-562a).</p> <p>Kırgızca: <i>kıynal-</i> ‘zorlanmak, ıstırap çekmek’ (Yudahin 1985: 480b).</p> <p>Özbekçe: <i>qiynal-</i> ‘eziyet çekmek, işkence edilmek’ (Hoyiyev vd. 2008: 285b).</p>
<p><i>kınan-</i> [<*kī-n+a-n-]</p>	<p>Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kınan-</i> ‘azap edilmek’ (Ata 2004: 456).</p> <p>Kısasü’l-Enbiya: <i>kınan-</i> ‘cezalandırılmak, işkence yapılmak’ (Boeschoten-O’kane 2015: 658b).</p>

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiçe

	Eski Türkiye Türkçesi: <i>kınan-</i> ‘ayıplanmak, zemmolunmak’ (TS: 2492). Türkiye Türkçesi: <i>kınan-</i> ‘kınama işi yapılmak’.
<i>kınat-</i> (DTS: 444b; EtymDic: 636a; Radloff 1899: 696) [< *kī-n+a-t-]	DLT: <i>kınat-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 422 [s. 120]) ‘cezalandırtmak’. Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kınat-</i> ‘eziyet etmek’ (Ata 2004: 456). Kazakça: <i>qiynat-</i> ‘zorlatmak, ıstırap çektirmek’ (İskakov vd. 2011: 563a).
<i>kış-</i> ¹ (DTS: 448b; EtymDic: 607b) [< *kī-ş-]	DLT: <i>kış-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 525 [s. 244]) ‘ayrılmak, sapmak’. Kur’an Meali (Özbekistan Nüshası): <i>kış-</i> ‘sapmak, yoldan çıkmak, değiştirmek’ (Üşenmez 2013: 418).
<i>kıştur-</i> [< *kī-ş-tur-]	Kur’an Meali (Özbekistan Nüshası): <i>kıştur-</i> ‘sapmak, yoldan çıkmak’ (Üşenmez 2013: 419).
*kız- [< *kī-z-]	Krş. <i>kızıl-</i> , <i>kızgur-</i> , <i>kızgut</i> , <i>kızgutlug</i> .
<i>kızıl-</i> (DTS: 450b; EtymDic: 684a) [*kī-z-ıl-]	DLT: <i>kızıl-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 335 [s. 31]) ‘örnek teşkil etmek üzere cezalandırılmak’.
<i>kızgur-</i> (DTS: 450b; EtymDic: 683b) [*kī-z-gur]	DLT: <i>kızgur-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 363 [s. 59]) ‘örnek teşkil etmek üzere cezalandırmak’.
<i>kızgut</i> (DTS: 450b; EtymDic: 681b) [< *kī-z-gut] ²	Uygurca: <i>kın~kıyın kızgut</i> ‘azap ₂ , ceza ₂ ’ (Wilkens 2007: 375a; Wilkens 2016: 990b, 991a-b). DLT: <i>kızgut</i> (Dankoff-Kelly 1982: 227 [s. 340]) ‘örnek teşkil eden ceza’. Kısasü’l-Enbiya: <i>kızgut</i> ‘ceza’ (Al-Rabghūzī (2015: 659a).
<i>kızgutlug</i> [< *kī-z-gut+lug]	Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kızgutlug</i> ‘azapla cezalandıran, cezasını veren’ (Ata 2004: 460).

¹ Orhun yazıtlarındaki *kış-*’ın (KT D32, 34; BK D25) bununla bir ilgisi yoktur.

² Tekin, *kırkın* ‘ceza, işkence’ ile *kızgut* kelimelerinin z’leşme yoluyla aynı köke dayandığını düşünmektedir (1994: 259, 262).

KT ve BK yazıtındaki *kıd-*, **kī-*'nin $\{-(X)t-\}$ ekli ettirgen gövdesi olmalıdır. $\{-(X)t-\}$ eki, muhtemelen uzun ünlünün etkisiyle $\{-d-\}$ 'ye dönüşmüştür. KT ve BK yazıtlarındaki *kıd-* daha sonra Eski Türkçe devresinde başka metinde neden görülmemiştir? Ben bunun nedenini Eski Türkçe içerisinde **kī-* ve onun ikiz ünlülü şekli *kıy-*'in birlikte kullanılmasına bağlıyorum. Nitekim DLT'de *kıy-*'in $\{-tUr-\}$ ekli ettirgen gövdesi bulunmaktadır: *kıytur-* (Dankoff-Kelly 1984: 529 [s. 250]) 'kıydırmak, yanlamasına kestirmek'. Ayrıca anlam bakımından **kī-*'nin türemeleri arasında farklılıklar oluşmuş ve bunlar yazı diline de yansımıştır. Mesela, aynı aileden olmasına rağmen DLT'de hem *kıyış-* ($< kıy-iş-$) 'birlikte kesmek' hem de *kış-* ($< *kī-ş-$) 'ayrılmak, sapmak' mevcuttur. Eski Türkçedeki uzun ünlülü **kī-* daha yazıtlar döneminde ikiz ünlülü hâle gelmiştir: **kī-* $> kiy-$. Eski Türk yazıtlarındaki *kıy(i)n* 'ceza' (T 32; Şine Usu D 2) kelimesi de fiilin ikiz ünlülü şeklinden ortaya çıkmıştır: *kıyın* $< kiy-in$ $< *kī-$.

Eski Türkçe, mütecanis (homogeneous) bir dil değildi ve ayrı bir dil düzeyinde olmasa da kendi içerisinde seslik ve yapısal bakımdan ağız farklılıklarını barındırıyordu (Erdal 2004: 11-12). Eski Türkçe içerisinde **kī-* ve onun ikiz ünlülü şekli *kıy-*'in birlikte kullanılmasının nedeni de belki bu ağız farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Eski Türkçe, aslında bugünkü Türk dilleri gibi geniş bir coğrafyaya dağılan ve farklı kültürel etkilerle temasa geçen Türk halkları tarafından konuşulup yazılmıştır. Dolayısıyla bu toplulukların kendi ağız özelliklerini yazı diline sızdırması gayet olağan karşılanmalıdır.

İlk hecedeki /d/'nin Türk dillerindeki durumuna bakılarak *kıd-* fiilinin değerlendirilmesi teklifim hakkında bazı ipuçları verebilir. Eğer Eski Türkçedeki *kıd-* diye bir kök Hakasçada bulansaydı, bu fiil *xıs-* ($< xız-$ $< kíd-$) şeklinde yaşaması gerekirdi. Gerçi Hakasçada *xıs-* 'kısmak' mevcuttur, ama bu fiil Eski Türkçe *kıs-*'a 'kısmak' (Clauson 1972: 665b) dayanmaktadır. Hâlbuki Hakasçada 'kesmek' anlamına gelen fiil *xıy-* (Subrakova 2006: 880a) şeklindedir. Aynı şekilde Eski Türkçedeki *kıd-* Tuvacada olsaydı, bu fiil *kıt-* veya *kıd-* şeklinde bulunmalıydı, ancak 'kesmek' anlamındaki fiil Tuvacada *kıy-* (Ölmez 2007: 200b) olarak yaşamaktadır. Benzer şekilde, Yakutça ve Dolgancada da *kıt-* olarak beklenen fiil, *kıy-* olarak görülmektedir: *kıy-* (2) 'kırmak, zorlamak, sızlamak' (Sleptsova 1972: 205a); *kıy-* 'vurarak öldürmek' (Stachowski 1993: 168). Ayrıca krş. Türkmence *gıy-* (Kyýasowa vd. 2016: 532b); Altayca *kıy-* (2) (Baskakov-Toşakova 1947: 102b). Yakutçadaki *kıdıy-* 'yok

etmek' (Sleptsova 1972: 204b) fiilinin Eski Türkçe **kı-* veya *kıy-* ile bir ilişkisi yoktur, zira Doerfer'in daha önce fark ettiği üzere (1963: 488) kelime Moğolcadan kopyadır. Türk dillerindeki tanıklardan açıkça anlaşılacağı üzere Eski Türkçede 'kesmek, parçalamak' anlamındaki fiilin ünlüsü uzundur. Tekin, *kīna-* fiilinin ilk hecedeki ünlüsünün uzun olduğunu daha önce tespit etmiş (1967: 160) ve kökü olan *kīn*'ın uzun ünlülü olduğunu göstermiştir. Bu uzun ünlü daha Eski Türkçe devresindeyken yerini ikiz ünlü /iy/'a bırakmış olmalıdır: **kī-* > *kıy-*.

Clauson, *kıy-*'in en erken tanığı olarak DLT'deki yeri gösterse de aslında Uygurca *Kalyānaṃkara* ve *Pāpaṃkara* hikâyesinde (Hamilton 1998: LVII/8 [s. 55]) fiil geçmektedir. Diğer taraftan, DLT'de fiilin metaforik anlamları da kaydedilmiştir: *kıy-* (1) (Dankoff-Kelly 1984: 553 [s. 278]) '1. kesmek; 2. sözünden caymak'. Ayrıca krş. Eski Türkiye Türkçesi: *kıya* 'kıyasıya, sert' (TS: 2526); *kıya bak-* '1. hiddetle, kıyasıya bakmak, öldüresiye bakmak; 2. dikkatle bakmak, keskin bakmak' (TS: 2526-2528). Ben **kī-*'nin asıl anlamının 'kesmek, yanlamasına kesmek, çapraz kesmek, parçalamak' olduğunu düşünüyorum. Eski Türkçe içerisinde ve günümüz Türk dillerinde bu kökten türeyen gövdeler 'sapmak, ayrılmak', 'eğri olmak', 'sözünden dönmek, caymak', 'cezalandırmak, işkence yapmak' ve 'öldürmek, yok etmek' gibi çeşitli yan anlamlar kazanmıştır. Aslında Orta Türkçe metinlerde sıkça görülen *kıya bak-* tabirinin anlam gelişimi aynı zamanda *kıy-* fiilinin anlam gelişimini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Taş, *kıya bak-* tabirini ayrıntılı olarak incelediği makalesinde şu sonuçlara ulaşmıştır: *kıya bak-* tabirinin etimolojik anlamı 'eğri ya da yan bakmak' olmalıdır. Tabirin bütün anlamları ve kullanımları bu temel anlamdan gelişmiştir: '1. düşmanca bakmak, öfkeyle bakmak; 2. gözücuyla süzerek bakmak, dikkatle bakmak; 3. gönül alıcı bakmak, tutkulu bakmak; öldürücü, can alıcı bakmak' (2014: 117-129).

Eski Uygurcada hem *kın* hem de *kıyın* vardır. Clauson, kelimeyi *kın* (< *kín*) 'ceza, eziyet, işkence' maddesinde göstermiş, ama *kın* ve *kıyın*'ı aynı madde içinde zikretmiştir (1972: 631a). Doerfer, *kıyın*'ın *kıy-* 'bükmek, eğmek' fiilinden {-*(X)n*} ile teşkil edildiğini, kelimenin 'insan bedenindeki işkence nedeniyle bükülme, işkence, ceza, eziyet, öldürme' anlamlarını taşıdığını ifade etmiştir (1967: 576). Ayrıca, Ramstedt'in (1957: 17) kelimenin Hint Avrupa kökenli olabileceği görüşünü de haklı olarak reddetmiştir.

Erdal, *kıyın*'ın genel anlamının 'ceza' olduğunu, ama metinlerde 'ceza olarak sopa' anlamına da geldiğini belirtmiş, kelimenin kökünün *kıy-* veya

kıy- fiiline dayandığını belirterek Clauson'un görüşünden ayrılmıştır. Ayrıca dipnotta da aslında *kıyıl-*, *kıyış-*, *kıytur-*, *kıyık*, *kıyma*, *kıyım* gibi tabanların tanıklanmamış bir **kıy-* kökünden türediğini iddia etmiştir (1991: 304-305, dip. 341). Róna-Tas ve Berta, *kıyın*'ın kökü konusunda Erdal'ın görüşüne katılırlar. Ayrıca *kıyın*'ın aslının **kīn* olabileceğini, *kıyın*'ın sonradan çıktığını ileri sürmüşlerdir (2011: 548-550).

Daśakarmapathāvadānamālā'da kelimenin *QYYN* (Wilkens 2016: 2690 [s. 354]) ve *QYN* şeklindeki yazımı görülmektedir. Tabii bunlar eserin farklı yazmalarına aittir. Wilkens, kelimeyi *kıyn* şeklinde okumuştur. Kelime, *QYYN* imlâsıyla *Sekiz Yükmek Yaruk*'un Londra yazmasında da geçmektedir ve metnin nâşiri kelimeyi *kun* şeklinde okumayı tercih etmiştir (Oda 2015: 11 [s. 118]). Kelime, bugünkü Türk dillerinde anlam değişikliğiyle de olsa *kıyın* şeklinde yaşamaktadır: Kazakça *qiyin* (2) '1. zor, çetin; 2. karışık' (İskakov vd. 2011: 582b-583a); Kırgızca *kıyın* '1. güç, zor; 2. cesur, kuvvetli; 3. pek, çok' (Yudahin 1985: 483a); Kumukça *kıyın* 'çetin, zor, ağır' (Bammatova 1969: 212a); Yeni Uygurca *qiyin* 'güç, zor' (Schwarz 1992: 670a-b). Ancak krş. Kazakça *qiyin-qıstav* 'işkence' (İskakov vd. 2011: 586b); Yeni Uygurca *qiyin-qıstak* 'işkence, azap' (Schwarz 1992: 670b); Eski Türkiye Türkçesi *kıyın ver-* 'tazip etmek, ceza, cefa vermek' (TS: 2530); Türkiye Türkçesi Ağızları: *kıyın gücün* 'güçlülük, zar zor' (DS: 2856b); *kıynak* (2) 'yırtıcı kuş ve hayvanlarda tırnak, pençe' (DS: 2805b).

Türk dillerindeki tanıklara dayanarak, belki de Uygurcadaki *Qyyn* yazımı *kıy(i)n* şeklinde okunmalıdır. *kın* ve *kıy(i)n*'ın **kī-* kökünden geldiği fikrindeyim: *kın* < **kī-n* ve *kıyın* < *kıy-in*. Muhtemelen ağızların etkisiyle kelimenin **kī-* ve bunun ikiz ünlülü *kıy-* şekli Eski Türkçe devresinde birlikte kullanılmıştır.

Eski Türkçede **kī-* ile alakalı bir **kız-* 'cezalandırmak' gövdesinin olduğu tahmin edilebilir. Erdal, ettirgenlik ekleri başlığı altında $\{-(X)z-\}$ ekine yer vermiş ve bu ekle teşkil edilen toplam 10 gövdeyi zikretmiştir. $\{-(X)z-\}$ ekli gövdelerin çift heceli olduğunu ve ünsüzle biten köklere geldiğini belirtmiş, ama bunun iki tane istisnasının olabileceğini ifade etmiştir: *toz-* < *tō-z-* (krş. *to-d-*, vs.) ve *yéz-* < *yé-z-* (1991: 757-760). Bana göre, $\{-(X)z-\}$ ekinin **kī-* köküne de eklendiği düşünülebilir. Erdal'ın da ifade ettiği üzere *kız-* fiilinin 'örnek teşkil etmek' şeklindeki anlamı bir *semantic component* olmalıdır. Ancak, Eski Türkçede *kız-* şeklinde eşyazımlı iki farklı kelimenin olduğu da açıktır, zira 'cezalandırmak' anlamındaki **kız-* ile 'kızarmak' anlamındaki *kız-* arasında anlam

bakımından bir ilişki pek mümkün gözükmemektedir (Erdal 1991: 749-750). O hâlde, *kız- ‘cezalandırmak’ gövdesinden teşkil edilen türemeler için krş. *kızıl-*, *kızgur-*, *kızgut*, *kızgutlug*.

Eski Türkçede *kıy-* fiiline benzer seslik özellikteki diğer bir kelime Özdemir 2013’te dile getirilen *yad-* fiilidir. Eski Türkçede ‘yaymak’ anlamına gelen hem *yad-* hem de *yay-* mevcuttur. *yad-* ile ilgili tanıklar için bk. Clauson 1972: 883b-884a ve Erdal 1991: 683. Runik harfli Ongi yazıtında *yay-* fiili geçmektedir: kısmış yıgmış *yaymış* basmış ‘comprased, assembled, enlarged and made a surprise attack’ (Ôsawa 2008: 267, 273). Manihesit çevreye ve erken döneme ait bir metinde *yay-* ‘yaymak, dağıtmak’ anlamında geçmektedir: yaruk kelip tünerigig *yaytuk* için (Clark 2013: LH 645-647 [s. 243, 248]) “ışık gelip karanlığı dağıttığı için”. Xuanzang Biyografisinin V. kitabında fiilin pasif gövdesi mevcuttur: kēmi *yayılıp* [suv]da tüşmiş (Dietz vd. 2015: 2260-2261 [s. 237]) “gemi dağılıp suda batmış”. Aynı şekilde, DLT’de ‘yaymak, dağıtmak, sermek’ anlamıyla *yay-* (Dankoff-Kelly 1984: 553 [s. 278]) ve ‘yayılmak’ anlamıyla *yayıl-* (Dankoff-Kelly 1984: 529 [s. 249]) bulunmaktadır. Kaşgarî, kelimenin /d/’li şeklinin olduğu notunu düşerek *yadıl-*’ın (Dankoff-Kelly 1984: 477 [s. 187]) bulunduğunu da belirtmiş, ancak /d/’li veya /y/’li şeklin hangi Türk boyuna ait olduğunu ayrıca belirtmemiştir. Buna dayanarak Karahanlı Türkçesinde hem *yayıl-* hem de *yadıl-*’ın olduğu kabul edilebilir. O hâlde, Uygurcada ve DLT’deki *yay-* ve *yad-/yad-* şekillerinin mevcudiyetini nasıl açıklayacağız? Kanaatimce Eski Türkçede *yā-’nın uzun ünlüsü Eski Türkçe dönemi içerisinde ikiz ünlülü hâle gelmiş, bu fiilin ettirgen gövdesi uzun ünlünün etkisiyle *yāt- değil, *yad-* olarak yazı dilinde kullanılmış olmalıdır. Krş. Uygurca: *yayıt-* (Gabain 1954: 43); DLT: *yaytur-* (Dankoff-Kelly 1984: 486 [s. 197]). Belki de Anadolu Ağızları *yaz-* ‘sermek, açmak, yaymak’ (DS: 4218b) < *yā-z- (?).

Erdal, Eski Türkçede *yay-* değil, *yayı-* diye bir fiilin mevcudiyetine inanmaktadır, zira Zieme tarafından neşredilen Maniheist çevreye ait U 297 (r 10) numaralı metinde öñi *yayıgay* sürgey (1975: 282 [s. 40]) geçmektedir. Erdal, metindeki *yayıgay*’ı *yayı-* ‘dağıtmak’ olarak düşünür ve sadece bu tanığa dayanarak fiilin aslî şeklinin *yayı-* olabileceğini belirtir (1991: 685, dip. 382). Uygur harfli U 297 numaralı metnin aslına bakıldığında bahse konu olan kelimenin açıkça *Y’Y’Q’Y* şeklinde yazıldığı fark edilmektedir. Dolayısıyla kelimenin *yayıgay* olarak okunması mümkün değildir. Kelime *yayagay* okunmalıdır, ancak *yayagay*’ın (< yaya-gay ?) anlamı ve yapısı hakkında net bir şey söyleyemiyorum.

Tekrar KT ve BK yazıtındaki problemlili cümleye dönelim. Cümlelerin daha iyi anlaşılmasını ve yorumlanmasını sağlamak için cümlelerin ait olduğu bağlamın analiz edilmesi gerekmektedir. KT yazıtının güney cephesinin 4 ve 6. satırları (= BK K 3-5) şöyledir:

ötüken yışda yég idi yok ermiş él tutsık yér ötüken yış ermiş bu yérde olurup tabgaç bodun birle tüzültüm altun kümüş işgiti kutay buşsuz ança bérür tabgaç bodun sabı süçig agısı yımşak ermiş süçig sabın yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş yagru kontukda késre anıg bilig anta öyür ermiş edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş bir kişi yanılsar oğuşı bodunu bişükiñe tegi kıdmar ermiş.

Bu cümleler Bilge Kagan'ın ağzından çıkmaktadır. Bilge Kagan iktidarı dönemindeki icraatları sıraladıktan sonra Ötüken bölgesinin önemine değinmiş ve komşusu Çin halkı hakkında tespitlerde bulunmuştur. Problemlili cümle de onun tespitleri arasında bulunmaktadır. Bilge Kagan'ın tespitleri hakkında birkaç noktaya dikkat çekmek istiyorum:

1. 5. satırdaki *tüzül-* fiili Eski Türkçede 'düzene sokmak, yeknesak olmak, uyumlu olmak' (Erdal 1991: 681) gibi anlamlara gelmektedir, ancak metnin bağlamından anlaşıldığı kadarıyla metinde fiil 'uyum içinde yaşamak' anlamında olmalıdır. Çünkü Bilge Kagan, Türklerin Çin halkı ile 'uyum içindeki yaşayışının' ardından onlar hakkında bazı subjektif değerlendirmelerde bulunmuştur.

2. 5. satırdaki *ança* daha önce bir makalemde değindiğim üzere (2017: 408-419) 'çokça, bolca, iyice' anlamında bir zarf olmalıdır.

3. 5. satırdaki *altun*'dan itibaren 6. satırdaki *kıdmar ermiş*'e kadar olan kısımdaki cümlelerin fâili *tabgaç bodun*, yani Çin halkı ve yönetimi olmalıdır.

4. *(a)ñ(i)g bil(i)g (a)nta öyür (e)rm(i)ş* cümlesindeki *anta* yer bildiren bir zarf değil, zaman bildiren bir zarf olmalıdır. Bilge Kagan şunu kast ediyor olabilir: *anıg bilig*'i yani 'ölümcül derecedeki zararlı stratejiyi', 'uzaktaki halkları kendisine yaklaştırdığı esnada planlıyormuş'. Yazıtlardaki *anıg*'ın yapısı ve anlamı hakkında daha önce bir makalemde genişçe bilgi vermişim. Bk. Uçar 2018: 67-83.

5. *yorit-* fiili gerçek anlamda bir ileri öge olmalıdır. Tuna, *yori-* üzerinde ayrıntılı olarak durup fiilin 'var olmak, devam etmek, sürüp gitmek, hayatını devam ettirmek, tutunmak, onmak, felah bulmak, davranmak' anlamına dayanarak *yorit-*'a anlam verilebileceğini ifade etmiştir (1957: 61-62). Uygurcada *yorık*'ın (< yori-k) 'hayat' (Erdal 1991:

257) anlamı bilinmektedir. Buna dayanarak *yorit-* (< yorı-t-) fiilini ‘yaşatmak’, dolayısıyla *yoritmaz*’ı ‘yaşatmazmış’ anlamında düşünebiliriz. Metnin bağlamı da görüşümü desteklemektedir.

6. *og(u)şı bod(u)nı bişükiçe* dizisinin son kelimesindeki yönelme hâli eki üç kelimeyi kapsıyor olmalıdır. ‘En az çaba’ ilkesi gereği bu tasarruf oldukça normaldir. Hâl ekinin iki öğeyi kapsaması için krş. T 53. Sertkaya, bu yapıyı düşümlü yapı (elliptic) olarak değerlendirmiştir (2014: 19).

Yazıttaki *bir kişi y(a)ñ(i)ls(a)r og(u)şı bod(u)nı bişükiçe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* cümlesini doğru anlamamızda şartlı cümlenin fâilinin anahtar rol üstlendiğini belirtmeliyim. Anahtar rol *bir kişi* ibaresi üzerindedir. Bilge Kagan, *bir kişi* suç işlerse Çin yönetiminin o suç işleyen tek bir şahsın soylularına, aşiretine ve akrabasına kadar bir eylemi gerçekleştirmedeğini söylemektedir. Çin yönetiminin gerçekleştirmedeğini eylemin, yani *kıdmaz*’ın ‘cezalandırmak’ olabileceğini düşünüyorum. Bu eylem, Çin halkının/idarecilerinin kendisinden olmayanlar üzerinde uyguladığı stratejilerden biridir. Bu cümlenin öncesinde, Bilge Kagan, Çin halkının *anıg bilig*’i yani ‘ölümcül derecedeki zararlı stratejiyi’ planladığından bahsetmişti. İşte bu stratejilerden biri de Çinlilerin suç ve cezayı şahsî olarak değerlendirip bunu suç işleyenlerin soyluları, aşireti ve ailesiyle ilişkilendirmemesidir. Çinlilerin bu adalet uygulaması günümüzde gayet normal olarak algılansa da o dönemdeki toplumların adalet anlayışı bakımından yadırgayıcı olmalıdır. Zira Bilge Kagan kendi halkını uyarmak için bunu zikretme gereği duymuştur. Çinliler bunu yaparak beraber yaşadıkları halkları idare etmede önemli bir avantaj elde etmektedir. O dönemde siyasî teşekküller için isyanların büyük bir tehlike ve risk teşkil etmesi Çinliler için de söz konusuydu. Çinliler bu tür riski azaltmak ve bir strateji yürütmek adına suçun şahsîliğini benimsemiş olabilir. Bu konuda ne kadar başarılı olduklarını bilemiyoruz, zira Çin tarihinde pek çok isyan baş göstermiştir. Ancak Bilge Kagan, Çin’in adalet sistemi hakkında önemli bir noktaya değinerek kendi halkını uyarmak istemiştir.

İnayet, Çin tarihinde 族刑 *zu xing*, 株連九族 *zhu lian jiu zu* ve 灭族 *mie zu* olarak bilinen bir cezalandırma yönteminden bahsetmektedir. Bu ceza yöntemine göre, bir kişi suç işlerse, suçluyla birlikte dokuz sülalesi yok edilmektedir. Bu ceza yöntemini Çin’in 1905 yılında ancak iptal edilebildiğini belirtmiştir (2011: 451-455). Bu bilgi, yazıttaki sorunlu kısmın anlaşılmasında oldukça önemlidir. Hatta *kıd-* fiilinin İnayet’in teklif ettiği anlamda olmadığı delili olması bakımından da dikkate değerdir.

Çin'in hukuk dünyasında çok bilinen bir cezalandırma yöntemini¹ Bilge Kagan'ın stratejik bir bilgi olarak verdiğini düşünemeyiz, çünkü metnin bağlamından anladığımız kadarıyla Bilge Kagan halkının Çinliler hakkında bilmediği ve tahmin edemeyeceği bir şeyi söylemek isteyerek uyarıda bulunmuştur. Bu söylediği şey o dönemde herkesin bildiği, İnyet'in dile getirdiği Çinlilerin cezalandırma yönteminin olması akla pek yatkın değildir. Bilge Kagan, halkının bilmediği bir cezalandırma yöntemini söyleyip halkını uyarmış olmalıdır.

Çin yönetiminin cezalandırması hakkında bir noktaya da dikkat çekmek faydalı olacaktır. Doğu Bozkır Kağanlığının yıkılmasının (630) ardından azımsanmayacak miktardaki bir Türk kütlesi Çin sınırına yığılmıştı. Çin'in başında bulunan hükümdar 唐太宗 *Tang Taizong* (598-649) ve devletin idarecileri bundan dolayı epey kaygılanmıştır. Yığılan Türk kütlelerinin akibeti hakkında Tang sarayında teklif edilen fikirler oldukça enteresandır. Türklerin Çinliler tarafından stratejik olarak nasıl etkisiz hale getirileceğini bu teklifleri okuyunca çok daha iyi anlayabiliyoruz. Bu teklifler için bk. Taşağıl 1999: 20-24. Dolayısıyla, Bilge Kagan, Tang hanedanlığı sarayında Türkler hakkında neler planlandığını oldukça iyi biliyordu ve bildiklerini de halkıyla paylaşmıştı.

Diğer taraftan, Türk Kağanlığının Çin Devleti karşısında güç kaybetmeye başlamasını fırsat bilen Tang Hanedanı, üstünlüklerini korumak için türlü yollara başvurmuştur. Bunun gerçekleştirilmesi için uyguladığı yöntemlerden biri de 征伐 *Zhengfa* adı verilen tedip/cezalandırma seferleridir (Kara 2018: 46-47). KT yazıtındaki 5. ve 6. satırdaki pasajda bahsedilen ikazların Tang hanedanlığı dönemindeki politikalara atıfta bulunduğu düşünülürse, belki de yazıtta bahsedilen cezalandırma ile bu askerî seferlerin kast edildiği tahmin edilebilir.

Sonuç

KT yazıtının güney cephesinin 6. satırında (= BK K4-5) geçen *bir kişi yañılsar oğuşı bodını bişükiñe tegi kıdmaz ermiş* “Bir kişi suç işlerse, [Çin idarecileri suç işleyen kişinin] aşiretine akrabasına ve tanıdıklarına kadar cezalandırmazmış” cümlesi hakkında şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. *bişük* kelimesi ‘dünür, akraba, eş dost, tanıdık’ anlamıyla Eski Türkçe metinlerde birçok kez tanımlanmıştır. Yazıtta *bişük* bağlama oldukça uygundur. Çünkü yazıtta Bilge Kagan ‘birlik’ anlamına gelen kavramları

¹ Çince tarihî vesikalardaki cezalandırma yöntemleri için bk. Kirilen 2014: 79-83.

birarada kullanmıştır. Ayrıca, *bişük* kelimesi Uygurca metinlerde *PWYŞWK* imlâsıyla karşımıza çıkmaktadır. Yazıtlardaki *bişük*'ü aslî kabul edecek olursak, *büşük*'ün bir gerileyici benzeşme yoluyla sonradan meydana geldiğini düşünebiliriz. Bu gelişime dayanarak, kelimenin okunuşunun Eski Uygurcada *büşük* şeklinde yapılmasının daha doğru olacağı fikrindeyim.

2. Yazıttaki *kıd-* fiili 'cezalandırmak' anlamında olmalıdır. Fiil, muhtemelen uzun ünlülü **kī-*'nin $\{-(X)t-\}$ ekli ettirgen gövdesidir. Uzun ünlülerin birlikte kullanıldıkları sedasız ünsüzleri sedalılaştırdığı Türk dilinde bilinen seslik bir olaydır. Dolayısıyla, uzun ünlüye sahip **kī-*'nin $\{-(X)t-\}$ ekli ettirgen gövdesi **kīt-* değil, *kıd-* olmuştur.

Kısaltmalar

BK = Bilge Kagan yazıtı.

D = doğu.

dip. = dipnot.

DLT = Dîvânü Lugati't-Türk.

DS = Derleme Sözlüğü 1993.

DTS = Nadelyayev vd. 1969.

EtymDic = Clauson 1972.

G = güney.

K = kuzey.

krş. = karşılaştırınız.

KT = Köl Tëgin yazıtı.

T = Tuñukuk yazıtı.

TS = Tarama Sözlüğü 1995.

vd. = ve diğerleri.

KAYNAKÇA

ABDULLİN, İ. A. vd. (1979). *Tatar Têlênêj Añlatmalı Süzlégé II: K-C*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

ABDURAHMONOV, G.; A. RUSTAMOV (1982). *Kadimgi Turkiy Til*, Taşkent: Ukituvçi Naşriyeti.

ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay Yayınları.

AMANJOLOV, A. S. (2003). *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*, Almatı: Mektep.

ARAT, R. R. (1965). *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks*, İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. ERASLAN vd., İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ATA, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*, Karahanlı Türkçesi: Giriş-Metin-Notlar-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AYDAROV, G. (1971). *Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII Veka*, Alma-Ata: Nauka.

- AYDIN, E. (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- BAMMATOVA, Z. Z. (1969). *Kumiksko-Russkiy Slovar' (Okolo 13000 Slov)*, Moskva: Izdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- BANG, W. (1896). *Über die köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kül Tâkin-Denkmal, Leipzig: Otto Harrassowitz.*
- BANG, W. vd. (1934). *Türkische Turfan-Texte VI, das buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk*, Berlin. (Sitzungsberichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 1934, 10. 93-192).
- BASKAKOV, N. A.; T. M. TOŞAKOVA (1947). *Oyrotsko-Russkiy Slovar' (Okolo 10 000 Slov)*. Moskva: Gosudarstvennoye Izdatel'stvo Inostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- BAZILHAN, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Türki Derektmeleri II: Köne Türk Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas)*, Almatı: "Dayk-Press".
- BERTA, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Çev. E. YILMAZ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BODROGLİGETİ, A. (1969). *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'dī's Gulistān (Sayf-i Sarāyī's Gulistān bi't-Türkī)*, Bloomington: Indiana University.
- BOESCHOTEN, H. E.; J. O'KANE (2015). *Al-Rabghūzī: the Stories of the Prophets, Qişaş al-Anbiyā', an Eastern Turkish Version*, Vol. I-II, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.
- CLARK, L. (2013). *Uygur Manichaeen Texts II, Liturgical Texts: Texts, Translations, Commentary*, Turnhout (Belgen): Brepols Publishers.
- CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- DANKOFF, R. (1972). "Kāşyarī on the Tribal and Kinship Organization of the Turks", *Archivum Ottomanicum*, 4: 23-44.
- DANKOFF, R.; J. KELLY (1982). *Mahmut el-Kāşzarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk) I*, Harvard: Harvard University Press.
- DANKOFF, R.; J. KELLY (1984). *Mahmut el-Kāşzarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk) II*, Harvard: Harvard University Press.
- DEMİR, N.; Ö. AYDOĞDU (2015). *Oğuzname [Kazan Nüshası] (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- DIETZ, S. vd. (2015). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V, nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- DOERFER, G. (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter Besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuriszeit I*, Franz Steiner Verlag: Wiesbaden.
- DOERFER, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter Besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuriszeit III*, Franz Steiner Verlag: Wiesbaden.
- ECKMANN, J. (1971). *The Dīvān of Gadā'ī*, Bloomington: Indiana University.
- EMİR, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çev. İ. KURBAN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERASLAN, K. (1992). "Çağatay Şâiri Atayî'nin Gazelleri-Giriş", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1987*: 113-164.

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiğe

- ERCİLASUN, A. B. (1995). “Bir Kişi Yañılsar Oguşı Bodumı Bişükiğe Tegi Kıdmaz Ermiş (KT, G, 6 = BK, K, 4) İbareleri Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1993*: 83-89.
- ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: E. J. Brill.
- ERGİN, M. (1970). *Orhun Abideleri*, Ankara: Milli Eğitim Kitapları.
- GABAIN, A. von (1950). *Alttürkische Grammatik, mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch neutürkisch*, 2. verbesserte Auflage, Leipzig: Harrassowitz.
- GABAIN, A. von (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII, Texte in Brähmischrift*, Berlin: Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften.
- GENG, Sh. (2002). “Note on Some Old Turkic Words”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 55/4: 335-338.
- GENG, Sh. (2005). *Gudai Tujue Wen Bei Ming Yanjiu* [Eski Türk Yazıtları Araştırmaları], Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe.
- GIRAUD, R. (1960). *L'Empire des Turcs célestes, les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilgä, 680-734, contribution à l'histoire des Turcs d'Asie centrale*, Paris: A. Maisonneuv.
- GRONBECH, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch: türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, København: Einar Munksgaard.
- GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜZELDİR, M. (2002). *Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Erzurum. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- HAMILTON, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası: Kalyānaṃkara ve Pāpaṃkara*, Çev. E. KORKUT; İ. BİRKAN, Ankara: Simurg.
- HOYİYEV, A. vd. (2008). *Ozbek Tiliniñ Izohli Lugati (80.000dan Ortik Soz va Soz Birikmasi) V: Şukrona-X*, Toşkent: Ozbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmiy Naşriyeti.
- HUDİYEV, N. (2015). *Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı: Élim ve Tehsil.
- Inscriptions de l'Orkhon* (1892). Recueillies par l'expédition Finnoise 1890, Société Finno-Ougrienne, Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.
- İLHAN, N. (2004). “Yañılsar ... Bişükiğe Tegi Kıdmaz Ermiş”, *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/2: 121-128.
- İNAYET, A. (2011). “bir kişi: y(a)ñıls(a)r: og(u)şı: bod(u)nı: bişükiğä: t(ä)gi: kıdm(a)z: (ä)rm(i)ş ve in(i)si: [(ä)ç]isin: bilm(ä)z: (ä)rti: oğlu: k(a)ñın: bilm(ä)z: (ä)rti İbareleri Üzerine”, “*Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl*” Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Ed. Ü. Ç. ŞAVK, C. I, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara: 451-455.
- İSKAKOV, A. I. vd. (2011). *Kazak Edebi Tiliniñ Sözdigi IX*, Almatı: A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.
- KARA, G. (2018). “Tang Hanedanı'nın Türk Topraklarını Hâkimiyet Altına Alma Çabaları”, *Bilgi*, 84: 45-67.

- KARASOY, Y. (1998). *Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARCAUBAY, S. (2012). *Orhon Muraları: II Kitap (Tüpnüska, Okulum, Audarması, Tüsiniktemesi)*, Almatı: Abzal-Ay Baspası.
- KASAĪ, Y. (2011). *Der alttürkische Kommentar zum Vimalakārtinirdeśa-Sūtra*, Berliner Turfantexte: 29, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.
- KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KİRİLEN, G. (2014). “Türk Türeyiş Destanında Geçen Komşu Ülke Lin Guo Sorunu Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33/56: 73-88.
- KYYASOWA, G. vd. (2016). *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü I: A-Ž*, Aşgabat: Ylym.
- LESSING, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*, Bloomington-Indiana: The Mongolia Society.
- MALOV, S. E. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Teksti i İssledovaniya*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- MELİORANSKİY, P. M. (1899). *Pamyatnik' v' Çest' Kül' TEGINA*, S. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk'.
- MİRSULTAN, A. (2013). “Eski Türk Yazıtlarındaki Bazı Kelimelerin Anlamları Üzerine Yeni Teklifler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 61/1: 67-79.
- MÜLLER, F. W. K. (1922). *Uigurica III, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII)*, Berlin. (APAW. Phil.-hist. Kl. 1920, 2)
- NADELYAYEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.
- NÉMETH, J. (1946). “[Or]hun Kitabelerinin İzahı”, Çev. S. BULUÇ, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1: 53-61.
- ODA, J. (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimış in Old Turkic*, Berliner Turfantexte: 33, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.
- ORKUN, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: Devlet Basımevi.
- ÖSAWA, T. (2008). “Site and Inscription of Ongi Revised -On the Basis of Rubbing of G. Ramstedt and our Field Works of Mongolia-”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 18: 253-322.
- ÖLMEZ, M. (2007). *Tuvacanın Sözvarlığı, Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ÖLMEZ, M. (2012). *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi: Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: Bilge-Su Yayıncılık.
- ÖZDEMİR, H. (2013). “bir kişi yağılsar uğuşı bodunu ebi eşükiğe tegi kıdmarz ermiş İbaresini Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, 13: 131-139.
- ÖZTOPÇU, K. (2002). *Kitab fi İlm An-Nuşşab, Memluk Kıpçakçasıyla 14. Yy'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı*, İstanbul: Şafak Ofset.
- PELLIOT, P. (1914). “La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyānaṃkara et Pāpaṃkara”, *T'oung Pao*, 15/2: 225-272.
- RADLOFF, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiçe

- RADLOFF, W. (1896). *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, Dritte Lieferung, St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.
- RADLOFF, W. (1897). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, neue Folge, nebst einer Abhandlung von W. BARTHOLD: die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- RADLOFF, W. (1899). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte II*, St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk’.
- RAMSTEDT, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RAMSTEDT, G. J. (1957). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft: I Lautlehre*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RÄSÄNEN, M. (1949). *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki: Studia Orientalia.
- RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RECEBLİ, E. (2009). *Qedim Türk Yazısı Abideleri*, 4 Cildde, 1 Cild: Göytürk Yazısı Abideleri, I Hisse, Bakı: Nurlan.
- REDHAUSE, Sir J. W. (1890). *A Turkish and English Lexicon, Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, Constantinople: A. H. Boyajian.
- RÓNA-TAS, A.; Á. Berta (2011). *West Old Turkic, Turkic Loanwords in Hungarian, Part I: Introduction, Lexicon «A–K»*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ROSS, E. D. (1930). “The Orkhon Inscriptions: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 5/4: 861-876.
- RÖHRBORN, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab- - äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- RÖHRBORN, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina-Pronomina-Partikeln, Teil 1: a-asvık, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- RÖHRBORN, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina, Pronomina, Partikeln, Band 2: aš-äzüük, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- SCHWARZ, H. G. (1992). *An Uyghur-English Dictionary*, Washington: Western Washington.
- SERTKAYA, O. F. (2014). “Bir kişi y(a)ŋ(i)ls(a)r og(u)şı<ŋa> bod(u)nı<ŋa> (e)bi<ŋe> (e)şükiçe t(e)gi (a)kıdm(a)z ermiş [KT G 6 = BK K 4]”, *Dil Araştırmaları*, 14: 9-21.
- SHŌGAITO, M. (2008). *Uighur Abhidharma Texte: a Philological Study*, Kyoto: Nakanishi Printing.
- SIDIKOV, S.; K. KONKOBAYEV (2001). *Eski Türk Yazıtları (VII.-X. Asırlar)*, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- SLEPTSOVA, P. A. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar’*, Moskva: İzdatel’stvo Sovyetskaya Entsilopediya.
- SODİKOV, K. (2004). *Kük Türk Bitigleri: Matn va Uniñ Tarixiy Talkini*, Toşkent: Davlat Şarkşuoslik İnstitutı Naşriyeti.

- STACHOWSKI, M. (1993). *Dolganischer Wortschatz Supplementband*, Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- STAROSTIN, S. A. vd. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*, Brill: Leiden.
- SUBRAKOVA, O. V. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar' (Okolo 22 ts. Slov)*, Novosibirsk: Nauka.
- ŞİRİN, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı, Notlar*, İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.
- ŞÜKÜRLÜ, E. (1993). *Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı: Maarif Neşriyyatı.
- TAŞ, İ. (2014). “Kıya Bak- Sözü Üzerine”, *Geçmişten Geleceğe Türkçe Elginkan Vakfı, 1. Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri (17-19 Nisan 2013)*, Kitabevi. İstanbul: 117-129.
- TAŞAĞIL, A. (1999). *Göktürkler II (Fetret Devri 630-681)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Ş. (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule*, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, Berliner Turfantexte: 9, Berlin: Akademie Verlag.
- TEKİN, T. (1967). “Determination of Middle-Turkic Long Vowels through ‘arūd’”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 20/2: 151-170.
- TEKİN, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- TEKİN, T. (1988). *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (1994). “Notes on Old Turkic Word Formation”, *Central Asiatic Journal*, 38/2: 244-281.
- TEKİN, T. (1995). *Türk Dilinde Birincil Uzun Ünlüler*, İstanbul: Simurg.
- TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)*, İstanbul: Simurg.
- TEKİN, T. (2013). *Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEZCAN, S. (2010). “Yazıtlarda Yeni Okuyuş ve Anlamlandırma Önerileri”, *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri (18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar/Türkiye)*, Ed. C. ALYILMAZ, vd. Afyon, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon: 273-280.
- THOMSEN, V. (1935). “Moğolistan’daki Türkçe Kitabeler”, Çev. R. HULUSİ, *Türkiyat Mecmuası*, 3: 81-119.
- THOMSEN, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları: [1.] Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri; [2.] V. Thomsen Tarafından Çözülmüş Orhon Yazıtları; [3.] Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilmemiş Bir Harf; [4.] Turcica*, Çeviren ve Yayına Haz. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [→ *Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées*, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, Helsingfors 1896]
- TUGUŞEVA, L. Yu. (2008). *Tyurkskiye Runičeskiye Pis’mennyye Pamyatniki iz Mongolii*, Moskva: İnsan.
- TUNA, O. N. (1957). “Bazı İmlâ Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1957: 41-81.

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiçe

- TUNA, O. N. (1960). “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960*: 213-282.
- TURAN, Z. (2012). “Eski Türkçe Döneminde Bir Morfofonetik Karşıtlık Sorunu”, *TEKE: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/1: 69-80.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993). 12 Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UÇAR, E. (2017). “Eski Türk Yazıtlarındaki Ança’nın Türkiye Türkçesine Aktarımı Üzerine Bazı Dikkatler”, *TÜRÜK: Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 11: 408-419.
- UÇAR, E. (2018). “Bilge Kagan (Doğu 41) Yazıtındaki NIñTYn İbaresini Üzerine”, *Journal of Old Turkic Studies*, 2/1: 67-83.
- ÜSTÜN, M. C. (2010). “Türk Asıllı Türkologların Orhun Yazıtlarını Okuma ve Yorumlamalarındaki Farklılıklar Üzerine Notlar”, *Turkish Studies*, 5/2: 1383-1404.
- ÜŞENMEZ; E. (2013). *Türkçe İlk Kur’an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası: Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Akademik Kitaplar.
- VAMBÉRY, H. (1899). *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*, Helsingfors: Sociéte Finno-Ougrienne.
- WILKENS, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig*, Band 2, Berliner Turfantexte: 25, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.
- WILKENS, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien, Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā*, Teile 1-3, Berliner Turfantexte: 37, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.
- XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1995). 8 Cilt, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YUDAHİN, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar’ I: A-K*, Frunze: Glavnaya Redaktsiya Kirgizskoy Sovyetskoy Entsiklopedii.
- ZIEME, P. (1975). *Manichäische-türkische Texte, Texte, Übersetzung, Anmerkungen*, Berliner Turfantexte: 5, Berlin: Akademie Verlag.
- ZIEME, P. (1982). “A New Fragment of the Uigur Guanwuliangshoujing”, *Bukkyō Bunka Kenkyūjo Kiyō* [Bulletin of Institute of Buddhist Cultural Studies Ryukoku University], 21: 20-29.
- ZIEME, P. (1991). *Die Stabreimtexte der uiguren von Turfan und Dunhuang: Studien zur alttürkischen Dichtung*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ZIEME, P. (1997). “Remarks on Old Turkish Topography”, *Languages and scripts of Central Asia*, Eds. by. Sh. AKİNER; N. SIMS-WILLIAMS, School of Oriental and African Studies, London: 46-51.
- ZIEME, P. (2015). *Altuigurische Texte der Kirche des Ostens aus Zentralasien*, Gorgias Press: USA.
- ZIMONYI, I. (2003). “Bodun und El im Frühmittelalter”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 56/1: 57-79.

Резюме

До сих пор предложение *bişükiñä t(ä)gi qıdm(a)z (ä)rm(i)ş* интерпретируется по-разному, и этому предложению были приданы разные значения. Причина этого заключается в том, что *bIswklıA* и *QIDmz* читаются по-разному. Три репродукции, которые предоставляют копию надписей, связаны с буквами в словах. Нет разницы между буквами в чтении слов на репродукциях. Чтобы правильно понять предложение, необходимо детально оценить контекст. Предложение принадлежит Бильге Кагану. Он подчеркнул важность Отукена (Ötükän). Он поделился своими наблюдениями со своими людьми о соседних китайцах. Проблемное предложение среди его наблюдений. В данной статье перечислены предыдущие чтения и интерпретации предложения в хронологическом порядке. После того, как предложения по чтению и интерпретации были проанализированы, чтение и значение проблемных слов были детально оценены.

Ключевые слова: Bişük, qıdmaz, причинный суффикс $\{-(X)t-\}$, надписи Кюль Тегина и Бильге Кагана.

(Учар Е. О предложении Bişükiñä Tägi Qıdmaz Ärmış в надписях Кюль Тегина (G6) и Бильге Кагана (K4-5))

Түйіндеме

Күлтегін және Білге Қаған ескерткіштеріндегі *bişükiñe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* сөйлемі бүгінгі күнге дейін әр түрлі түсіндірілген және сөйлемге түрлі мағыналар берілген. Сөйлемнің түрлі түсіндірілуінің себебі *bIswklıA* және *QIDmz* ретінде жазылған сөздердің әртүрлі оқылуы. Жазулардың көшірмесін ұсынатын үш жұмыс екі сөздің белгілеріне сәйкес келеді. Сондықтан сөздердің оқылуында әріптердің ешқандай айырмашылығы жоқ. Ескерткіштегі сөйлемді дұрыс түсіну үшін контексті толықтай бағалау қажет. Сөйлем Білге Қағанның ауызынан шыққан екен. Білге Қаған билігі кезеңіндегі оқиғаларды сұрыптаудан кейін Ötügen аймағының маңыздылығын сипаттап, Қытай халқы туралы жорамалдар жасалған. Проблемалық сөйлем де оның жорамалдарының бірі. Мақалада сөздердің алдыңғы оқуы және интерпретациялардың тізімі келтірілген. Оқу және түсіндіру ұсыныстарын талдағаннан кейін проблемалық сөздердің оқылуы мен оның мәні қайта бағаланады.

Кілт сөздер: Bişük, kıdmaz, себепші жұрнақ $\{-(X)t-\}$, Күлтегін және Білге Қаған ескерткіштері.

(Учар Е. Күлтегін (G6) және Білге Қаған (K4-5) ескерткіштеріндегі Bişükiñe Tegi Kıdmaz Ermış сөйлемі туралы)

**АКАДЕМИК Р. СЫЗДЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЛЕКСИКОЛОГИЯ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**
ACADEMICIAN R. SYZDYK AND PROBLEMS OF LEXICOLOGY

Нағима ҚОШАНОВА*

Түйіндеме

Р. Сыздық – сөз тарихын, сөз әсемдігін, қолданылу мәдениетін зерттеп, терең талдау жасаған ірі ғалым. Сөздің мәнін ашу, көне жазбалардағы сөздердің қалай қолданылғандығын анықтау зор жауапкершілікті, ұқыптылықты, төзімділікті қажет етеді. Ғалым осындай қиындықтарды біле тұра тіл тарихын зерттеуге бел шеше кірісті. «Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар)» атты еңбегінде сан ғасырлық тарихы бар, миллиондаған адамдарға қызмет етіп отырған, мемлекеттік мәртебеге ие болған қазақ тілі сияқты ірі тілдің тұтас бес ғасырлық тарихын таныту үшін, оның белгілі бір кезеңдердегі күй-қалпын сипаттау, жеке ескерткіштердің тілін талдау, функционалдық стильдердің пайда болуын, қалыптасуын зерттеу, жеке ақын-жазушылардың үлесі мен қызметін көрсету сияқты жұмыстардан бастап, әдеби тілдің белгілері мен қызметін айқындау, даму кезеңдерін дәуірлерге бөлу, әр кезеңдегі даму принциптері мен бағыттарын саралау тәрізді көптеген мәселелерді шешуге ерекше күш жұмсады. Мақалада ғалым Р. Сыздықтың тарихи лексикология саласында еткен еңбектері қарастырылған.

Кілт сөздер: Ғалым Р. Сыздық, сөз тарихы, тіл мәдениеті, тарихи лексикология, ұлттық атаулардың мағынасы мен танымдылық сипаты.

Summary

R. Syzdyk is one of the prominent scientists who has researched and deeply analyzed the history of the word, the beauty and culture of using words. Disclosure of the essence of the word, the definition of the use of words in ancient scriptures requires attentiveness and patience. The scientist began to study the history of the word despite such difficulties. The scientist proceeded to study the history of the word despite such difficulties. In her work "The History of the Kazakh Literary Language (XV-XIX centuries)," she made enormous efforts to solve a variety of language problems, such as describing the state of the language in a certain period, analyzing the language of written monuments, exploring the formation and formation of functional styles, showing the proportion and functions personal poets and writers, elucidation of the features and functions of the literary language, periodization of the stages of development, analysis of the principles and directions of language

---

* Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.
Candidate of philological Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan. E-mail: n.koshanova@mail.ru

development in each period, in order to show the whole five-century history language as a Kazakh language, which has a centuries-old history, spoken by millions of people and having state status. The article deals with the works of the scientist R. Syzdyk on historical lexicology.

Key words: Scientist R. Syzdyk, word history, word culture, historical lexicology, significance of national names and cognitive character.

Тарихи лексикологияның зерттеу нысаны – төл сөздер мен кірме сөздердің шығу және қалыптасу тарихы, сөз мағынасының өзгеруі, ұлттық атаулардың мағынасы мен танымдылық сипаты. Бұл жөнінде «Сөздердің қолданылу тарихын зерттеу – сол сөздер білдіретін объектілердің (заттардың, ұғымдардың) тарихын бақылаумен байланыстырыла жүргізіледі. Бұл таным тілді иемденуші халықтың этникалық, азаматтық тарихымен ұштасады» (Сыздық, 2004: 201), - дейді ғалым Р. Сыздық. Тарихи лексикологияның зерттеу мақсаты – түркі тілі және қазақ тіліндегі төл сөздердің даму заңдылығы мен мағыналық сипатын айқындау; қазақ халқының даму тарихымен өзектес болатын рухани және материалдық мәдениетінің, әдет-ғұрып және салт-сана атауына байланысты сөздерді жүйелеу және экстралингвистикалық және лингвистикалық факторлардың тілтанудағы ара-қатынасын пайымдау. Тарихи лексикология тілдегі қолданылатын сөздердің барлық көрінісін тарихи тұрғыда жүйелі түрде сипаттайды. Лексикология сөздік құрамның сипатын ғана емес, сөз құрылысы қатпарларының қалыптасу жүйесін қарастырады. Сөздік құрамға – төл сөздер, кірме сөздер, диалектілер, терминдер, кәсіби сөздер, т.б. еңсе, сөздік қорға тек бір буынды төл сөздер ғана енеді.

Тарихи лексикология тіл тарихына, сол тілде сөйлеуші этностың бастан кешірген қоғамдық формациялары мен басып өткен ұзақ өмірлік жолына қатысты тілдік фактілердің шығу тегін, қалыптасу кезеңдерін, туыстас тілдердің қатарынан алатын орнын, басқа тілдерге қатысын ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеуді мақсат етеді. Тарихи лексикологияның жалпы лексикологиядан басты айырмашылығы – ол тіл фактілерін зерттеуде тарихи принципке сүйенуінде, белгілі бір тілдің лексикасын жалпылама емес, нақтылы бір халықтың азаматтық тарихына байланысты, сол халықтың мәдениеті, дүниетанымы, салт-сана, әдет-ғұрпына т.б. экстралингвистикалық факторларына қатысты зерттейді. Өйткені әрбір тілдің лексикалық қоры, қат-қабат сөз байлығы сол тілде сөйлеуші халықтың тарихымен тікелей байланысты, сол халықтың халық болып қалыптаса бастаған ұзақ дәуірінің жемісі,

ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, толығып, кемелденіп, жаңарып отыратын асыл да абзал мұрасы, сол халықтың мәдени, рухани өмірінің айнасы болып саналады. Тарихи лексикологияны зерттегенде екі түрлі жағдайды ескерген дұрыс. Біріншіден, ол алдына қойған мақсатына және тіл фактілерін талдау тәсілдеріне байланысты іштей сараланып, тікелей өзіне қатысты мәселелерді әр қырынан қарастыратын этимология, семасиология, ономасиология, диалектология, этнолингвистика сияқты тарауларды қамтиды. Екіншіден, оның тіл білімінің осы салаларында қол жеткен табыстар мен талдау әдістерін пайдалана отырып, этностың шығу тарихын (этногенезін), этнос тілінің пайда болуын (глоттогенезін), халық тілінің базистік құрылымын туыс, туыстас және басқа тілдермен болған қарым-қатынасын, әртүрлі экстралингвистикалық факторлардың тіл дамуына тигізген әсерін т.б. тіл фактілері және оның заңдылықтары негізінде қарастырып, тұжырым айтуға мүмкіндігі мол. Көне түркі жазба нұсқалары тілінің ерте заманнан тарихи даму барысында жасалып, қалыптасқан сөздік құрамы бар. Олар бірнеше қат-қабаттардан құралады. Солардың ішіндегі ең негізгі арналардың бірі – ерте кезден бері өмір сүріп келе жатқан түркі тілдеріне ортақ байырғы сөздер. Ескерткіштердегі көптеген сөздердің қазіргі түркі тілдерінде кездесетіндігі, ұқсастығы жай, кездейсоқ құбылыс емес, ол тайпалар мен халықтардың генетикалық жақтарынан тығыз байланысты болуының нәтижесі. Ескерткіштер тілін қолданған ру, тайпа және халықтардың қазіргі түркі тілдерімен туыстығын көрсететін дерек болып саналады.

Ғалым Р. Сыздық қазақ тілінің тарихи лексикологиясының қысқаша очеркінде тіл қаттауларының ішінде сыртқы, экстралингвистикалық деп аталатын факторларының әсеріне ұшырағыш, өзгерімпаз тілдік сала – сөздік (лексика) саласы деп атап көрсетеді (Сыздық, 2004: 201). Тілдің өзінің табиғи даму заңдылықтарына қарай, яғни ішкі лингвистикалық өзгерісі де болатыны белгілі. Тілдің дамуына ішкі, сыртқы әсерлерін диахрондық лексикология зерттейді. Бұл өзгерістердің ішінде жиі ұшырайтыны сөз – мағынасының өзгерісі, атап айтқанда, сөздің алғашқы мағынасының ұмыт болып, не қолданыстан шығып қалуы, не жаңа ұғым атауларына айналуы, не қарама-қарсы мағыналарға ие болуы, сөз мағынасының кеңеюі, тарылуы, көне мағынаның фразеологизмдердің құрамында сақталуы сияқты тілдік құбылыстарды зерттейтін ғылым – тарихи лексикологияның бір бөлімі тарихи семасиология.

Р. Сыздықтың қазақ тілінің тарихи лексикологиясы туралы очеркінде тарихи лексикологияның да, тарихи семасиологияның да толық курсы ұсынылмайды, мұнда қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамында көне заманнан сақталып келген, бірақ бұл күнде жеке қолданылмайтын, алғашқы мағынасында қолданылмайтын сөздердің мағыналары, қолданылу ерекшеліктері қарастырылады. Бұндай сөздер негізінен фразеологизмдер мен қос сөздер, лексикалық тіркестердің (күрделі есімдер мен күрделі етістіктердің) құрамында қолданылатынын осы еңбегінде көрсетеді. Осы жұмыста *аты шулы, жылы-жұмсақ, өлім-жітім, жер болу, жер қылу, жек көру, сауын айту, сөз саптау, құты қашу, құтын алу* сияқты тіркестер мен қос сөздердің құрамындағы кей сөздердің мағыналарын көне түркі тілімен түсіндіреді, мысалы, *өлім-жітім* деген қос сөздің *жітім* компонентіндегі *йт* – көне түркілік етістік, «жоқ болу, жоғалу» мағынасын беретін сөз қос сөз құрамында өліп жоқ болу мағынасында жұмсалатынын өте орынды түсіндіреді. Ал *сөз саптау* тіркесіндегі *саб* сөзінің түбірін *сауын айту, жаушы* тіркесі мен сөзіндегі *сау* түбірімен шатастырған деп есептейміз, өйткені *саб* сөзі көне түркі тілінде *сөз* мағынасын береді, сонда *сөз саптау* тіркесі *сөз сөйлеу* екені белгілі болады. Ғалым сөз мағыналарын сөз еткенде олардың мағыналарының құбылу үдерісіне де тоқталады. Мысалы, *аға* сөзінің негізгі мағынасы «жасы үлкен ер адам» деген туыстық атауын білдіру екендігі дау туғызбайды, ал бұл сөз ертеректе «белгілі топтың, әскердің, ауылдың, қостың, үй-ішінің т.б. басы, басшысы» деген ауыспалы мағынасы кездесетінін, әлеуметтік қосалқы ат – титул ретінде қолданылғандығын тілдік деректермен дәлелдейді (Сыздықова, 1994: 172).

Сөз мағыналарында үнемі болып отыратын «жылжулар» тілдік құбылысы тікелей қоғам дамуымен, ондағы болып жатқан өзгерістермен бірге өзгеріске түсетін құбылыс болып табылады. Осыған байланысты сөз мағынасының эволюциясы жайында ғалым Р. Сыздық былай дейді: «Сөз мағынасының эволюциясы тек дамудан, яғни жақсара түсу сипатында ілгері жылжудан тұрмайды, сонымен бірге сөз мағынасының күнгірттенуі не мүлде ұмытылуы, ауысуы, тарылуы т.с.с. құбылыстар да сөз табиғатының қозғалысын танытады» (Сыздықова, 1994: 165).

Профессор Р. Сыздықтың сөздер тарихына, олардың қолданылу тарихына қатысты айтқан тұжырымдары дәлелді. Ғалымның тарихи лексикологияға қатысты еңбектерінің өзі арнайы қарастыруды қажет ететін мәселе. Ғалымның айтқан ілімдерін сөздің тарихы,

сөздің шығу төркіні, қолданылу тарихы мәселелерін зерттеу барысында негіз ретінде қолдануға болады. Осы негізге сүйене отырып, қазақ тілінде көптеген сөз мағыналарындағы «жылжуларды» кездестіруге болады. Мысалы, қазіргі тіліміздегі «азамат», «жігіт» сөздері ертеректе тек әскери атаулар мағыналарында қолданылса, «қарындас», «байтақ», «тоғыз», «жайсаң» сөздерінің мағыналары тарылу, кеңею сияқты тілдік құбылыстарға ұшыраған, ал «боғжама», «жансыз», «жамбыл» сияқты сөздер тілдік қолданыстан шыққан сөздер қатарына жатады. Сонымен бірге, «зекет», «ноян», «дабыл» т.б. сөздері бір кездері ескілікті сөздер қатарынан саналса, қазіргі таңда аталған сөздер тілдік қолданысқа жаңа сөздер ретінде қайта оралып жатыр. Ғалым бұндай тілдік құбылысты тілдің үнемі даму үстінде болатынын, тіл мен қоғам дамуының тікелей байланыстылығынан сөз мағынасы да үнемі өзгеріске түсіп отыратынын дәлелдейді.

Батырлар жыры, лиро-эпостар сияқты өте мол ауыз әдебиеті үлгілерінде XV-XIX ғасырларда жасап өткен ақын-жыраулар мен шешендердің өлең-толғауларында, нақыл сөздерінде, мақал-мәтелдерде, тұрақты тіркестер құрамында, қос сөздердің сыңарларында ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа таралып бүгінгі бізге жеткен лексикалық ескіліктер бар. Ол ескі бірліктер көне сөздер (архаизмдер), ескірген сөздер (историзмдер), ұмыт бола бастаған сөздер («күні кешегі» реалийлердің атаулары) болып ажыратылады. Олар қазіргі қазақ тілінің сөздік қазынасын толтырып тұрған сандық байлық емес, халқымыздың өте ертедегі, орта ғасырдағы, күні кешегі XVII-XX ғасырлардағы әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани дүниесінен хабар беретін тарихи мұра. Талданып, танытылып отырған көне, ескі, ескірген сөздер мен сөз тіркестері – тарихымыздың кешегісін бүгінгіге жалғастырған көпір. Атап айтқанда, бүгінгі қазақ халқын құраған ру-тайпалары бір кездерде қай жұрттармен одақтас, қоныстас, аралас-құралас болды, елін-жұртын қалай қорғады, не киді, не жеді, не ішті дегендей сауалдарға көне, ескі сөздер жауап береді. Жырларда және XIX ғасыр ақындары Махамбет, Мұрат, Шернияздарда жиі кездесетін *сой* сөзі, әскери басшы мағынасында жиі қолданылған *аға* сөзі, *мұз қатты* дегенді *мұз тоңды* деу, «өзен» мағынасындағы *су* сөзі ілгергі орта ғасырларда оғыз, қыпшақ ру-тайпаларының іргелес, аралас-құралас өмір кешкендіктерінен хабар береді. Тіпті одан әрі барсақ, өте-өте көне замандардағы бабаларымыз «шақыру» мағынасында оқу сөзін (жылан уын оқып шығару), «сиқыр, алдап-арбау» мағынасында аб/аби сөзін (әбжылан дегендегі), «толқын»

мағынасында қом (қоғалы көлдер, қом сулар), «ақ» мағынасындағы шал (шал сақал), «ел, жұрт, халық» мағынасындағы күн (елім, күнім, Кәрібоз - «Ер Тарғын» жырында) сөздерін қолданғанын, яғни тіліміз өте-өте ертеден келе жатқандығын танытады. Ал «ұрыс, соғыс» мағынасындағы ала (ала балта, ала ту, ала берен), «бас» мағынасындағы толағай, «ақылшы, ұстаз» мағынасындағы сұрқылтай, «көлік» мағынасындағы ұлақ (ат-ұлақ) сияқты сөздер монғол тілдерімен ортақтығы («алтай теориясы») немесе орта ғасырлардағы найман, қоңырат, қыпшақ, жалайыр сияқты түрлі тайпа одақтарының монғол тайпаларымен іргелес, ауыс-түйістес, қарсылас (соғысып келгені), одақтас болып келгенінен хабар берсе керек.

Р. Сыздық «ескірген» деп терминдеген историзмдер «күні кешегі» - XVII-XIX, тіпті XX ғасырдың әр кезеңдеріндегі қазақ халқының әлеуметтік-әкімшілік құрылымынан, сауда-саттық, алыс-беріс сияқты экономикалық қатынастарынан өте айқын, бұлтартпас тілдік фактілер болатынын ұсынады (Сыздық, 2009). Лексикалық ескіліктерді білу үшін ғалым Р. Сыздық тапжылмай жинау, теру, талдау жұмыстарын атқарды. Ал бұл жұмыстың қаншама дәлелді деректері соншама қиындықтармен келген. Осы туралы ғалым Ә. Өтеулі былай дейді: «Сол «өлі сөздер» деп отырғанымыз, біздіңше, автордың «Сөздер сөйлейдісіндегі»: айпара, алапа, алқалау, арай, ару, аса жұрт, асра жұрт, астана жұрт, жам жосын, керік, көдіре, кіріш, қайдақ, қарашы, қаттану, қылшан, қыналы, жиырлы, сақетер, сақсыр, толағай, түлей, үдерім, - тағы да осы сияқты жеке, тіпті, тіркесе айтылғанда да оқушы түгіл біраз тілші ұстаздарға да кейде жартылай, көбіне тұтастай түсініксіз сөздер. Мысалы, «айпара» деген сөз – «айқара» деп айта салу оңай, оны дәлелдеу, айтқаныңа, жазғаныңа өзгелерді сендіру қиын. Білімді ғалым Р. Сыздық жоғарыда айтылған сөздердің мағыналық-түсінік кілтін көркем әдеби шығармалардың, аңыз-әңгіме, лиро-эпостық жырлар, мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестер мәтіндерінен және түрліше сөздіктерден, түрліше ғылыми еңбектерден, «Бес ғасыр жырлайдыдан» ерінбей іздеп тапқан» (Сыздық, 2004: 33). Қазақ тіл білімінде осы ізбен тілдегі лексикалық ескіліктерді әр қырынан зерттеу барысында олардың толық түсіндірме сөздіктері жасалды: Р. Сыздықованың «Сөздер сөйлейді», Ә. Нұрмағамбетовтің «Сөз сырына саяхат», «Қос сөздердің құпиясы». Сондай-ақ, тарихи лексикологиялық, сөздің құпия мағыналарын ашу сияқты ғылыми жұмыстар қатарына филология ғылымдарының докторлары Ә. Нұрмағамбетұлының «Жер-судың аты тарихтың хаты»

(1994), Е. Керімбаевтың «Атаулар сыры» (1994), Ә.Әбіласанның «Көне сөздер құпиясы» (1993), ф.ғ. к. Ә. Жақыповтың «Байырғы атаулар айтқан сыр» (1993) еңбектерін атауға болады. Бұл еңбектерде академик Р. Сыздықтың «өлі сөзді» тірілту – сөз төркінін түптеу, сөз жұмбағын шешу, сөз құпиясын шешудегі іздену әдістері, анализ-синтез жасаудағы ұстанымдары, ықпалы басым. Ғалым қазақ тілінің лексикологиясы мен лексикографиясында қолға алатын үлкен шаруаның бірі – фольклор тілінің сөздігін жасау екендігін мақсат етеді.

Ғалым Р. Сыздық «Тарихи лексикология» қысқаша очеркінің үшінші параграфында кейбір сөздердің тіркес құрамында келген көне мағыналарына қарай орын алатындығын *ала* сөзін талдау арқылы түсіндіреді. Қазіргі түркі тілдері сөздіктерінің барлығында бұл сөздің негізгі мағынасы «біркелкі емес, әр түсті», одан ауысқан мағынасы «келіспеушілік, ала-құлалық», одан да әрі ауысқан мағынасы «жасырын ой, бүкпе», «әділетсіздік» дегендер көрсетілген. «Тегіс емес, біркелкі емес, анық емес» және «бейберекеттік, ала-сапырандық» деген ауыспалы мағыналары «ала-құлалық» деген түпкі мағынаға негізделеді. Бұл мағыналары қазақ тіліндегі *ала көлеңке, алагеуім, ала көбеде, алаң-елеңде, елең-алаңда, алағаншық боран, алажаулы бұлт, алақанат, алашабыр жер, аласабыр шер, ала құйын*, қырғыз тіліндегі *ала шабыраң, алашалбырт* («көктемнің ерте кезі, аласабыр шақ»), *алағанчық чыбырғақ, алабарман, аладүн*, татар тіліндегі *ала қар* («ерте көктемдегі бір жерде еріп, бір жерде сақталған қар»), ұйғыр тіліндегі *күн ала қашқа болғанда* («алагеуімде»), *алатайин* («күманды, белгісіз») деген сөздерде көрінеді. Ғалым Р. Сыздық қазақ тілінде *ала* элементінің бұл аталған мағыналарынан басқа тағы бір тұсы бар екенін мына мысалдармен береді: *ала балта, ала ту, ала сүргін, ала қырғын, аламан, аласат, алапат, алаула* – сөздеріндегі *ала* компонентінде «шабуылдау, талан-таражға салу, ұрыс, соғыс» идеясы бар және бұл іс-әрекет көпшілікке (топқа, отрядқа, әскерге т.т.) қатысты болып келетін реңкті қамтиды: *алапай-талапай, алапат, ала сүргін, ала қырғын, ала шапқын* дегендер не көпшілік басына түсетін, не көпшілік тарапынан жасалатын іс-әрекеттерді білдіреді (Сыздық, 2004: 206-207).

Бүгінгі әр алуан жазба әдебиетте, әсіресе тарихқа, этнографияға, әдебиеттануға арналған жұмыстарда, көркем әдебиет үлгілерінде, тіпті, газет-журналдарда, көпшілік қолды ғылыми еңбектерде кездесетін бейтаныстау, яғни мағынасын тап басып айту қиындау соғатын жеке сөздер мен сөз тіркестерінің барлығын ескілік деп тануға болмайды. Олардың бірқатары автордың өзі жасаған немесе сирек қолданылатын,

ұмыт бола бастаған сөздерді «тірілкен» тұлғалар болуы мүмкін, я болмаса зерттелмеген жергілікті сөз болуы ықтимал екендігін зерттеу еңбектеріне басты мақсат тұтады. Ауыз әдебиеті үлгілері, жазба мұралар мәтіндеріне белгілі мәтінтанулық жұмыс жүргізілмей келеді. Жарық көрген басылымдарда орфографиялық қателер бар. Мұндай сөздердің қате жазылуы оның көне-жаңалығын, мағынасының дұрыстығын тануда үлкен зиян келтіреді. Мысалы, *қалың қыпшақ бүледі* дегеннің *бүлінеді, бөлінеді* деп жазылуы; *күнді бұлт құрсайды, күн жауарға ұқсайды* дегеннің *бұлт қоршайды* деп жазылуы көрсетілген сөздердің сыртқы тұлғасын ғана емес, мағынасын өзгертіп тұр: *бүлу-бүліну, бөліну* дегендердің үшеуі үш түрлі мағынадағы бірліктер, сол сияқты *қоршау мен құрсау* сөздерінің түбірлері бір болуы мүмкін: құр - «бел», қоршау да, құрсау да «орап алу», яғни «бүркеу», бірақ біреуі - көне тұлға (құр), екіншісі – оның өзгерген түрі (қор). Өлең-жырлардағы ескіліктердің көбі белгілі бір тіркесте келеді де көбінесе заттың, құбылыстың бір белгісін білдіретін тұрақты эпитет болып табылады: ауыр жұрт, ауыр қол, ауыр әскер, ереуіл ат, қом су, толғамалы ақ сүңгі, толғамалы ала балта дегендегі курсивпен көрсетілген көне, ескі тұлғалар көбінесе образ жасайтын бейнелі сөз болуға бейім тұрады. Сондықтан көбінесе олар стереотип (кәнігі, қалыпты) қолданыстар тобын құрайды (*буырқанып-бұрсанып, мұздай темір құрсанып, қу толағай бастану, қағанағы қарық, сағанағы сарық*). Қос сөз құрамында келетін ескі сөз, яғни қос сөздің бір сыңары, не бөгде тілдік сөз, не көне түркі сөзі болады (некен-саяқ, бала-шаға, шал-шауқын, қыз-қырқын). Қос сөз құрамының бір сыңарының не көне, не бөгде тілдік тұлға екенін бүгінгі қазақтар сезе де бермейді, ол сөздің жеке тұрғандағы мағынасы қандай деп іздеп те жатпайды, өйткені айтушы ол сөзді бір мағынадағы бір сөз деп қабылдайды, сондықтан әрбіреуінің жеке-жеке мағынасын іздемейді, өйткені қос сөздің жалпы мағынасы түсінікті.

Ескіліктердің бір алуаны өзге тілдік болып келеді, бірақ оның жырлардағы, мақал-мәтелдердегі мағынасы бүгінгісінен өзгеше болады. Мысалы, парсы тілінен ертеректе енген майдан сөзінің осы тілдегі «көкмайса», «көк орай шалғын» деген бір мағынасы жырларда жиі қолданылған (қонар болсаң, жануар, міне майдан, міне саз; бұндағы майдан парсыша «көкмайса алаң», саз да осы мағынадағы түркі сөзі); сұм, сұмырай сөздері қазақ жырларында «бақытсыз, сорлы» деген мағынада келеді.

Н. Қошанова. Академик Р. Сыздық және тарихи лексикология мәселелері.

Қорыта айтқанда, ғалымның ақын-жыраулар тілінде кездесетін сан алуан тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер құрамындағы көне сөздердің байырғы мағыналары ашылып, олардың семантикалық иірімдері сараланған «Сөздер сөйлейді» (1980, 1994) деген еңбегі қазақ тілінің тарихи грамматикасы пәнінің тарихи лексикология тақырыптары бойынша қажетті оқу құралы болып табылады (Салқынбай, 2005: 6-7). Ғалым бұл кітапқа еңбегінің көп сінгенін жазады. Кітапта қазіргі тіліміздегі бастапқы мағынасы күңгірттенген немесе мүлде ұмытылған, тарихи тұрғыдан түркі-моңғол, түркі-иран тілдеріне ортақ сөздердің әуелгі мәні анықталып, олардың түп төркінін анықтаудың жолдары мен тәсілдері, шарттары айқындалады. Сөздердің көпмағыналылығы, тарихи кезеңдердегі тұлғалық және мағыналық өзгерістері ашылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Сыздық Р. (2004). *Сөздер сөйлейді* (сөздердің қолданылу тарихынан). Толықтырылған 3-басылымы. -Алматы: «Арыс», - 230 б.
- Сыздықова Р. (1994). *Сөздер сөйлейді*. – Алматы: «Санат», –190 б.
- Сыздық Р. (2009). *Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар*. Алматы: «Арыс», -268 б.
- Салқынбай А.Б. (2005) *Қазақ тілінің тарихи грамматикасы*. –Алматы: «Қазақ университеті», 2005

Özet

R. Sızdık, kelimelerin tarihini, güzelliğini ve kullanım kültürünü keşfeden ve derin araştırmalar yapan büyük bir bilim adamıdır. Kelimenin özünü açıklamak, eski yazılardaki kelimelerinin nasıl kullanıldığını açıklamak çok büyük bir sorumluluğu ve sabırlı olmayı gerektirir. R. Sızdık, bu gibi zorlukların olacağına farkında olarak dil tarihini araştırmaya çalışan bir bilim adamıydı. «Kazak Edebi Dilinin Tarihi (XV.-XIX. yüzyıllar)» adlı çalışmasında yüzyıllık tarih var, milyonlarca insanlara hizmet etmiştir, devlet statüsüne sahip olan Kazak Türkçesi gibi büyük bir lehçenin beş yüzyıllık tarihini tanıtmak için, onun belli aşamalardaki durumunu karakterize etmesi, ayrı anıtların dilini incelemesi, fonksiyonel stillerin bulunması, oluşumun incelenmesi, ayrı şair ve yazarların katkısı ile hizmet etmesi gibi çalışmalardan başlayarak edebi dilin işaretleri ile hizmetinin açıklaması, gelişme aşamalarına ayırması, her aşamadaki gelişme esasları ile yöntemlerini analiz etmesi gibi çok fazla sorunu çözmeye çabaladı. Bu makalede R. Sızdık'ın tarihi leksikoloji alanında yaptığı çalışmaları incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: R. Sızdık, kelime tarihi, dil kültürü, tarihi leksikoloji, milli adlandırmaların anlamı.

(Koşanova N., Akademik R. Sızdık ve Tarihi Leksikoloji Sorunları)

Резюме

Р. Сыздык – крупный ученый, исследовавшая и глубоко анализирувавшая историю слова, красоту и культуру использования слов. Раскрытие сущности слова, определение использования слов в древних писаниях требует внимательности и терпения. Ученый приступила к исследованию истории слова несмотря на такие трудности. В своем труде «История казахского литературного языка (XV-XIX вв.)» она приложила огромные усилия решению множества проблем языка, такие как описание состояния языка в определенный период, анализ языка письменных памятников, исследование возникновения и формирования функциональных стилей, показание доли и функций персональных поэтов и писателей, выяснение признаков и функций литературного языка, периодизация этапов развития, анализ принципов и направления развития языка в каждом периоде, для того, чтобы показать целую пятивековую историю крупного языка как казахский язык, который имеет многовековую историю, на котором говорят миллионы людей и имеющий государственный статус. В статье рассматриваются труды ученого Р.Сыздык по исторической лексикологии.

Ключевые слова: Р.Сыздык, история слова, культура слова, историческая лексикология, значение национальных названий/имен и когнитивный характер.
(Кошанова Н. Академик Р. Сыздык и проблемы исторической лексикологии)

**ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ ӘДЕТ-ҒҰРЫПҚА
БАЙЛАНЫСТЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕР**
ETHNOGRAPHICISMS ASSOCIATED WITH THE TRADITIONS IN
THE LANGUAGE OF THE TURKIC PEOPLES

Мадина АБДУЛХАНОВА*

Түйіндеме

Қазақ тілі мен оның сөздік қорындағы сөздер талай замандар бойы дамып, жаңарып, бүгінгі қалыптасқан қалпына жетті. Мақалада этнос пен оның тыныс тіршілігі сөз тіркестерінен байқалатыны сөз етіледі. Қазақстанға келген оралмандар (Тәжікстаннан келген) тіліндегі этнографизмдердің пайда болу тарихы және салт-дәстүрге қарай ішінара топтарға бөліп қарастырылған.

Кілт сөздер: Аймақ, лингвистика, этнография, салт-дәстүр, лексикалық мағына.

Summary

The Kazakh language and its vocabulary for a long time developed, updated and reached its current state. The article analyzes the ethnos and its manifestations in phrases. The article also discusses the history of the emergence of ethnographisms and their partial division into traditional groups in the language of oralmen (Tajikistan) who came to Kazakhstan.

Key words: Region, linguistics, ethnography, customs and traditions, lexical meaning.

Халықтың танымы мен ақиқат дүниеге деген көзқарасы өмір тәжірибесіндегі, күнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі жағдаяттарға негізделеді. Белгілі бір ақиқат дүниені тану оның жалпы сыртқы болмысы мен адамзатқа тигізер пайда-зиянын, әсерін байқау, бақылау, оны санада түйсіну, тәжірибеде қолдану секілді адами әрекеттерден кейін барып жүзеге асады. Танылған әрбір ақиқат дүние өзіндік ерекшелігіне қарай, белгілі бір айрықша қасиеттеріне қарай, пішімі

---

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институты, Түркістан, Қазақстан.

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Research Institute of Turkology, Turkestan, Kazakhstan, E-mail: madina_0271@mail.ru

мен адамға қалдырған әсеріне қарай тұрақты атауға ие болады. Көнеден келе жатқан төл ұлттық болмысымыздағы заттар мен құбылыстардың барлығы біздерге қалған этнографиялық мұра болып саналады. Осындай этнографиялық заттар мен құбылыстардың атауы тіл білімінде этнографизмдер деп аталады. Этнографизмдерді өз алдына зерттейтін арнайы ғылым – этнолингвистика. Әр халықтың, не ру-тайпаның, не жергілікті өңір тұрғындарының мекендеген жеріне қарай әдет-ғұрпында өзгешеліктер кездесіп қалып отырады. Ондай айырмашылықтарды сол өңірді мекендейтін тұрғындардың болмысынан, іс-әрекеттерінен, салт-дәстүрінен аңғаруға болады. Сондықтан да ел арасында «әр елдің салты басқа, аты кара қасқа» деген мақал бекер айтылмаса керек. Тәжікстандағы қазақтар тілінде де ондай өзгешеліктер баршылық. Әсіресе мұндай айырмашылықтарды үйлену, қыз ұзату салтында және басқа да жиындарда қолданылатын әдет-ғұрыпқа, ойын-сауыққа байланысты туындаған этнографизмдерден байқауға болады. Дегенмен, қазіргі таңда жаңа қырынан көріне бастаған тіл білімінің этнолингвистика саласының басқа салалардан өзгеше ерекшеліктеріне, қарастырып отырған өңірдегі әдет-ғұрыптарға байланысты атауларды, яғни этнографизмдерді зерттеудегі әдіс-тәсілдеріне тоқталуды жөн көрдік.

Тарихи категория деп саналатын этнолингвистиканың негізгі мақсаты – халықтың бүгінгі қалпын, қазіргі тіліндегі ерекшеліктерді емес, өткен өміріндегі тәжірибелерінен туған ұлттық болмысты, халықтық тіршіліктен туған мәдени ұғымдарды зерттеу. Сондықтан да ұлттық сөздік қорды, яғни көне төл тілімізді жаңғыртуда, көне этнографизмдерді жинақтап, толықтыруда бұл саланың маңызы зор. Қазақ тіл білімінде этнолингвист-ғалым ретінде танылған академик Ә. Қайдардың зерттеулері бойынша этнолингвистика саласы былай танылады: «Этнолингвистика, егер оның түп-тамырына тереңірек үңілсек, этнография мен лингвистиканың жай қосындысы емес, бір шаңырақ астында әрқайсысы өз бетінше тон пішіп, өзінің жырын жырлайтын шартты түрде ғана қосарланған дүние емес. Бұл ғылым саласының бір кереметтігі де, бүгінгі таңдағы ғылыми-практикалық маңызы да оның монолиттік тұтастығында, бір-біріне етене жақын, тіпті бірінсіз бірін түсінуге болмайтын объект екендігінде. Ол объект – этнос және оның тілі. Өйткені тілсіз этнос, этноссыз тіл өмір сүруі мүмкін емес... Этнос пен оның тілін этнолингвистика тұрғысынан қарастыру деген сөз оның сонау балаң кезінен есейгенге дейінгі барлық болмысы мен өмір-тіршілігін, дүниетанымы мен мәдени,

рухани байлығын ана тілінде сақталған фактілер мен деректер негізінде зерттеп білу және оларды бүгінгі таңның игілігіне асыру болып табылады. Өйткені, кез келген этностың тілінде оның басып өткен бүкіл ұзақ өмірінің өрнегі жатыр» (Қайдар, 1985: 6). Осы анықтаманы негізге алсақ, ұлттың төл тілін оның тарихымен, өмір тәжірибесімен, салт-дәстүрімен, таным-түсінігінен туындаған ырым-тыйымдарымен, наным-сенімімен, аңыздарымен сабақтастыра зерттеу этнолингвистиканың міндеттеріне қатысты деп ұғынылады.

Этнолингвист-ғалым Е.Жанпейісовтың пікірінше, этнолингвистика – эпосқа қатысты культурологиялық, этнологиялық, мифологиялық, лингвистикалық және фольклористикалық зерттеудің синтезі іспетті. Осы тұрғыдан алғанда этнолингвистика тіл ғылымының өзге салаларынан айрықша парықталатын тоғыспалы ғылым деп атауға болады (Жанпейісов, 1994).

Қазақ тіл білімінде этнолингвистикалық зерттеулер нәтижесінде біршама көне сөздердің ұмытылған мағыналары жаңғыртылып, ұмыт болған төл тілдеріміз қайтадан сөздік қорымыздың қатарына еніп жатыр. Этнолингвистиканың негізгі мақсаты – төл сөзіміздің қатарын молайту, оларды жаңғырту, қолданымдық аясын кеңейту. Осы тұрғыдан Р. Шойбеков, Ә. Ахметов, Ж. Манкеева, Р.Б. Иманалиева, А.Ж. Мұқатаев, С. Сәтенова, А.Жылқыбаева, Қ.Аронов, Б.Уызбаева, Қ.Ғабитханұлы, М.Мұсабаева, М.Атабаевалардың еңбектерін атауға болады.

М.С.Атабаеваның зерттеулерінде: «Этнолингвистикалық зерттеу – тіл байлығының, этнос болмысының мәдени, рухани дүниесін бейнелейтін мағлұматы бар сөздерін талдап зерделеп түсіндіру деген сөз, осы күні көпшілік түсіне бермейтін сөздердің арғы қабатында олардың пайда болуы, этнос тұрмыс-тіршілігіне қатысты ақпарат жатыр. Этнос болмысы – оның ғасырлар бойы қалыптастырған материалдық және рухани мәдениеті арқылы танылады, оны жеткізуші тілдік деректер», – деп көрсетіледі (Атабаева, 2006: 84).

Ал Қ. Ғабитханұлының пікірінше, этнолингвистика ғылымының негізгі міндеті – тіл байлығы негізінде халықтың рухани, мәдени өмірінің тарихын, салт-дәстүрі мен ұлттық дүниетанымын жан-жақты ашып көрсетіп, оны халыққа түсіндіру (Ғабитханұлы, 2006:14).

Бойында этностың әдет-ғұрпы, салт-санасы, тәжірибелік өмірі, мәдени, рухани құндылықтары, айнала қоршаған орта туралы таным-түсінігі, ақиқат дүниені тану қасиеттері мен қабілеттері байқалатын атауларды, яғни этнографизмдерді анықтау саласы этнолингвистика

деп саналады. Ал «этнографизмдер дегеніміз – тұрмысымызда болған, әлі де қолданылып келе жатқан күнкөріс бұйымдардың белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа, салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдеттік құқыққа байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік өзіндік ерекшелігін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері (Манкеева, 1985: 17). Тіл өз бойында мазмұндық деректерді сақтап қана қоймайды, қайтадан жаңғырта алатын қандай да бір тетікті сақтап қалады. Олар лексикологиялық, фразеологиялық бірліктерден көрініс тауып отырады. Профессор Г.Смағұлованың пікірінше: «Егер тілде фразеологизмдер сақталмай, бізге жетпеген болса, қазақтардың рухани өмір сферасы қалай анықталып, қалай мәдени өмірге сүйеніп, пікір айтылар еді. Сақалын сипау – мораль этика үлгілері болса, қара шаңырақ – мұнда да мораль бар, әрі этнографиялық ұғым бар. Ал ат кекілін кесісу, ақ түйенің қарны жарылу – этнолингвистикалық білімді қажет етеді. Осыған орай, әр ұлт тілінің әлеуметтік қуаты арқылы мәдениет сақталады» (Смағұлова, 1998: 26).

Ал енді Тәжікстандағы қазақтардың әдет-ғұрпына қатысты атаулардың этнолингвистикалық мәніне келетін болсақ, сол өңірде өмір сүрген, әлі де өмір сүріп келе жатқан қандастарымыздың тұрмыс-тіршілігінде қалыптасқан атаулардың да этнографизм ретінде танылуына негіз бар. Себебі, бір этнографизмді қарастыру арқылы шет өңірде жүрген қандастарымыздың тұрмыс-тіршілігіндегі ерекшеліктерді, танылмай жүрген дәстүр, салттарын жаңғыртуға болады. Тәжікстан қазақтарының әдет-ғұрып, салт-дәстүрінен қалыптасқан этнографизмдерді бірнеше топқа бөліп қарастырдық. Олар:

1. Үйлену, қыз ұзату салтына байланысты этнографизмдер;
2. Сүндет тойға байланысты этнографизмдер;
3. Басқа да жиын-тойларға байланысты этнографизмдер;
4. Өлім-қазаға байланысты этнографизмдер.

Үйлену, қыз ұзату салтына байланысты этнографизмдер. Үйлену салтында бұл өңірде Қазақстанның басқа өңірімен салыстырғанда өзгеше айтылатын сөздер де ұшырасады. Біз бұл топтағы этнографизмдерді өтетін уақытына қарай тізбектеп беруге тырыстық.

Пәтір сындыру – жігіт жағы мен қыз жағы айтқан қалыңын беріп, ризашылығын алып уәделесу.

Жыртыс – күйеу жақтан құда түсіп барғанда қыз жағындағы құда-жекжаттарының беретін тарту таралғысы, сыйы.

Күйеу келді – күйеу алғаш рет қалыңдығына барғанда, оның қалтасына салынған тарту-таралғылар ақша т.б. асыл заттар.

Қыз танысу – тойдан бұрын бірінші болып қыздың қайынсіңлілері қыздың үйіне барып, болашақ келіннің жасау жабдықтарын қарау, көңілді кеш өткізу. Ал қазақтың негізгі дәстүрі бойынша, ұзатылатын қыз өз босағасынан аттанардан бұрын жеңгесін ертіп туған-туыстарын аралайды. Мұны дәстүр бойынша «қыз танысу» дейді. Қыздың барған үйі оған құрмет көрсетіп, жақсы тілектер тілеп, бағалы киім, дүние-мүлік, жақсы тағамдар беріп аттандырады. Бұл бұрын халық арасында өте жарасты дәстүр болып қалыптасқан.

Қыздың боқшасын көру – (болашақ) қайынсіңлілер қалыңдықтың үйіне барып, болашақ жеңгесінің жасауымен танысу салты.

Қыз қашар – жігіт жағы қызды алып кетпек болғанда, оларға бөгет болып жол-жоралғысын алу салты. Ал қазақтың өзінің тұрмыс-салтында *қыз қашар* деп қыздың атастырылған күйеуін көруді айтады. «Былайша қыз қашар дәстүрін өткізетін үйді «болыс үй» дейтін көрінеді» (Х.Арғынбаев). Бұл «ұрын тойы» өтетін күні болады. «Ұрын той» жастар үшін көңілді, думанды тойлардың бірі. Бұған жас жеңгелер мен жастар қатынасады. Күйеуден алынатын «қол ұстатар», «шаш сипатар», «қыз құшақтар», «арқа жатар», «көрпе қимылдатар» тағы сол сияқты кәделер осы жолы беріледі. Екі жастың бірін-бірі көріп, тілдесуі де осы тойда болады. Екеуі де бірін-бірі ұнатып, қалыңдық жігітке қыз белгісі – орамалын және оның іні-қарындастарына да түрлі сыйлықтар береді (Кенжеахметұлы, 2004: 19).

Жаушы жіберу – қызды күйеу бала алып қашқанда, оның қайда кеткенін білу үшін соңынан іздеуші жіберу.

Қолмен бару – қыздың жасау-жабдығымен баруы. Мысалы, *Әкем арқасында өзім қолмен барғанмын.*

Құр қол келу – тұрмысқа шыққан қыздың жасау-жабдықсыз баруы.

Шипа – құдалық. Мысалы, *Шипаға барып келдік.*

Күйеу табак – күйеуге арналған табак. Күйеу табакқа ақша салады, одан басқа сый-сияпаттары да болады;

Тоғыз-тоғыз апару – құдалыққа барғанда барлық сыйын тоғыз-тоғыздан апару салты. Мәселен, білезік – тоғыз, жүзік – тоғыз, айна – тоғыз...

Тоғыз сарпай // тоғыз киіт – құдалыққа барғанда берілетін тоғыз киіт (келген кісі, санына қарамай берілетін ерлер үшін тоғыз, әйелдер үшін тоғыз киіт).

Құдаша киіт – тоғыз киіт үстіне қосымша қыздар үшін берілетін киіт.

Қыз той – қыз ұзату тойы, қызды күйеуге беру тойы.

Күйеу салам – жас-жұбайлар құжат арқылы тіркелген күннің ертеңіне қыздың үйінде болатын той, сауық кеш. Күйеу салам күні қыз жағы күйеуді көреді.

Босаға аттар – тұрмысқа шыққан қызды күйеу баланың үйіне қыздың нағашысы алып барады. Келін босағадан оң аяғымен аттап кіріп тоқтайды. Содан келін сәлем салады. Енді жігіт жағы қызды көреді. Мұнда көрімдік беріледі.

Тәтті шай – құдалармен жақын танысу үшін берілетін тағам, қонақасы. Мысалы, *Осы айда құдаларды тәтті шайға шақырамыз.*

Сүндет тойға байланысты этнографизмдер.

Пішу – баланы сүндетке отырғызу. Баланы тақ санда сүндетке отырғызған дұрыс. «Баланы сүндеттеу – үлкен рәсім. Ол – әр ата-ананың борышы. Сүндеттеудің міндеті бұрын қожа, молдаларға ғана тапсырылатын болған» (Кенжеахметұлы, 2004: 80).

Ұл той – сүндет той, сүндетке отырғызу тойы. Мысалы, *Бүйерде ұл той жиі болып тұрады.* «Бұрынғы кезде ауқатты адамдар бала сүндеттегенде үлкен той жасаған. Оны «сүндет тойы» деп атайды. Бұл дәстүр оңтүстікте әлі де сақталған» (Кенжеахметұлы, 2004: 80).

Жалғыз көп болсын! – баланы сүндетке отырғызғанда ол бір үйдің жалғыз ұлы болса, келуші ағайын ұл балаларын ала келіп, «жалғыз бала көп болсын!» деп ниет-тілегін білдіру;

Басқа да жиын-тойларға байланысты этнографизмдер.

Қонық – жиын-той болатын үйге бір күн бұрын барып қонақ болып жатуы. Жиынның алдыңғы күні берілетін қонақасы. Мысалы, *Мен қоныққа кеттім.*

Мәслихат той – той жасау алдында кеңесу үшін өткізілетін кеш. Қарақалпақ қазақтарының тілін зерттеген Б. Бекетов бұл сөздің мағынасын былай ашады: «мәсләхат той // кеңес той – той беретін үйдің той болмастан бұрын жақын ағайын туыстары мен көршілеріне мал сойып беретін қонақ асы. Бұнда жиналғандар болатын тойдың күнін, тойда қызмет істейтін адамдарын белгілейді (Бекетов, 1992: 106).

Қатым құран – той алдында мал сойылып, оқылатын құран.

Жиен табақ – жиенге арналған арнайы табақ.

Көшегеп – ауыл әйелдерінің шағын дастарханда бас қосу жиыны, көңіл көтеріп әңгімелесуі. Мысалы, *Ендігі көшегеп біздікінде болар*. Қазақтың ескі дәстүрінде «абысын асы» деген салт болған. «Бұрын бір ауылдың әйелдері яғни абысындар күнделікті өмір күйбеңімен ертелі-кеш үй шаруасында жүреді. Олар ата-ененің, күйеуінің рұқсатынсыз ешқайда шыға алмайды. Кейде ауыл адамдары айтқа, тойға, қазаға үлкен-кішісі аттанып кетеді де, ауылда тағы да сол әйелдер қалады. Абысындардың еркіндеп қалатын кезі міне осы сәт. Олар мұндайда өздері бір үйге бас қосып, жылы жұмсағын қазанға салып, шәй қойып өздері бір кеш сауық жасайды, өлең айтады, бой көтереді, сырласады. Дастарханды кең жайып дәм татады. Міне, осы бас қосу, осындағы дәм «абысын асы» деп аталады. Бұл да қазақ әйелдерінің ырысты ынтымағының көрінісі болатын (Кенжеахметұлы, 2004: 103).

Құрсақ шашу – жаңа түскен келін екіқабат болып, іштегі баласы екі-үш ай болғанда жасалатын қуаныш кеші. Бұл дәстүрлі кештің мәнісі жас келін қысылып ұялмасын, тіл-көзден сақтасын деген ой.

Бестің шәйі – бесін ауғаннан кейін ішетін шәй;

Тұз тату – дәм тату, тамақтан ауыз тию. Мысалы, *Тамақтан тұз татыңыздар!*

Патиясын алу – батасын алу, алғысын алу. Мысалы, *Құдаларға барып, патиясын алып келдік*.

Дуасын алу – батасын алу. Мысалы, *Он халықтың дуасын алды*.

Халықтың кәдиесі – халықтың әдет-ғұрпы, салты. Мысалы, *Бұл жердің халқының кәдиесі осындай*. Бұл тіркестегі *кәдие* сөзі тіліміздегі «жоралғы» мағынасында қолданылатын *кәде* сөзінің жергілікті жерде өзгеріске ұшыраған түрі. Қазақ халқы үшін «кәде – ойын-тойдың әсіресе құдалық, келін түсіру тойларының гүлі, ажары. Оны сұрауға, талап етуге әркімнің хақы бар. Кәде жасамау – дәстүрді сыйламау, яғни ел заңын бұзу деген сөз. Ұлт мәдениетінде кәде түрлері өте көп және оның ереже, жолы, заңы бар. Оны бұзуға болмайды. Кәдеге тоқтау жоқ, дәлел жүрмейді, сөз етпейді. Кәде беру – міндет. Өйткені жазылмаған заңымызда «ат өлсе де, кәде өлмейді» деген атамыздан қалған аталы сөз бар. Кәде «той кәделері», «құдалық кәделер», «балаға арналған кәделер» және «қаза кәделеріне» бөлінеді (Кенжеахметұлы, 2004: 139).

Таңшерік – қойды ортақтасып сатып алып жеу. Диалектологиялық зерттеулерге қарағанда бұл сөздің айтылуы

Қазақстанда және одан тыс басқа өңірлерде айтылуы әртүрлі. *Таңшерік* сөзінің орнына Жамбыл, Қызылорда, Қарақалпақстанда *деңгене*, Шығыс Қазақстанда *жіліктеме*, ал Орал, Павлодар, Қостанай, Көкшетау облыстары тұрғындары тілінде *деңгене* сөзі айтылады (ҚТАС).

Бұл өңірде әдет-ғұрыпқа байланысты сөздің бірі – **асар**. Тәжікстан қазақтарының сөйленісінде бұл сөзді «асыр» деп айтады. Мағынасы – «көмек, жәрдем» деген сөз. Мысалы, *Асыр қыла қалса, көп жеңіл болар еді*. Ә.Нұрмағамбетовтің зерттеуі бойынша, *асар* сөзі «белгілі бір жұмысты тез аяқтау үшін, көп адамды көмекке, жәрдемге шақыру» деген мағына береді. Сонымен қатар белгілі ғалым бұл лексеманың шығу тегі турасында мынадай мәліметтер береді: «"Асар" сөзінің этимологиясы жөнінде бір зерттеуші: «асу» (тамақ асу мағынасында) етістігі болуы тиіс» деп жорамалдайды (ҚТТДМ, I, Ж.Бол., Ұзынағаш..., 168). Бұл сөз «асу» етістігінен емес, түркі тілдерін былай қойғанда, тунгус-маньчжур тілдерінде де бар «пайда», «олжа» іспеттес мағыналарды беретін – «асы» түбірінен өрбісе керек. Көне түркі жазба ескерткіштері де осыған жетелейді: асығ – пайда (С.Мал., ПДПМК, 90); асығ – олжа, пайда (А.Бор., ЛСТ, 61; БЛ, 63; Э.Над., ИССТЯ XIV, I, 199, 201); асы – пайдалы, тиімді, пайда, олжа (ИДТЯ, 269). «Асы» сөзінің түбірі түркі, сондай-ақ тунгус-маньчжур тілдерінде «олжа» мағынасын беріп қана қоймайтындығын мына деректер құптай түседі: астас – бір нәрсе жасауға көмектесу (Э.Пек., СЯЯ, I, 174); түрікше: «а:сый вөр»; өзбек тілінің диалектісіндегі «ас гөр» тіркестері «пайда келтіру» мағынасында қолданылады. Маньчжур тілінде: айси – пайда, олжа; жәрдем беру (ССТМЯ, I, 22). Келтірілген тілдік деректерден байқайтынымыз – «асы» сөзінің алғашқы мағынасы – көмек, жәрдем беру, ал «пайда», «олжа» кейінгі, туынды мағына. Бұл сөздің өзбек тілі диалектісінде «пайда келтіру» мағынасы қалай сақталса, қазақ тілінің кейбір жергілікті ерекшеліктерінде оның (асы) «көмек», «жәрдем» мағыналары із қалдырған. Сөйтіп, «асар» сөзі мына өзгерістерді басынан өткізіп, пайда болған: асы>асы вәр ~ ас гөр > ас (г) өр > ас ор > асар» (Нұрмағамбетов, 1985: 10-11).

Қазақ тілі сөйленістерінде *асар* орнына әртүрлі сөздер қолданылады. *Асар* сөзінің баламасы ретінде Ақтөбе, Орал өңірінің және Сыр бойындағы тұрғындар тілінде *үме* сөзі қолданылса, көрші түркі тілдерінде басқа сөздер қолданылады. Қырғыз тілінде *ашар* сөзі айтылып, «көмек, жәрдем» мағынасында қолданылады (Юдахин,

1965: 84), өзбекше – хашар.

Енді бір атқарылатын әдет-ғұрыптар – егін бастырып, қырманда жиын-терін болғанда сұрап келушілерге берілетін қолүздік. Қолүздік деген қазақ халқының тұрмысында қалыптасқан еңбек жоралғысы. «Мал сойысқанда, кілем тоқу, текемет басу, іс тігу сияқты қолмен атқарылатын жұмыстарға ауылдың қолы шебер еркек, әйелдері тікелей араласып, қол ұшын береді, жәрдемдеседі. Іс аяқталған соң отанасы осы жұмысқа қатысқандарға «қол үздік» деп аталатын кәде береді. Яғни атқарылған істен артық қалған ине-жіп, жүн-жұрқа, түбіт, тарамыс тағы басқа ұсақ-түйектер үлестіріледі немесе басқа да заттар береді. Бұл да ұлттық жарасымды кәде және ол әркімнің еңбегін бағалаудың қарапайым белгісі» (Кенжеахметұлы, 2004: 205).

Бидайды қырманға салғанда, оны үш бөлікке бөледі. Оның біреуі *аңқұла* деп аталады. *Аңқұла* құран оқыған кісілерге беріледі.

Кепсен – қырман бастырып жатқанда, көмек, жәрдем сұрап келгендерге берілетін үлес. Оны ағаш күрекпен салып береді.

Қырман түбі – қырманның соңғы жағындағы қалған астықтың сұрап келушілерге беретін бөлігі.

Диханшылық – қырманда жиын-терін болып жатқанда астық сұрап келгендерге беретін үлес.

Бидай ұшық – қырман басына ізгі тілек айтып келген кісілерге сый-сияпат ретінде егін түсімінен берілетін үлес. Бұл кәдені Қазақстанның әр жерінде әртүрлі атайды. Шығыс Қазақстан және Ауған, Иран тұрғындары тілінде *кепсек* деп айтылса, Қызылорда, Жамбыл облыстарында *кеусен* сөзі қолданылады.

Өлім, қазаға байланысты этнографизмдер.

Пейсенбілік – бейсенбі күні құран оқылып өтілетін жиын. Пейсенбілік – негізінен оңтүстік өңіріне тән қаралы үйде атқарылатын діни мәні бар шара. Қаза болған үйде 40 не 100 күнге дейін әр аптаның бейсенбі күндері туған-туыстар жиналып, дастархан жайып, өлген кісіге арнап құран оқылады.

Құран шығарту – өлген кісіге арнап құран оқу.

Жерге түскен күн – жерленген күн. Мысалы, *Оразалының бүгін жерге түскен күні*. Кейде «жамбасы жерге тиген күн» деп те айтылады.

Демек, кез келген этнографизм халқымыздың заттық мәдениетінен сезілуімен қатар, рухани тіршілігінен, яғни салт-санасынан, әдет-ғұрпынан, наным-сенімінен де көрініс тауып отырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Атабаева М. С. (2006). *Қазақ тіліндегі диалектілік лексиканың этнолингвистикалық негізі*: филол. ғыл. докт... дисс.: 10.02.02. – Алматы, – 283 б.
- Бекетов Б. (1992). *Қарақалпақ қазақтарының тілі* (Қарақалпақстан Республикасының оңтүстік аудандарындағы қазақ тілі говоры). – Алматы: Рауан, – 128 б.
- Ғабитханұлы Қ. (2006). *Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі*. – Алматы, – 166 б.
- Жанпейісов Е. *Этнолингвистика // Ана тілі*. – 1994. 23 мамыр.
- Кенжеахметұлы С. (2004). *Қазақ халқының салт-дәстүрлері*. – Алматы: «Алматыкітап» АҚҚ, – 284 б.
- Қайдар Ә. *Этнолингвистика // Білім және еңбек*. – 1985. – №10.
- Манкеева Ж.А. *Қолға алынған келелі іс // Білім және еңбек*. – 1985. – № 9. – 17 б.
- Нұрмағамбетов Ә. (1985). *Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні*. – Алматы: Мектеп, – 160 б.
- Смағұлова Г. (1998). *Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері*. – Алматы – 196 б.
- Юдахин К.К. (1965). *КРС - Киргизско-русский словарь*. К.К.Юдахин. - М.

Резюме

Казахский язык и его словарный состав в течение долгого времени развивался, обновлялся и достиг сегодняшнего состояния. В статье говорится об этносе и его проявлениях в словосочетаниях. В статье также рассматривается история появления этнографизмов и их частичное разделение по традиционным группам в языке оралманов (Таджикистан), которые приехали в Казахстан.

Ключевые слова: Регион, лингвистика, этнография, обычаи и традиции, лексическое значение.

(Абдулханова М. Этнографизмы, связанные с традициями в языке тюркских народов)

Özet

Kazak Türkçesi ve onun sözcük varlığı uzun bir süreç içinde gelişip, güncellenerek halihazırdaki duruma ulaştı. Makalede, etnos ve onun ifadelerdeki tezahürleri yer almaktadır. Ayrıca, makalede, Kazakistan'a göç eden oralmanların (Tacikistan Kazakları) dilindeki etnografik özelliklerinin oluşum tarihi ve bunların geleneksel gruplara kısmi bölünmesi anlatılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Bölge, dilbilim, etnografya, gelenek ve görenek, leksikal anlam.

(Abdulhanova M., Türk Halklarının Dilinde Geleneklerle İlgili Etnografik Özellikler)

THE USAGE OF THE INTERNET IN ESL LEARNING
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТА ПРИ ИЗУЧЕНИЕ
ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА, КАК ВТОРОГО ЯЗЫКА

Dilbar SHOMURADOVA*

Abstract

This article is about the usage of the internet in ESL learning. Internet is one of the technological tools every teaching community should make use of. Although internet provides both learners and teachers with several opportunities, it cannot supply us with real life situations as in face to face classroom activities. Besides, advantages and disadvantages are also discussed in it. It can be concluded that use of internet has more benefits than not using it at all.

Key words: Internet, practice, communication, authentic materials, learning process.

Резюме

Данная статья об использовании интернета в изучении ESL. Интернет - это технологический инструмент, которым сегодня должно пользоваться все образовательное сообщество. Хотя Интернет предоставляет множество преимуществ и учащимся, и учителям, он не может обеспечить нас в реальных жизненных ситуациях, таких как индивидуальные уроки в классе. Кроме того, положительные и отрицательные эффекты Интернета в образовательном процессе показаны на примерах. Можно сделать вывод, что использование Интернета имеет больше преимуществ, чем его полное отсутствие.

Ключевые слова: Интернет, практика, коммуникация, аутентические материалы, процесс обучение.

Today the internet has an important role in general and great potential in educational life. It is also used specifically and widely for second language learning all over the world. Though the internet use in second and foreign language learning has brought certain advantages, and also carries some disadvantages. However, it is important to mention some potential problems.

The first problem is that the internet is not always accessible by all learners and teachers though English as a second language all over the world is taught widely. Statistics indicate that internet use depends on the

---

* The institute of Arts and Culture. The chair "Languages and literature" Teacher. Tashkent-Uzbekistan.

Институт искусств и культуры. Учитель кафедры «Языки и литература». Ташкент-Узбекистан.

financial situations of countries. To sum up, when the accessibility of overall population is considered, it is possible to say that the inequity issues in internet accessibility are discouraging for both language teachers and students in educational settings. Internet unfamiliarity is another problem that causes lack of training in second language classroom. In other words, little experience on the internet is an anxiety source for both second language learners and teachers. Third, since the internet offers all types of topics, some of them are not unsuitable for school children who learn English as second language.

Research results indicate that the internet use increases language use and acquisition of second language. For example, it was found that interaction in language helps learners to gain input in language learning process. Specifically, it increases synchronous and asynchronous communication of ESL learners and them to use language in real communication situations. In other words, the internet motivates the learners to use English in their daily lives and provides functional communicative experiences (David, 2000:122). Communication with native speakers allows learners to practice specific skills such as negotiating, persuading, clarifying meaning, requesting information and engaging in true-life, authentic discussion.

Additionally, the internet gives the opportunity to construct knowledge together by expressing themselves in print and then assessing, evaluating, comparing and reflecting on their own views and those of others. In sum, it is useful medium for communication with native speakers in real situations, improving writing skills, teaching of culture and learning about the target culture. It is also useful to retrieve access and use information in the context of second language learning. The internet is a platform for experiencing and presenting creative works such as essays, poetry and stories and for providing supplemental language activities in specific areas of language learning. Additionally, the internet promotes higher thinking skills. It helps students to improve their computer skills, such as keyboarding skills, opening and storing files, and Internet searching and technical and conceptual experiences. It increases the participation when it used in classroom environment. For instance, it was found that the ESL learners produce more sentences when it compared to the situation in classroom environment. It is also useful not only for the quantity but also the quality of language: learners have a great variety of speech discourse and use more complex language.

D. Shomuradova. The Usage of the Internet in ESL Learning.

According to the research activities, the internet changes the interaction between learners and teachers. There are less teachers and more learners talk in computer classes. Furthermore, it changes teacher and students' roles and makes learning more student-centered. The internet is a source of supplemental resources and authentic materials. Finally, the studies indicate that the internet has positive effects on motivation, provides means for creative works and gives opportunities for collaboration and socialization in learning process.

Research activities show that there are some disadvantages of the internet use in second language learning. First, communication with native speakers affects reading skills. This is also valid for listening, speaking and writing skills. Though it is a fact that the internet improves communicational and language skills, the significant point is that teachers and learners are not sometimes aware of why, how, whom and where they teach and learn. Second, though a mass of materials in the internet can be found, integration of the materials into second language curriculum is a potential difficulty. Unfortunately, internet use in language learning and teaching may be the waste of time if it does not depend on a language curriculum.

With its advantages and disadvantages, the internet has significant effects on communicating, teaching and learning. Thus, both teachers and learners should have the chance of internet accessibility, experience and familiarity with its functions in educational life. For this purpose, before using the internet in second language learning and teaching activities, teachers and learners should be instructed. This is a must to use it in language classrooms efficiently. On the other hand, it should be known that the internet is not sufficient itself to teach and learn a second language.

In other words, it cannot include all teaching and learning activities and be replaced the real teaching and learning environment, such as language classroom and real-life communication (Chafe A, 1999:116). As a result, it is only a tool for educational activities. However, it can be implicated that the research has not concluded on the issue yet. Thus, research issue should focus on a great variety of the internet use in language learning and teaching such as attitudes of learners and teachers towards it, individual differences on using the internet, effective ways to use it, the suitability of educational instructive purposes and the effects on teaching and learning.

As a final point, with its advantages and disadvantages, the internet has significant effects on communicating, teaching and learning. Thus, both

teachers and learners should have the chance of internet accessibility, experience and familiarity with its functions in educational life. For this purpose, before using the internet in second language learning and teaching activities, teachers and learners should be instructed. This is a must to use it in language classrooms efficiently. On the other hand, it should be known that the internet is not sufficient itself to teach and learn a second language. In other words, it cannot include all teaching and learning activities and be replaced the real teaching and learning environment, such as language classroom and real-life communication. As a result, it is only a tool for educational activities. However, it can be implicated that the research has not concluded on the issue yet. Thus, research issue should focus on a great variety of the internet use in language learning and teaching such as attitudes of learners and teachers towards it, individual differences on using the internet, effective ways to use it, the suitability of educational and instructive purposes and the effects on teaching and learning. As a final point, it is possible to say that technology is not a purpose but only a tool for all humanistic necessities.

REFERENCES

- THOMAS, D. (2000). *Lives on the Boundary*. The presence of others. Ed. Marilyn Moller. Boston: Bedford/st. Martin's.
- CHAFE, A. (1999). *Effective use of the Internet in Second Language Education*. Boston.
- Modern English Lexicology-Moscow external University of humanities*,1996.

Түйіндеме

Бұл мақалада ESL оқытуда интернетті пайдалану туралы сөз болады. Интернет әрбір білім беру қауымдастығы қолдануға тиіс технологиялық құралдардың бірі болып саналады. Интернетте оқушылар мен мұғалімдерге қаншалықты мүмкіндік берілсе де, ол бізді сынып бөлмесіндегі секілді нақты өмір жағдайында қамтамасыз ете алмайды. Бұдан басқа, интернетті пайдаланудағы артықшылықтар мен кемшіліктер қарастырылады. Және интернетті пайдаланудың тиімді тұстары туралы ойын ортаға салады.

Кілт сөздер: Интернет, сұхбат, практика, түпнұсқа материал, оқу үдерісі.
(Шомуродова Д. Екінші тіл ретінде шет тілін үйрену кезінде интернетті пайдалану)

Özet

Makalede ikinci dil eğitimi sürecinde internetten amaçlı yararlanma ile ilgili görüşler kaleme alınmıştır. İnternet günümüzde her eğitim öğretim topluluğunun yararlanması gereken teknolojik bir araçtır. Her ne kadar internet sayısız fayda sağlasa da bizlere sınıfta işlenen yüz yüze ders gibi gerçek hayat durumları sunamamaktadır. Bununla birlikte eğitim sürecinde internetin olumlu ve olumsuz etkisi örneklerle gösterilmiştir.

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki interneti hiç kullanmamaktansa kullanmanın daha fazla yararı vardır.

Anahtar kelimeler: İnternet, mülakat, pratik, otantik materyal, eğitim süreci.
(Şamurodova D., İkinci Dil Olarak Yabancı Dili Öğrenirken İnternetin Kullanımı)

**«ДЖУМЖУМА СУЛТАН» ХУСАМА КАТИБА –
УНИКАЛЬНЫЙ ПАМЯТНИК СРЕДНЕВЕКОВОЙ
ОБЩЕТЮРКСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ**
"DZHUMZHUMA SULTAN" by HUSAMA KATIB – THE UNIQUE
MONUMENT OF ALL MEDIEVAL TURKIC LITERATURE

Мирас ИДЕЛЬБАЕВ*
Малике ШАЙХЫСТАМОВА**

Резюме

Целью данной статьи является раскрытие художественных достоинств и поэтических особенностей дастана «Джумджума султан» Хусам Катиб – известного памятника литературы общетюркской словесности эпохи Золотой Орды. В результате историко-сопоставительного и системного анализа данного сочинения раскрывается, что поднятые поэтом общечеловеческие проблемы основаны на многовековом житейском и нравственном опыте тюркских народов. В нем нашли успешное развитие традиции восточного дастана. Для достижения философской глубины и выпуклого показа морально-этических явлений, автор умело использовал разнообразные поэтические приемы и успешную контаминацию двух наиболее распространенных сюжетов древней и средневековой мировой словесности: похождения отрезанной человеческой головы и показа потустороннего мира.

Ключевые слова: Дастан, Иса, султан, ад, апокриф, Золотая Орда, язык тюрков, Хусам Катиб.

Summary

The purpose of this literary article is disclosure of literary advantages and poetic features of dastan "Dzhumdzhuma Sultan" by Husama Katiba – the known monument of literature of all-Turkic literature of an era of the Golden Horde. As a result of the historical and comparative and system analysis of this composition reveals that the universal problems lifted by the poet, which are based on centuries-old everyday and moral experience of the Turkic people. He have found successful development of traditions of east dastan. For achievement of philosophical depth and convex display of the moral and

---

* Доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской Академии естествознания. Башкирский государственный университет, Уфа-Башкортостан.

Doctor of Philology, professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Natural Sciences. Bashkir state university, Ufa-Bashkortostan. E-mail: mirasidel@mail.ru

** PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави. Туркестан, Казахстан.

PhD student of H.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan. E-mail: 83_malika@mail.ru

ethical phenomena the author skillfully used various poetic receptions and successful contamination of two most widespread plots of ancient and medieval world literature: adventures of the cut-off human head and display of the other world.

Keywords: Dastan, Isa, sultan, hell, Golden Horde, language of Turkic peoples, Husam Katib, apocryphal story.

В средневековье на территории государства Золотая Орда рождалась своеобразная культура, общая для многих населявших эту землю племен, основную массу которых составляли тюрки. В XIV столетии на языке тюрков созданы знаменитые дастаны «Хосров и Ширин» (1342) Кутба, «Книга любви» («Мухаббат-наме», 1354) Хорезми, «Череп-султан» («Джумджума-султан», 1369) Х. Катиба, «Гулистан по-тюркски» («Гулистан бит-тюрки», 1391) Саифа Сарай, которые впоследствии стали общим литературным достоянием узбеков, казахов, башкир, татар, каракалпаков и других тюркских народов.

Из всех тюркско-кыпчакских дастанов XIV в. наибольшее распространение в Урале-Поволжье получил «Джумджума-султан». Свое имя и год написания этого сочинения автор сообщает в самом последнем бейте: «Семьсот семидесятый год настал, когда Хусам Катиб закончил сей дастан» (Жәмжәмә солтан, 1970: 41). Никаких других сведений о поэте в тексте нет, точные даты его жизни неизвестны.

В научных архивах и библиотеках Петербурга и Казани хранятся четыре списка «Джумджума-султана». В 1980 г. в дер. Зигитяк Туймазинского района Республики Башкортостан был найден самый древний его список. Он был переписан в 1706 г. муллой по имени Юлдаш, сын Эчки (Хөсәйенов, 1981). Кроме того, один из списков поэмы был напечатан в 1881 г. в типографии Казанского университета. По свидетельству Х. Усманова, известны также версии на казахском и киргизском языках.

В отличие от других дастанов Золотой Орды, «Джумджума-султан» исследован мало. До настоящего времени наибольший интерес к нему проявляли татарские ученые: начиная с 1963 г. ими опубликованы издания и составлены комментарии к тексту (Бороно татар әдәбияты, 1963: 208-218; Боронгы төрки һәм татар әдәбияты чыганаclarы, 1983: 154-170; Жәмжәмә солтан, 1970; Жәмжәмә солтан, 2000).

Содержание произведения свидетельствует о глубоких познаниях автора. Во вступительной части он упоминает имена Ануширвана, Искандера Зулькарнайна (Александра Македонского), Чингиз-хана,

героев древних восточных поэм – Хосрова, Ширин, Рустама и др. Памятник создан с большим эмоциональным чувством, выдержан в стройном ритме, что говорит о несомненном поэтическом мастерстве автора.

«Джумджума-султан» – эпическая поэма. Во вступлении автор подчеркивает ее философский характер. Перечислив имена выдающихся деятелей прошлого и указав на бренность бытия, Катиб предупреждает читателя: «Вспомни, кем были те люди когда-то. Добрый и дурной ушли без возврата» (Жәмжәмә солтан, 2000: 11). Основная часть поэмы служит подтверждением этой сентенции.

...Скитаясь по пустыне, пророк Иса (Иисус) нашел человеческий череп. По его просьбе ангел Жабраил вернул голове дар речи, и та поведала свою историю. Оказывается, череп принадлежал султану по имени Джумджума, которого знал весь мир как могущественного и справедливого правителя, обладавшего несметными сокровищами. Было у него сорок тысяч воинов, способных оседлать львов, несколько десятков тысяч рабов, десять тысяч прекрасных жен и столько же наложниц, семь тысяч музыкантов, среди которых находились и те, кто играл на башкирских инструментах – курае и кубызе. Он знал многие науки, отличался щедростью, скромным человеческим характером, красивой внешностью.

Однажды во время веселого застолья к султану явился некий бедный странник и попросил выслушать его. Но султану было не до него. Нищего грубо выставили за порог. Вскоре после этого Джумджума заболел неизлечимой болезнью и умер. На том свете его провели по семи кругам ада и, наконец, учитывая сотворенные им при жизни добрые дела, освободили от мучений. Так череп оказался на этом свете и до встречи с пророком семьдесят лет пролежал на земле. По просьбе султана, Иса вернул ему жизнь и человеческое обличье. В финале поэмы автор обращается к читателям: «Вот, люди, урок немаловажный: что посеет, то и пожнет каждый» (Жәмжәмә солтан, 2000: 41).

Поэма Катиба представляет собой разработку двух сюжетов: жизнь султана в этом мире и его хождение по мукам ада. Сюжеты о путешествии на тот свет известны в мировой литературе с древнейших времен. Достаточно вспомнить такие выдающиеся памятники античности, как «Одиссея» Гомера и «Энеида» Вергилия.

Вряд ли Катиб знал эти произведения. Однако сходство картин в его поэме с их изображением в «Божественной комедии» несомненно.

Данте путешествует по царству мертвых в сопровождении Вергилия. Джумджуму водит Иса, что придает поэме некоторые черты религиозности. Но главное в том, что в обоих случаях путешественники встречают в аду многих известных в прошлом людей. Увиденное в аду наводит героя на размышления о быстротечности жизни, о долге и ответственности человека перед обществом, о цене расплаты за содеянное. Катиб, как и его предшественник Данте, ратует за нравственное совершенство личности, хотя духовный мир и устремления его героя ограничены рамками идеологии феодального общества.

Сюжеты, в которых человеческая голова наравне с другими персонажами выступает в качестве героя, появлялись в литературе Востока еще в древности и в средние века. Одновременно с «Джумжума-султаном» на Урале и в Поволжье имел широкое хождение дастан об «Отсеченной Голове» («Кисекбаш китабы»). Один из его вариантов, обнаруженный в Башкортостане во время обысков после подавления Пугачевского восстания, хранится ныне в Российском государственном архиве древних актов (РГАДА: 329 – 335). Так же как и сочинение Катиба, дастан «Отсеченная Голова» написан метрическим стихом, по своей фонетической системе, грамматическим особенностям его язык близок не только к литературному письменному, но и разговорному языку.

По содержанию «Джумжума-султан» перекликается с дастаном персидского поэта XII века Фаритиддина Гаттара «Джумджума-наме» («Книга о Черепе»). Однако дастан Хусама Катиба, как и другие произведения тюркской литературы XIV в., написанные в этом жанре, имеет самостоятельную ценность, так как решает проблемы своего времени, обращен к действительности эпохи Золотой Орды.

Поэт с иронией отзывается о ханах, которые жаждут богатства и власти, не думают о том, что «уйдут на тот свет, оставив все состояние, привольную жизнь и трона блеск» (Жәмжәмә солтан, 2000: 13): из семи кругов ада для жестоких богачей и правителей Катиб определяет самый страшный. Однако перенесение действия в потусторонний мир вовсе не отвлекает автора от реальной жизни. В полной мере к этому дастану относятся слова Н. К. Гудзия о русских апокрифах, в частности, о памятнике древнерусской литературы «Хождение богородицы по мукам». Ученый отмечает, что широкому распространению подобных произведений в демократических слоях народа способствовало тесное переплетение в них элементов легенд и

фантастики с реалистической тематикой (Гудзий, 1956: 33). Автор одной из первых опубликованных в печати работ о «Джумджума-султане» Е. Э. Бертельс писал, что этот дастан нельзя ставить в один ряд с религиозными произведениями (Бертельс, 1939: 272).

Прямых выпадов против власть имущих в поэме нет. Поэт прибегает к иронии и вместо осуждения приводит поучительные примеры праведной жизни некоторых повелителей, упоминает правителя Балха по имени Ибрагим Адгам, который увлекся идеями суфизма, отказался от богатства, семьи, трона и жил среди простых людей. Во вступительной части поэмы Хусам Катиб с уважением отзывается об этом человеке: «Вот Ибрагим Адгам – велик несомненно. Есть еще султан, ставший бедным добровольно» (Жемжөмө солтан, 2000: 13). Таким образом, в произведении в некоторой степени отразились идеи суфизма.

Творчество Катиба развивалось в русле великих традиций восточной классики. Упоминание автором героев известных произведений литературы и фольклора, гуманистическая направленность поэмы и ее образно-стилистическая структура – все это определяет несомненное историко-литературное значение памятника. «Джумджума-султан», как и дастаны Кутба, Хорезми, Сарай, служил образцом для последующих поколений поэтов. К примеру, оформившиеся у Катиба в самостоятельный жанр сокий-наме (обращение к виночерпию), мысли о бренности бытия восприняты и развиты в творчестве узбекского поэта XV века Алишера Навои.

Влияние поэмы «Джумджума-султан» в башкирской литературе и литературе тюркоязычных народов бесспорно. Если в башкирских сказках и легендах встречаются сюжеты об отрезанной голове, то в письменной литературе Урало-Поволжья появляются такие произведения, как «Путь к райским садам» («Нахдж аль-фарадис») Махмута бине Гали, «Отсеченная Голова» неизвестного автора, стихи Габдрахима Усмана и др. О том, что традиции древнего дастана продолжают свою жизнь, говорит пародийная интерпретация мотивов «Отсеченной Головы» в поэмах Габдуллы Тукая и Шаихзады Бабича, а в наши дни – у Мусы Гали и Мустая Карима.

ЛИТЕРАТУРА

- Бертельс Е. Э. *Литература народов Средней Азии от древнейших времен до XV века н. э.* //Новый мир, 1939, № 9. –С. 264 – 281.
- Боронгы татар әдәбияты.* (1963).–Казан: Тат. китап нәшр., –580 б. (на тат. яз.).
- Боронгы төрки һәм татар әдәбияты чыганакалары.* (1981). – Казан: КДУ, –246 б. (на тат. яз.).
- Гудзий Н. К. (1956). *История древней русской литературы.* – М.,
- Жәмжәмә солтан.* (1970). Казан: КДУ, – 86 б. (на тат. яз.).РГАДА. Раздел 6, опись 1, дело 416, часть II.
- Жәмжәмә солтан.* (2000). Казан: Иман (на яз. тюрки).
- Хусаинов Г. Б. (1961). *Боронго кулъязма дастан* //Совет Башкортостаны. 13 июнь (на башк. яз.).

Түйіндеме

Бұл мақаланың мақсаты – Алтын Орда дәуірінде жалпы түрк әдебиетіне ортақ әйгілі Хусам Катибтің «Қисса-и Сұлтан Жұмжұма» дастанының поэтикалық ерекшеліктерін анықтау. Осы жұмыстың тарихи-салыстырмалы және жүйелі талдауы нәтижесінде ақын көтерген адамзат проблемалары ғасырлар бойы түрк халықтарының күнделікті және моральдық тәжірибесіне негізделгендігі айқындалады. Онда шығыс дастандарының табысты даму дәстүрлері байқалады. Моральдық-этикалық құбылыстың философиялық тереңдігіне және дүниетанымына жету үшін автор әр түрлі ақындық техниканы пайдалана отырып, сондай-ақ ежелгі және ортағасырлық әлемдік әдебиеттің ең көп таралған сахнасы - адамның басы мен о дүниелік әлемнің көрінісін сәтті қолданады.

Кілт сөздер: Дастан, Иса, сұлтан, тозақ, апокриф, Алтын Орда, түрк тілі, Хусам Катиб.

(Идельбаев М., Шайхыстамова М. Хусам Катибтің «Қисса-и сұлтан Жұмжұма» дастаны – жалпы түрк әдебиетінің бірегей ескерткіші)

Özet

Bu makalenin amacı Altın Orda Dönemi Ortak Türk edebiyatının ünlü bir eseri olan Hüsam Katib'in "Cumcuma Sultan" adlı destanının sanatsal değerini ve şiirsel özelliklerini ortaya koymaktır. Bu çalışmanın tarihsel karşılaştırmalı ve sistem analizi sonucunda, şair tarafından gündeme getirilen insan sorunlarının, Türk halklarının yüzyıllık, günlük ve ahlaki deneyimlerine dayandığı ortaya çıkmıştır. İçinde, Doğu destan gelenekleri başarılı bir şekilde gelişmiştir. Felsefi derinliği, ahlaki ve etik fenomenlerin dışbükey bir görüntüsünü elde etmek için yazar, ustaca çeşitli şiirsel teknikleri ile antik ve ortaçağ dünya edebiyatının en yaygın iki sahnesinin başarılı bir şekilde kullanmıştır: kopmuş insan kafasının maceraları ve diğer dünyanın görüntüsü.

Anahtar kelimeler: Destan, İsa, sultan, cehennem, apokrifler, Altın Orda, Türk dilleri, Hüsam Katib.

(İdelbayev M., Şayhıstamova M., Hüsam Katib'in Cumcuma Sultan Destanı Ortaçağ Döneminin Ortak Türk Edebiyatının Eşsiz Anıtı)

**АЛТЫН ОРДА ӘДЕБИ ЖӘДІГЕРІ – РАБҒУЗИ
ҚИССАЛАРЫНЫҢ ЖАРИЯЛАНУ ҮЛГІЛЕРІ**
EXAMPLES OF THE PUBLICATION OF THE LITERARY
MONUMENT OF THE GOLDEN HORDE - KISSA RABGUZI

Сапарбек ЕРГӨБЕК*

Түйіндемe

Қазақ әдебиетінің тарихында кітаби ақындық және оның басты шығармашылық дәстүрі – нәзирагөйлiк Алтын Орда дәуірінде ұлы Ұлыстың мемлекеттік рухани қазығы ретінде мұсылман дінін берік бекіту, түрк жұртының ислами өркениетін қалыптастыру мүддесімен қабыса келіп туындады. Кітабилықтың кейінгі кезеңі орыс отарлығына қарсы қолданылатын рухани қару, діни, әдеби, жалпы өркениеттік, бүгінгі тілмен айтқанда, діни ағартушылық қозғалыс ретінде ХІХ ғасырдың екінші жартысында қайта туып өркен жайды. Қазіргі қазақ әдебиетінің тарихы ғылымында айтылып жүрген Алтын Орда әдеби ескерткіштерінің де басым бөлігі - діни шығармалар. Мысалы, «Қисса Жүсіп», «Қисасу-л-әнбия», «Жұмжұма», «Нахжу-л-фарадис». Мақалада әдеби жәдігер «Қисасу-л-әнбияның» қазақ әдебиетіндегі үлгілері талданады.

Кілт сөздер: Алтынорда әдеби ескерткіштері, «Қисасу-л-әнбия», кітаби әдебиет, кітаби ақын, дәстүрлі жазба әдебиет.

Summary

In the history of Kazakh literature, written (kitabi) poetics and its main creative tradition – «nazira» developed and settled along with the formation of Islamic civilization in the Turkic people of the Golden Horde era as the state spirit of the great nation. The subsequent stage of the book literature was born again and flourished as a spiritual weapon against Russian colonization, as a religious, literary, general civilization, by today's standards, as a religious and educational movement in the second half of the nineteenth century. The vast majority of the Golden Horde literary monuments that are considered in modern history of Kazakh literature are also religious works. For example, such works as "Kissa Zhusip", "Kisasa-l-anbiya", "Zhuzhuma", "Nahzhu-l-Faradis". In this article, samples of the literary heritage of Kisasa-l-anbiya in the Kazakh literature are analyzed.

Key words: Literary monuments of the Golden Horde, Kisasa-l-anbiya, book literature, book poet, traditional written literature.

---

* филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi University, Turkestan, Kazakhstan. E-mail: saparbek.ergobek@ayu.edu.kz

Кітаби ақындар жырлаған діни қисса немесе хикаялардың түп негізі олар білім алған мектеп, медреселерде оқулық материалы ретінде пайдаланылған арап, парсы тілдеріндегі діни шығармалар болғаны анық. Сонымен қатар олар Алтын Орда дәуіріндегі жазба діни шығармаларды да оқып өскені және олардың мәтіндерін нәзіралық дәстүр аясында қайта жырлап отырғаны аңғарылады. Себебі олар алдымен түркі, шағатай аталған ескі тілімізді, сол тілдегі әдебиетті оқып өсті. Сол секілді діни оқу мен әдебиеттің негізгі тілдері саналатын арап, парсы тілдерін жетік меңгерді.

Қазіргі қазақ әдебиетінің тарихы ғылымында айтылып жүрген Алтын Орда әдеби ескерткіштерінің де басым бөлігі діни шығармалар. Мысалы, «Қисса Жүсіп», «Қисасу-л-әнбия», «Жұмжұма», «Нахжу-л-фарадис» секілді шығармалар. Осылардың ішінде ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасыр басындағы қазақ діни, нәзіралық қисса, хикаяларының көпшілігіне өзек болған туынды Насыр-Ад-Дин қазы Бурханаддинұлының «Қисасу-л-әнбия» атты еңбегі.

Рабғузи қиссаларының түрлі нұсқалары мен олардың ерекшелігі және жариялануы жөнінде Ильминскийдің, Мелиоранскийдің, Маловтың, Остроумовтың, Катановтың, өзбек зерттеушісі Айбектің зерттеу еңбектерін атап өту қажет. Н.И. Ильминский 1859 жылы туындының толық тексін алғаш Императорлық Қазан университетінің баспаханасынан бастырып шығарады. Ал осы туындының зерттелуіне алғаш жол салғандардың бірі П.М. Мелиоранский Британия музейіндегі ең ескі, толық қолжазбаны қарап шығып, көшіріп алған кейбір үзінділерін елге келген соң, 1897 жылы жариялайды. Ол сөйтіп туындының Британия нұсқасын Москва, Ленинград кітапханаларындағы қолжазбаларымен салыстырып, ғылыми-салыстырмалы зерттеудің негізін қалайды. Мұндай салыстыра тексеріп, өзара ұқсастықтарын көрсету Н.Ф. Катановтың «Мұсылман аңыздары» мақаласында да көрініс тапқан. Ол Қытайдың Гань-Су-Синь-Цзянь провинциясын аралағанда жергілікті мұсылмандардың айтуынан жазып алған кейбір аңыздарды Құранмен, «Рабғузи қиссаларымен» салыстыра тексереді.

Қазақ әдебиеті тарихы ғылымында ғалым Б. Кенжебаев Алтын Орда дәуірі әдеби ескерткіштерін қазақ халқының рухани мұрасы ретінде көтерген кезеңде дәуір әдебиетіне қатысты басы ашылмаған мәселелер мен қиындықтар мол болатын. Кеңес Одағының құрамындағы кейбір түркі кеңестік республика ғалымдары Алтын

Орда әдеби жәдігерлерін тек өздерінің ғана төл мұрасы ретінде қарастырса, кейбір қазақ ғалымдары бұл рухани мұраны қазақ сөз өнерінің тарихына қатысы жоқ дүниедей қарады. Мәселен, 1950 жылы М. Айбектің алғысөзімен шыққан «Өзбек әдебиетінің антологиясында» «Рабғузи қиссалары» әдеби мұра ретінде өзбек әдебиетінің тарихында біржақты қарастырылса, С.Қасымовтың зерттеуінде «Мухаббатнаманың» өлең құрылысын талдауы сәтті шыққанмен, тілдік қасиеті мен ерекшелігін, тарихи жағдай тәрізді объективті мәселелер ескерілмей, таза өзбек халқының әдеби мұрасы деп біржақты тұжырым жасалады.

Қазақ әдебиеті тарихы ғылымында Алтын Орда әдеби ескерткіштерінің қарастырыла бастауы профессор Б.Кенжебаевтың есімімен байланысты. 1914 жылғы Қазан баспасынан алынған әдеби мұра алғаш рет профессор Б. Кенжебаевтың жетекшілігімен 1967 жылы шыққан «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты хрестоматияға енгізіледі де, ол сол кездегі ғылымдағы елеулі жаңалыққа, бетбұрысқа айналады. Бұл ретте тілші ғалымдар Ғ. Айдаров, Д. Құрышжанов, Н. Томановтар 1971 жылы жариялаған «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» деген оқулықта тілдік-лингвистикалық жағынан зерттеліп, ескерткіштің жазылу тарихы мен көшірмелері туралы бірқатар мәліметтер беріледі. Ғалым Б.Кенжебаевтың 1973 жылы шыққан «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» атты зерттеу еңбегінде дәуір әдебиетінің жәдігерлері қазақ әдебиетінің тарихына қатысты талданады, зерделенеді.

Б. Кенжебаевтың шәкірті әдеби ескерткішті жан-жақты қарастырған ғалым А. Қыраубаева болды. Оның бұл туындыны зерттей бастаған тұсында Рабғузи қиссаларының әдеби сипаты сөз арасында, шолу ретінде ғана айтылғаны болмаса, әлі толық назар аударылмаған еді. Бұл ретте профессор Б.Кенжебаевтың 1968 жылы «Жұлдыз» журналының №7 санында жарияланған Рабғузи қиссаларына арналған мақаласы А. Қыраубаева зерттеулерінің негізгі бастамасы болды. Әдеби-танымдық мәні зор бұл мақалада ескерткіштің сюжеті, құрылысы, басты ерекшеліктері мен кейбір жеке әңгімелері талданды.

Ғалым А.Қыраубаева әдеби ескерткішті заманауи көзқараспен ғылыми тану-талдаудың методологиялық жағынан дұрыс жолға қойылмауын былай түсіндіреді: біріншіден, танымал түрколог ғалымдардың «ескерткіштің мән-мағынасын ашу, тарихи-әдебиеттік жайын зерттеу» туралы ескертпелері біраз уақыт бойы кеңестік

әдебиеттану ғылымы тарапынан ескерусіз қалды; екіншіден, талай қоғамдық, тілдік өзгерістерге ұшырап, сан ғасырларды асып жеткен әдеби мұраға өз уақыты, ортасы тұрғысынан қаралмады; үшіншіден, қазіргі уақыт биігі мен идеологиясы тұрғысынан қарау дұрыс емес. Сол себепті де әр дәуір ескерткішін өзін тудырған қоғамдық-әлеуметтік құрылыспен, жағдаймен байланыстыра зерттегенде ғана оның сан-салалы сипаттары, ішкі ерекшеліктері ашылатыны ескерілмеді. «Рабғузи қиссалары» тәрізді көне жәдігерге ғана емес, кеңестік кезеңде халықтық көркем туындыларға, тарихи әдебиет пен ұлттық өнердің, рухани мәдениеттің өзге салаларына, тіл мәселесіне үлкен қатер туғызғаны С.Қирабаевтың «Әдебиет пен өнер - ұлттық идеологияның маңызды саласы» мақаласында жан-жақты талданып көрсетіледі. Коммунистік идеология ерте замандарда жасалған халықтық көркем туындылардың өзін партиялық, таптық тұрғыдан түсіндіруге тырысқанын, соның нәтижесінде ұлттық әдеби мұрамыздың көп бөлігі ескішіл, феодалдық, кертартпа, ұлтшылдық идеологияны жақтайды деген айыппен қолданыстан шығып қалғанын, сөйтіп саясаттан тыс жасалған халық әдебиеті үлгілерінің өзі саясатқа бұра талданғанын айтады. Мұның нәтижесі белгілі. Халық қаһармандары таптық тұрғыдан қарастырылып, көптеген эпостың басты кейіпкерлері бірі бай баласы, бірі хан қызы деп шеттетілсе, тазша, жетім бала туралы ертегілер мен тегі кедей деп айтылатын Қамбар батырдан басқа қаһармандардан ауыз әдебиеті айырылып қала жаздағаны әдебиет тарихынан мәлім. Мұндай біржақты көзқарас әдебиеттің өзге салаларын бағалауда да өріс алды.

Сондықтан да әдеби мұраға тек бір жақты ғана көзқарас, пайым-талдаумен келу қажеттілігін ұстанған кеңестік ғылымда көп уақыт бойы «Рабғузи қиссалары» тәрізді мұралардың шеттетілуі, ескішілдік деп танылуы қалыпты жағдай болатын. Осындай кездің өзінде ғалымның орта ғасырлық мұраға өзіндік тың көзқараспен баруы батылдық, орныққан ғылыми принцип көрінісі еді дейміз. А. Қыраубаеваның мұндай принципті ұстануына, ең алдымен, ұстазы Б. Кенжебаевтың тікелей әсері болды десек, арғы-бергі белгілі шығыстанушы ғалымдардың ғылыми тұжырымдары да оның ойын бекіте түскен. Мәселен, белгілі әдебиеттанушы Н.М. Маллаевтың «Рабғузи қиссаларының» тематикасы, идеялық бағыты негізінен діни сипатта болғанмен, жазушының жеке дүниауи әңгімелері мен өлеңдері көркем әдебиеттің дамуына игі ықпал етті. Рабғузидың шығармашылық қызметінде діни-мистикалық аңыз бен дүниауи өмір

шындығы қатар беріле отырып, осы екі көзқарас өзара белгілі дәрежеде күресіп жатқаны байқалады» (Маллаев, 1963: 27), - деп келетін мәнді пікірі А. Қыраубаева зерттеуінің методологиялық негізі болды.

«Уақыт бедері» атты зерттеуінде А. Қыраубаева 1924 жылы Бакуде шыққан В.В. Бартольдтің «Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира» еңбегін, 1925 жылы баспа бетін көрген А.К. Дживгеловтің «Начало Итальянского Возрождения», 1932 жылы Ленинградта шыққан А.Ю. Якубовскийдің «Феодализм на Востоке. - Столица Золотой Орды Сарай Берке» тәрізді көптеген көне кітаптарды негізге алады. Алтын Орда дәуірінің тарихи-ғылыми сипаттамасын нақтылауға мән берген А.Қыраубаева сол кезеңнің әдеби мұрасы Рабғузи қиссаларына терең аналитикалық талдау жүргізеді. Сол дәуірдегі әдебиеттің даму өрісіне, қарастырар туындының жанрлық табиғатына, дәстүр және жалғастық мәселелеріне, зерттелу тарихына назар салады. Аударма-нәзиралық шығармалардың жазылу себептері мен әлеуметтік астарына мән береді.

Ғалым танымында аударма-нәзиралық шығармалардың дүниеге келу сыры мен шығармашылық табиғаты өткенге ден қою, уақыттың көкейтесті мәселелеріне қажетті жауапты өткен ойшылдар мен ұлылардың туындыларынан іздеу, табу, қайта жарату болып табылады. Шығыс әдебиетіндегі «нәзира» деп аталатын бұл дәстүр жөнінде кезінде ұлы жазушы-академик М. Әуезов ғылыми тұжырымын білдірген. Онда ол мұндай шығармаларды жалаң аударма деп танымай, сол белгілі бір оқиғалар жүйесін қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті (Әуезов, 1959: 150), - деп баға берген. Қалай дегенде де, нәзира аударма емес, бұрыннан танымал сюжетті кейінгі ақынның өз уақытының өткір мәселесімен байланыстырып жырлауы. Бұған Фирдоусидің «Шахнамасын» қазақ тілінде қайта жаңғырта жырлаған Тұрмағамбет Ізтілеуовтің шығармашылығы дәлел бола алады. «Шахнамадай» шығарманың табиғатын, ішкі ерекшеліктерін еркін меңгеру үшін парсы, түркі тілдерімен қатар, осы тілдерге күшті ықпал жасаған араб тілін де жетік білуі, Иран мен Тұранның арғы-бергі тарихын, мәдениетін, дәстүрін жақсы меңгеруі тиіс. Демек, «нәзира» өнері - ақыннан үлкен дайындықты, ақындық дарынды талап ететін ерекше шығармашылық, әдеби құбылыс.

А. Қыраубаева XIII-XIV ғасырда бұл әдеби үрдістің даму жайына, әл-Фараби ден қойған Қайта өрлеудің ғылым-білімдегі

жаңалықтары мен өнердегі көркемдік ізденістерінің әлем мәдениетіне таралуы, бір-біріне ықпал жасауы, әсер етуіне, түркі әдебиетіндегі айқын белгілері ретінде Әли, Құтб, Сәйф Сараи туындыларында көне араб-парсы әдеби үлгілерінің заман талабына лайықталып, қайта жырлауына ден қояды.

Ғалым XIII-XIV ғасырлардағы нәзиралық шығармаларды «аударма-нәзира» деп атауды қолайлы көреді. А. Қыраубаева «Рабғузи қиссаларының» жанрлық сипатын бір дәуір әдебиетінің жинағы, хрестоматиясы, әр түрлі жанрдағы шығармалар қамтылған, өз дәуірі әдебиетінің негізгі ерекшеліктерін аңғартатын құнды мұра деп таниды (Қыраубаева, 1988: 18).

Ғалым А.Қыраубайқызының айтуынша: «...XIX-XX ғасырдың басында Қазан, Тәшкент қалаларынан сан рет қайталанып басылып шығып, ел арасына кеңінен танымал болған» шығарма (Орта Азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары, 1964: 160). Ал ғалым Ә.Наджип: «Одним из ценных памятников тюркоязычной литературы и языка, созданный в Средней Азии в начале XIV века, является «Кысас-и Рабгузи», обычно называемое по содержанию «Кысас-аль Анбия» (Сказания о пророках)», - деп туындыны түркі тілі мен әдебиетінің тарихынан мол мағұлмат беретін аса бағалы әрі тілдік, әрі әдеби ескерткіш ретінде көрсетеді. Еңбектің қолжазба және баспада басылған кітаби үлгілерінің Еділ бойында, Оралда, Орта Азияда өте кең тараған шығарма екенін айтады. Сонымен бірге еңбектің көптеп қайта басылып отырғанын және оны ең алғаш рет Н.И.Ильминскийдің Императорлық Қазан университетінің баспаханасынан кітаптың толық мәтінін бастырып шығарғанын айта отырып, еңбектің Ресей Ғылым Академиясының шығыстану институтының Санкт-Петербург бөлімшесі кітапханасында сақталған және Лондон көшірмелерінің өте құнды екендігін атап айтады (Наджип, 2007: 128).

Шығарма кеңес дәуірінің өзінде-ақ қазақ тілі мен әдебиеті тарихына арналған пәндерде оқытыла бастады. Ғылыми-зерттеу жұмыстарының нысанына айналды. Ғалым Б.Кенжебаев оның қазақ әдебиетіне қатыстылығы жөнінде ғылыми еңбектер жазды. Ғалымның шәкірті А.Қыраубаева ескерткішті жеке ғылыми-зерттеу нысаны ретінде алып ізденіс жұмыстарын жүргізді. Кандидаттық диссертациясын қорғады. «Ғасырлар мұрасы» атты зерттеу еңбектерін берді. Ғалымның кейінгі шыққан үш томдық зерттеу еңбектерінде де «Қисас-ул анбия» үлкен орын алады. Кеңес дәуірінде тіл, әдебиет тарихына қатысты еңбектерде, хрестоматиялық жинақтарда

жарияланып келген туынды кейінгі кезде қазіргі қазақ тілінде жеке кітап болып басыла бастады. Рабғузи. Қисса-сул-әнбийя-й. Адам-Атадан Мұхаммед ғалайһи-уәссәләмға дейін. Қазақ тіліне аударған Роза Мұқанова. – Алматы: «Санат», 2001. -248 бет (Рабғузи, 2001); Рабғузи Насреддин. Қисас-ул әнбия. Араб тілінен аударған Әшім Әріпбайұлы. –Астана: Фолиант, 2008, -552 бет (Рабғузи, 2008) секілді басылымдар бүгінгі оқырман қауымға жақсы таныс. Бұл басылымдар көне жәдігердің қайта жаңғырып, өз орнын қайта тауып айналымға енуін көрсетеді.

Алғашқы нұсқа шағын алғысөзбен берілген. Онда бұл еңбектің 1903 жылы Қазанда Кәримовтар баспасында басылған. Нұсқадан қазіргі қазақ тіліне аударылғаны сөз болады. Көлемі де ғалым Ә.Наджиптің «Жазба ескерткіш үлкен қағазды (форматты) әр бетте 23 жолдан берілген 555 беттен тұрады (Наджип, 2007: 126) дегеніндей емес, шағындау. Соған қарағанда, 1903 жылы басылып шыққан нұсқаның өзі көлемі тұрғысынан шағындау болғаны көрінеді. Шығарма «Жеті қат көктің сипаты», «Жеті қат жердің сипаты», «Періштелер, жындар және адамдар жайында» секілді кейінгі нұсқада жоқ шағын тараушалармен басталады. Бұл тақырыптағы шығармаларда, әдетте, Мұхаммет Пайғамбар оқиғаларының соңына оның ұрпақтары, әсіресе жастай опат болған Хасан, Хусейін оқиғалары қоса беріліп отырған. Ал мына нұсқа тек Мұхаммет Пайғамбар оқиғаларымен аяқталады. Алғысөзде «Қисасу-л-әнбияда» жетпіс екі пайғамбардың өмір тарихы сөз болады. Бірақ бұл кітапқа тек жиырма төрт пайғамбар оқиғасы енгенін айтады. Сондай-ақ кітапты шығарушылар Мәтржам дамолла, Ғабдулғұлам хазірет, Шарифиддин молла кітапқа жазған алғысөздерінде: «Қисас-ул-әнбия» кітабы Рабғузи жазбаларынан тәржімаланып отыр. Кітапқа енбей қалған пайғамбарлар тарихын біз Қазы тәпсірі мен Жәлелин тәпсіріне мұражағат (сүйеніп) бұ екі тәпсірде болмағанын Нәзһәтул мүжәліс кітабынан алып «Һарот уа марут» қиссасын және Дәуіт ғалайһи уәссәләм қиссасымен моғол тілінен тәржімалап, мүмкіндігімізше толықтыруға еңбек еттік», - деуі көп жайдан хабар береді (Рабғузи, 2001: 3). Тағы бір айта кететін жағдай Насреддин Рабғузидің өз еңбегіне жазған алғысөзі кейінгі екі басылымға енбеген. Себебі алғашқы басылымға кітап бастырушылар тарапынан алғысөз жазылғаны айтылды. Оның үстіне бұл еңбекті ғылыми жабдықтауды ниет етпей тек мәтінін бүгінгі қазақ оқырманына жеткізуді мұрат тұтқан, Мәдениет министрлігі тарапынан шығарылған еңбек.

Екінші нұсқа «Сырдария кітапханасы» деген айдармен жарияланған еңбектер қатарында Қызылорда облысы әкімдігінің тарапынан Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік университеті Ғылыми Кеңесі ұсынысымен шығарылған. Ең бірінші айтылуға тиіс мәселе нұсқаның толымдылығы. Ғалым Ә.Наджиб айтқан деңгейге пара-пар бес жүз елу екі бет көлемде шыққан. Он беттік көлемдегі ғылыми алғысөзбен берілген. Онда шығарма, оның авторы және нұсқалары жөнінде сөз болады. Сонымен бірге, нұсқаның 529-547 беттері аралығын қамтыған «Түсініктермен» (Құран Кәрімде аталатын есімдер мен оқиғалар) жабдықталған.

Қазақ әдебиеті тарихының Алтын Орда дәуіріндегі өркениетінен, Ұлы Ұлыстың түркілік жазба әдебиетінің даму деңгейінен хабар беретін аса құнды, діни, әдеби жәдігердің көлемді кітап болып басылып шығуы көңіл қуантады. Әйтсе де, бірді-екілі мәселені айта кету керек секілді.

Алдымен, мұқабаның ішкі бетінде «Араб тілінен аударған Әшім Әріпбайұлы» деген анықтама берілген. Орта ғасыр және Алтын Орда ескерткіштері тіліне қатысты «түрки», «шағатай» секілді терминдер ғылымда көптен бері қолданылып келеді. Тілші ғалымдарымыз өзара өте қатты айырмашылықтары болмаса да ажыратып ескі әдеби ескерткіштерді тілдік тұрғыдан жіктеп, топтап, қай ескерткіш қай тілге көбірек қатысты деген мәселеде жұмыс жасап келеді. Сонымен бірге, әр тілді іштей тағы да «қыпшақ», «оғыз», «қыпшақ-оғыз», «қарлұқ», «ұйғыр-қарлұқ» деп жіктеп жатады. Ғалым А.Қыраубайқызы Насыраддин Рабғузи жөнінде: «... Араб-парсы тілдерінде жазылған... мәтіндерді түркі тілінде сөйлеткен, оларды негізге ала отырып, түрікше нұсқасын жасаған білімпаз», - деген өзінің ғалымдық бағасын береді (Қыраубайқызы, 2001: 161). Осы жағдайлардың бәрі, тілші, әдебиетші ғалымдар еңбегі ескерілмей «араб тілінен аударған» деп берулері қолайсыз.

Екінші айтылар жайт: кітап Астана қаласында басылса да Қызылорда облысы тарапынан шығып отыр. Сөйте тұра, Қызылорда топырағының перзенті ғалым А.Қыраубайқызының есімі ілтипатқа алынбаған, нақ осы әдеби жәдігер жайлы жазған еңбектері назардан тыс қалған. Ғалымның әлденеше дүркін қайта басылған «Ежелгі әдебиет» атты оқу құралы, осы әдеби жәдігерге тікелей қатысты «Ғасырлар мұрасы», бүкіл шығармашылық ұстанымы осы кезеңге қатысты томдық еңбектері аталып айтылмауы тым олқылықты көрсетеді. Жалпы ескерткішке, қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірлеріне

қатысты еңбектер жазған өзге ғалымдардың, мысалы, Х.Сүйіншәлиев, Н.Келімбетов т.б. аттары аталып көрсетілуі керек-ақ еді.

Үшінші, «Алғысөзде»: «Діни бағытта жазылған әдеби мұраның мақсаты ізгі, мұраты биік. Аса рақымды Жаратушының 18 мың ғаламды қалай және не үшін жаратқаны, мүбәрак нұр иесі Адам Атадан бастап пайғамбарлардың сәруары атанған Хазіреті Мұхаммед с.ғ.с.-ға дейінгі аралықтағы көптеген пайғамбарлардың өз қауымы мен жұрты үшін атқарған игі істері жүйелі түрде тарқатылып, әсерлі баяндалып отырады. Шығармадағы әрбір хикая - әдеби көркем туынды», - деген пікір бар. Онда діни таным тұрғысынан үлкен қателік жіберілген. Қателік – «Мүбәрак Нұрға» қатысты. Дін ислам қағидасында бұл нұр тек Мұхаммед Пайғамбарға тиесілі. Алла Тағала солай шешкен іс. Бұл туралы Шәді Жәңгірұлы «Назым Сияр Шәриф», «Ибраһим пайғамбардың хикаяты» секілді еңбектерінде арнайы жырлаған.

Әләмнан он сегіз мың әууәл бұрын,
Жаратты пайғамбардың Алла нұрын...

Аспан-жер, ғаршы-күрсі, ләухі кәлам,
Сүдрә мен жәннат, дозақ бәрі тәмам.
Ол нұрдың себебінен пайда болды,
Жаралған он сегіз мың күллі әләм, - (Шәді төре, 1999: 3)

деп діни, кітаби ақын Мұхаммет Пайғамбар нұры туралы анық, нақты жырлаған. Сол нұрды Алла Тағаланың Адам Атаның маңдайына қойғаны және оның ұрпақтан-ұрпаққа жылжып отырғаны туралы айтады. Бұл мәселе осы айтылып отырған кітаптың өзінде де солай делінеді. Алғысөзден соң берілген негізгі мәтін он төртінші беттен басталады. Бірінші шағын тарауша «Адам Әлейһиссаламның жаратылысы» аталады. Тарауша «Алла Тағала Мұхаммед салли аллаһу әлейһис уа саламның толысқан нұрын құдірет қолына алды», - деген сөйлеммен басталады. Мұнда әрі анық, әрі нақты «Мұхаммед Пайғамбардың нұры» деп айтылып тұр. Сол секілді кітаптың он сегізінші бетіндегі «Адам Әлейһиссаламның денесіне рух енгізудің оқиғасы» тарауында Алла Тағаланың Адам Әлейһиссаламның денесін жасап бітіргеннен кейінгі оқиғалар сөз болады. Рух Адам Әлейһиссаламның тәніне енуден қорыққан сәтте: «...Хазіреті Мұхаммед Мұстафаның нұрын әкеп, оның маңдайына қойды. Тән

нұрланып кетті. Рух қуанышпен тәннің ішіне кіріп кетті. Ғарыш пен Күрсіні, Лаух пен Қаламды топырақ дененің ішінде көрді. Рух Адамның көзіне келген уақытта назары Ғарышқа түсті. Көрді: «Лә иләһа иллалла Мухамадан Расулалла» деп жазулы тұр. Бұларды көріп қайран қалды», - деп беріледі. Мұнда да Нұрдың тек Мұхаммед Пайғамбардың нұры екендігі анық айтылып тұр (Рабғузи, 2008: 14-18).

Ғалым А.Қыраубайқызы: «Сенің қолыңнан шыққан, қаламыңнан түзілген сөз оқуға, үйренуге жеңіл, түсінікті болады деп жұрт қолқалаған соң, тәңірден тауфық тілеп, кітап бастадым», - дегеніне қарағанда, өз заманындағы білікті кісі болғандығын танимыз», - деп алғысөз арқылы автор туралы ой түйеді (Қыраубайқызы, 2001: 160). Ал, ғалым Ә.Наджип: «Автордың алғысөзінен көрініп тұрғанындай, ол бұл кітапты жергілікті әмірші Тоқбұғаның өтініші бойынша жазған. Әміршінің айтуы бойынша, бұл тақырыпта орындалған жұмыс көп. Бірақ олар кісі қанағаттанарлық дәрежеде емес. Сондықтан да пайғамбарлар тарихынан толыққанды Кітап жазылуы қажет-ақ. Осы бектің өтініші бойынша Қаршы қаласының қазысы ... 709 жылы Насыр Бурхан-ад-Дин ... осы кітапты жазуға кіріседі. ...жыл бойы жұмыс жасап 710 жылы кітапты аяқтайды» (Наджип, 2007: 128).

Екі ғалымның «Рабғузи қиссаларына» жазған алғысөзі жөніндегі пікірлерін беріп отырған себебіміз: барынша толық көлемді болып басылып шыққан кейінгі нұсқаны салихалы ғылыми алғысөзбен, толыққанды ғылыми түсініктермен жабдықтап, ең бастысы шығарма авторы Насраддин Рабғузидің өзі жазған алғысөзді сол қалпы жариялау қажет еді. Бұл - қазақ әдебиеті тарихының өткен дәуірлерін түгендеп, кемістігін толтырып жатқан бүгінгі уақыт қажеттілігі. Кітаптың сол дәуірдегі алғашқы келбетінде бүгінгі ұрпақпен қауышуы үшін автордың мұсылман әлемі ақын, жазушы, ғалымдары сопылық ілім дәстүрінде алғысөз алдында жазған Алла Тағаланы мадақтаған, Мұхаммед Пайғамбарды ұлықтаған, оның төрт шариярын дәріптеген дәстүрлі мадақ жолдары да міндетті түрде бүгінгі басылымда өз орнында тұрғаны еңбектің құндылығын арттырар еді. Осы тұрғыдан алғанда, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасымен басылым көрген 20 томдық «Әдеби жәдігерлер» сериясының сегізінші томында жарияланған Рабғузи қиссаларындағы нұсқасын ерекше атап айтуымыз қажет. Жарияланып отырған нұсқа «алғысөзбен», «ғылыми түсініктемелермен» жабдықталған. Шығыстанушы К.Гренбектің Лондон нұсқасының көшірмесін (факсимилесін) жариялауы (1948 ж)

«Қиссас-ул әнбияның» жариялануы мен зерттелуі мәселесінде үлкен қозғалыс әкелгені аңғарылады. Соның негізінде Өзбекстан мен Түркияда да басылып шыққан. Басылым көріп отырған бұл кітап та Лондон нұсқасының негізінде дайындалған.

«Қиссас-ул әнбияның» кітап болып басылып отырған бұл нұсқасы қазақ тілінде басылып шыққан алғашқы екі нұсқадан көп өзгеше. Кітап авторы Насыруддин Бурхануддин Рабғузидің алғашқы екі басылымда жоқ «алғысөзі» мұнда өз орнында сақталып берілген. Бұл да нұсқаның өзіндік табысы деуге болады. Бұлай дейтін себебіміз: Рабғузидің осы еңбекті жазуына себеп болған жайт әр жерде әр түрлі айтылып келеді. Мысалы, ғалым А.Қыраубайқызы мен ғалым Ө.Наджиптиң пікірлерімен автор алғысөзінің арасында айырмашылық байқалады: «Тарих жүз елуге кірген алғашқы жылдары хат-хабар тасушы жетіп: «Пайғамбарлар қиссасына шексіз ықыласым бар. Әр жерде кейбірі тура, кейбірі қате, біразы анық, біразы шала, бірінің сөзі аз, енді бірінің мақсаты қысқа екені баршға белгілі. Енді сенің қолыңнан шыққан, қаламыңнан дүниеге келген, сенің кітабың, сенің туындың болған бізге «Қисас-ул әнбия» болса, оқуға керек үйренбекке ыңғайлы болар еді» деген ұсыныс тілек болды. Өзімді қаншалықты бұл іске әлсіз, мұндай амалға лайық еместігімді жақсы білсем де, өзімді зорлап, уақыт болсын деп бұл ауыр іске қол ұрдым. Алла Тағаладан соңына дейін медет сұрап, кітапты бастадық. Мұндағы мақсат пайғамбарлар қиссасы еді, алайда Адам (ата)нан бұрынырақ жаратылған (заттар) бар болғандықтан, содан бастауымыздың пайдасы артығырақ болсын деп, тәртіп бойынша жаратылғаннан басстадық. Іздегенге оңай, тілекшіге сүйеніш болсын деп «Қисаси әр-Рабғузи» (деп) ат қойдық...». Демек, бұған дейін жарияланған мәтіндер мен ғылыми еңбектерде шығарманың жазылуы жөнінде айтылған талдауларында осындай қайшылықтар бар. Соңғы мәтін кейінгі зерттеу еңбектеріне дұрыс бағыт береді. Сол секілді бұл нұсқада алғашқы екі нұсқада жоқ мына мәселелерді атап айтқан жөн:

1. «Алғысөзде» автор тарапынан арнайы берілген, діни сопылық шығармаларға тән Мұхаммед Пайғамбарға арналған мадақ алдымен, қара сөзбен өріліп, соңы жырға айналады:

«Мадақ пен тахият, салауат пен ғибадат әділ сөзді, сұлу жүзді, «Ләәмрукә» («Сенің өміріңмен ант етемін») тәжді (тәжін кигенге), «Ләу ләкә ләмә халақту әл-әфләк» («Егер сен болмағаныңда, әлемді жаратпаған болар едім») сыйлы, «Субхәнә әлләзи әсра» («(Оны) түнде

алып жүрген сол Алла пәк») миғражды (болған Мұхаммед (ғ.с.) ға болсын).

Ол (Мұхаммед пайғамбар) – өзі мойынсұнғыш, зікірі мәртебелі, үмметіне шапағатшы «Уаллаһу йә'симукә мин ән-нәс» («Және Алла сені адамдардан сақтайды») хош иісті, «Уә иннәкә лә' әлә хулуқин 'әзимин» («Әрине, сен ұлы мінезді адамсың») мінез-құлықты, «Лә тәмши фил әрзи мәрахан» («Сен жерде керіліп жүрме») жүруші, «Уә изә сәләкә 'ибәди әнни фә инни қариб» («Және егер пенделерім сенен мені сұраса, мен өте жақынмын») деуші, «Уә әммәс-сәилә фә лә тәнхәр» («Және алайда қайыршыға жекіме») қаһарлы, «Мә зәғәл бәсру уә мә тәғә» («Көз тоймады және шектен аспады») жігерлі, «Уә кәнә қабә қаусәйни әу 'әднә» («Екі жебе аралығындай жақындады немесе одан да жақынырақ») көтерілуші, «Уә ләсәуфә йу'тикә раббукә фәтәрза» («Және тез уақытта жаратушың берер саған және сен одан разы боларсың») шапағатшы, «Әт-тәибунә уә әл-'әбидунә уә әл-хәмидунә» («Олар тәубе етушілер, құлшылық қылушылар және шүкір етушілер») үмметті, «Уә мин әл-ләйли фәтәхәжжәд биһи нәфиләтән» («Түннің бір жартысында Құранмен (оқумен) ояу отыр, (бұл) саған нәпіл») намазды, «Фә әухә илә 'әбдиһи мә әухә» («Алла пендесіне айтқан сырын айтты немесе берген уахиын берді») сырлы, «Лә ухси сәнәән 'әләйкә» («Саған деген мадақты айтып тауыса алмаймын») жалынышты, «Қум әл-ләйлә иллә қалилән» («Түнімен тұрып тұр (намаз оқы), тек аз бөлімінде») тұрушы, «Лииләфи қурайшин» («Жақындастырмақ үшін Құрайыш (тайпасын)» туысты, «Әс-сабиринә әс-садиқин» («Сабырлылар мен шынайы берілгендер...») қолдаулы, «Уә жи'нә бикә әлә хәуләи шәһидән» («Біз сені оларға куә етіп жібердік») айғақты, «'Әсә ән йәб'әсәкә раббукә» («Мүмкін, саған жаратушың жіберер (ұлы мақамды)» бақытты, «Әләйсә Аллаһу бикәфин 'әбдуһу» («Алла пендесіне кепілдік етуші емес пе?!») ілтипат етуші, «Уә иннәкә ләтәһди илә сиратин мустақимин» («Әрине, Сен тура жолға бастайсың») тура жолға жетелеуші, «Шәһру рамазән әлләзи унзилә фиһи әл-Қурәнү» («Рамазан айы сондай бір ай, ол айда Құран түсірілген») аятты, «Иқтәрабәту әс-сә'әту уә ән-ншәққә әл-қәмәру» («Қиямет жақындады және ай екіге бөлінді») ишаратты, «Иннә әрсәлнәкә шәһидән уә мубәшширән» («Әрине, біз сені куәлік беруші және сүйіншілеуші үшін жібердік») сүйіншілеуші, пайғамбарлар туысы, сопылар жетекшісі МҰХАММЕД МҰСТАФА (с.ғ.с.).

Дін шариғат амалын биік қылған Мұстафа,
Күпір, зұлмат тауларын жерге көмген Мұстафа.
Ол ата-анасын арттырып үммет үшін,
Жалынып Хақтан шапағат сұрап алған Мұстафа.
Қауымы назын көтере алмай көкке ұшқан Иса ол,
Үмметіне болысып жерде қалған Мұстафа.
Ол жиырма үш жыл еңбектеніп, көрмеді күні-күн ұйқысын,
Күнәһар үммет күнәсін Хақтан сұраған Мұстафа.
Ол қиямет күнінде, шапағат қаруын бойға асып,
Жалбарына тұрып, жалына күнәлі болған Мұстафа.
Елшілер миғраж түнінде Бәйт Макдісқа келіп,
Әр шапағат өтерде басшы болған Мұстафа.
Түсер екен Мұстафаны қолынан тұтып Жебірейіл,
Жоқтағанда Жебірейілді жолға салған Мұстафа, -

Осылайша жырланған мадақ жыры «Төрт досыңа, тоғыз әйеліңе, екі немере ағаңа, бақыт иесі һәм жәннәт тұрғыны болған ұлдарыңа жалынды сәлем болсын. «Уәсәллиму тәслимән кәсиран» деген игі тілекпен аяқталады.

2. Ғылыми еңбектерде «Рабғузи бұл еңбекті Тоқбұға бекке арнап жазды» деп жүргеніндей сол әміршіге арналған мадаққа ұласады:

«Әммә бә'д (сонымен), бұл кітапты жазған, құлшылық жолында төзген, күнәһарлық даласын кезген, азығы жоқ, күнәсі көп Рабат оғызының қазысы Бұрхан ұлы Насируддин ұрпағы, (Сатараллаһу 'әләйһи әссәләмәтә уә рахимә шиябәһу) былай дейді. (Әжәлл ут-таж ул-'умара уә мухиббул-'улама)бектер ұрпағы, жігіттер сардары, ұлы атты, құтты затты, ізгі мінезді, ислам сауытты, моғол текті, мұсылман дінді, адамзат сүйеніші, мүміндер қуанышы, беделі ұлы, ақылы теңіз бегіміз Насируддин Тоқбұға саббатуллаһу 'әлә динил-исләм уә сәләмуһу.

Насируддин Тоқбұға бектің мадағы:

Дұрыс арман, тура қылық,
Пәк, таза шектен аса
Көктен ұлырақ беделі.
Мұрасы бектік дінінде,
Сұрар оны ұстап жаға,
Қуанышы ақырет мүлкі.
Әсілі моғол екен текті,

Ислам үшін тұтты жаға,
Болды Расулдың үмметі.
Құлшылық етер түн-күндізі,
Алар сабақ мұсхафқа қарап,
Құран оқу әдеті.
Тәспі тартарда қуанып,
Инжу болар жасы ағып,
Есітілсе Құран аяты.
Еретін шексіз барша,
Тура сөйлер сөзді ұға,
Артық қажетті жолы.
Раббыдан сый болып оған,
Хақ береді құтты баға,
Көрікті сұлу бейнесі.
Ізгі амалмен жүріп,
Дос қызығар, дұшпан қарап,
Артар баршадан құрметі.
Күндіз оқыр, түнде тұрар,
Құлшылық етер кірер мешітке,
Арыстан жүзді сәулеті.
Жасы кіші, жолы ұлы,
Заты анық бек Тоқбұға
Ол Насируддин көनियाсы.
Ел билесін, жүз жасасын,
Болып бағынышты Жаратушысына,
Бұдан артар жақындығы.

Тоқбұға бекке арналған бұл мадақ жыры да дәуір тынысын аңдататын және өзге еңбектерде де көп жырланған әділ ел басшысы – ел бақыты идеясымен сабақтасып жатқан дәстүрлі стиль өрнегі.

3. Соңғы нұсқаның ең маңызды ерекшеліктерінің бірі – мәтінді ғылыми дәлдікпен беруге барынша тырысушылық. Бұлай деуге себеп – мәтін ішіндегі арабша сөздер мен сөйлемдер сол қалпы беріліп, жақшаның ішіне оның қазақ тіліндегі аудармасы қатар көрсетіледі. Мысалы, «Кіріспе» соңындағы мына жолдарды айтуға болады: «Уаллаһуәл-муәффақуәл-итмәмәуәһуәуәлийуәл-ин'әмуәәл-икрам». Қалә Расулуллаһи саллаллаһу 'әләйһи уә сәлләм: кунту кәнзән хафийәнфәхәләқтухәлқа» («Алланың елшісі (с.ғ.с.): «Алла: Мен бір жасырынған қазына едім, мені танысын деп халықты жараттым»

деген», – деді»). Мұхаммед Мұстафа (с.ғ.с) айтты: Хақ Сұбханууә Тағала былай деп жарлық етті: Мен бір жасырын қазына едім, менің Тәңірлігімді білуші ешкім жоқ еді, менен пайда алсын деп болмысты жараттым. Мен олардан пайда алайын деп жаратпадым.

Рабғузи қиссаларына соңғы кезде қазақ әдебиеттану ілімінде үлкен қызығушылықтың болып отырғаны анық. Шығарманың 2004 жылы басылып шыққан Р.Мұқанова нұсқасы да оқырмандар талабымен қайта басылып жатуы, сол секілді Қызылорда облысында «Сырдария кітапханасы» кітаптарының құрамында жеке кітап болып басылған туындының Оңтүстік Қазақстан облысы тарапынан да қайта басылуы осы жайларға дәлел болады.

Қорыта айтқанда, Алтын Орда дәуірінің өзгеше бір сипатта дамыған жазба әдебиетінің нәзиралық-аудармалық бір үлгісі болған «Қиссас-ул әнбияның» дүркін-дүркін қайта жариялануы, ғалымдар тарапынан заман талабына сай қайта қаралып жатуы еңбектің көне әдеби жәдігер ретіндегі құндылығын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Маллаев, Н.М. (1963). *История узбекской литературы с древнейших времен до XVII века*, Ташкент, 180 б.

Әуезов, М. (1959). *Әр жылдар ойлары*. Алматы, Қазмемкөркемәдеббас, 556 б.

Қыраубаева, А. (1988). *Ғасырлар мұрасы*. Алматы, Мектеп, 163 б.

Орта Азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары. Алматы, Жазушы, 87 б.

Наджиб, Э. Н. (2007). *Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур*, Түркістан, Тұран, 268 б.

Рабғузи, (2001). *Қисса-сул-әнбия-й. Адам-Атадан Мұхаммед ғалайһи-уәссәләмға дейін*, (Қазақ тіліне аударған Роза Мұқанова), Алматы, Санат, 248 б.

Рабғузи, Насреддин (2008). *Қисас-ул әнбия*, Араб тілінен аударған Әшім Әріпбайұлы, Астана, Фолиант, 552 б.

Қыраубайқызы, А. (2001). *Ежелгі әдебиет*, Астана, Елорда, 224 б.

Шәді төре, (1999). *Ибраһим Пайғамбардың хикаяты*, Алматы, Қазақстан, 88 б.

Резюме

В истории казахской литературы книжная поэтика и ее основная творческая традиция - назира развивалась и осваивалась вместе с формированием исламской цивилизации в тюркском народе в конце эпохи Золотой Орды, как государственного духа великого Улуса. Последующая стадия книжной литературы родилась заново и расцвела как духовное оружие против русской колонизации, как религиозная, литературная, общечеловеческая, по сегодняшним меркам, как религиозное и образовательное движение во второй половине XIX века. Подавляющее большинство литературных памятников Золотой Орды, которые рассматриваются в современной истории казахской литературы, также являются религиозными произведениями. Например, такие произведения, как «Кисса Жусип»,

«Кисасу-л-анбия», «Жумжума», «Нахжу-л-Фарадис». В данной статье анализируются образцы литературного наследия «Кисасу-л-анбия» в казахской литературе.

Ключевые слова: Литературные памятники Золотой Орды, «Кисасу-л-анбия», книжная литература, книжный поэт, традиционная письменная литература.
(Ергөбек С. Образцы публикации литературного памятника Золотой Орды – кисса Рабгузи)

Özet

Bu çalışmada, Kazak Edebiyatı tarihinin Altın Ordu döneminde, Türklerin İslam uygarlığını geliştirmesi ile ozanlık geleneği ve kültürünün gelişimi ele alınmaktadır. Yazılı edebiyatın sonraki aşaması yeniden doğmuş ve Rus kolonizasyonuna karşı manevi bir silah olarak bugünün standartlarına göre 19. yüzyılın ikinci yarısında dini ve eğitimsel bir hareket olarak gelişmiştir. Modern Kazak edebiyatı tarihinde kabul edilen Altın Ordu edebiyat eserlerinin büyük çoğunluğu da dini eserlerdir. Örneğin, Kıssa-i Cusip, Kısasü'l-Enbiya, Cümcüme, Nehcü'l-Ferâdis vb. Bu makalede, Kazak edebiyatında Kısasü'l-Enbiya'nın örnekleri incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Altın Ordu edebi anıtları, «Kısasü'l-Enbiya», yazılı edebiyat, kitabî şair, geleneksel yazılı edebiyat.
(Ergöbek S., Altın Ordu Edebi Eseri Rabguzi Kıssaları'nın Yayın Örnekleri)

МАҢДАРДЫҢ «МОҢҒОЛҒА» АЙНАЛУ ТАРИХЫ
(Тарихи-этносоциологиялық сараптама)
THE HISTORY OF THE FORMATION OF MANG TO THE MONGOLS
(Ethnosociology expert)

Оразбек НҰСҚАБАЕВ*

Түйіндеме

ДНК – генеологиялық сараптаулар арғы түрк текті халықтардың этногенездік түзілімінің тым тереңде жатқандығын дәйекті дәлелдермен негіздеп берді. Сол арғы түрк текті түзілімдердің қатарында Маң қауымдастығы да аталады.

Маңдар әу бастан-ақ жаугершілікке бейім, сотқар, аяушылығы аз, қатыгез әрі соғысқұмар жауынгер жұрт ретінде көрінген. Олар жаулап алған өңірлерінде ондаған мемлекеттердің құрылуына ұйытқы болған. Сондай мемлекеттердің бірі ретінде, көнеқытайлық дерек көздерінде, ж.с.д. XXIV–XXIII ғғ. маңдар құрған Ngui-go-ның (Ноғай мемлекетінің) аты аталады. Сол мемлекеттің құрамында болған орман халықтарының бірі – мәнжүрлер маңдарды «маң қолы» деп атап кеткен көрінеді. Олардың мұнысы «маң әскері» дегендері сияқты. Себебі мәнжүрлер тілінде «қол» түсінігі «әскер» деген ұғымды білдірген. Сонымен қатар мәнжүрлер маңдарды «маңғыт» деп те атаған. Олардың бұнысы «маң» этнониміне өз тілдеріндегі көптік жалғауы «-т» жұрнағын жалғау арқылы «маңдардың көп екендіктерін» білдіргендері екен.

Осыған байланысты мақалада арғы түрк текті түзілімдегі «Маң» этникалық қауымдастығының орны мен рөлі, ж.с.д. XXIV–XXIII ғғ. маңдар құрған Ngui-go (Ноғай мемлекеті), оның болмысы, өңірлік кеңістігі, мемлекет құрамындағы мәнжүрлердің маңдарды «маң қолы» атауы, «маңғыт» аталымының маңның көпшесі екендігі, кейіндеу келе «маң қолының» «моңғол» этнониміне нендей себептермен, қандай жағдайда айналғандығының тарихы сараланады.

Кілт сөздер: Түрк, түзілім, маң, нохой (ноғай), маң қолы (маң әскері), моңғол.

Summary

The genealogical analysis of DNA is based on consistent evidence that the ethnogenesis of the Turkic race is deeply rooted. And one of the ancient Turkic generations is called the Mang society, which was formed. Initially the Mang were a military, persistent, ruthless and cruel nation. They conquered the lands of ten formed states and created cohesion.

---

* Социология ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.

Doctor of sociological sciences, Professor, International K.A. Yassawi Kazakh-Turkish University, Turkestan-Kazakhstan. E-mail: oraz-bek1@mail.ru

According to ancient Chinese sources in the XXIV-XXIII centuries B.C. one of these countries also named (Nogai State) Ngui-don was created by Manga. At that time the Manchu people called the Mangos "Hand of Mang" and it was the creator of the forest people from that state. This means the type of "warrior Mang", because in the Manjur language, "hand" meant the "warrior." In addition, Manchu people were even called Mangos as "Mangut". With the help of the ending "-t" in the ethnonym of their language they wanted to express that "there are a lot of mans".

Thus, the role and place of the ethnic community "Mang" in the deep-historical Turkic formation (Nogai state) Ngui-do created by Mang in the XXIV-XXIII centuries BC, its reality, living space, name "Mankura mangus in the state, that Mangut is a significant Manga, as well as the reasons and in which case the ethnonym "Mankola" became "mool" were analyzed in this article.

Key words: Turk, formation, Mang, Nokhoi (nogai), hand of Mang (warrior mang), Mongol.

1.1 Маңдар туралы тарихи жазбалар

Маң жұрты, әлемдік тарихнамада, табиғи-тарихи тұрғыда ұйысқан алғашқы ұлыстық қауымдастықтардың бірі ретінде аталады. Маңдар ең алғашында Хорезм өлкесінің етегін ала, Каспий теңізін бойлай, Арал теңізі маңында, Ембі, Жайық және Еділ өзендерінің төменгі ағыстарында өмір сүрген. Оған осы өңірлердің жер-су атаулары куәлік етеді. Мысалы, Маңғыстау, Отман тауы, Маната қыраты, Маңбұлақ, Маңсу, Маңсай, «Маңдардан шыққан 362 әулиелер мекені», Жайық пен Еділ өзендері аймағындағы «Сарман», «Ақман», «Елман» тұрақтары, т.с.с.

Маңдармен қатарласа мекендеген өзге жұрттар жер бетіндегі тірі нәрсенің барлығын жаратушы «күн» деп ұғынған, күнге табынған, ал маңдар күнге табынумен қатар, «айды» құдірет тұтқан, айға да табынған. Оның дәлелі күллі түріктекті халықтарға сіңісіп кеткен маң ұрпақтары әлі күнге жаңа ай туғанда, айға қарап қолдарын жайып «ай көрдім, аман көрдім, баяғыдай заман көрдім, ескі айда есіркедің, жаңа ай жарылқай гөр» деп бата жасап, жақсы тілек тілейтіндігін байқауға болады.

Маңдар ел билеушілерін «ағаман» (ақаман) деп атаған. Мысалы, маң билеушілерінің ізбасарлары тіккен Ноғай Ордасы халқының ұрпақтары (кіші жүз жұрты) әлі күнге дейін елге сыйлы кісіні көтермелеп «Пәленше Аха» деп құрметпен атайды.

Маңдар алғашында жаугершілік жорықтарға бейім айбынды далалық бірлестіктер қатарында бой көрсеткен. Келе-келе олар өздерінің жауынгерлік және ұйымдастырушылық қабілеттеріне қарай жоғары билікті қолдарына шоғырландырған. Бұрынғы одақ атауын

өзгертіп, оны іш ғұз (сақ-скиф) атандырған. «Іш ғұз бірлестігінің түзіліміне маң тайпасы көсемдері ұйтқылық жасаған» (Бейсенбайұлы, 2006: 11). Іш ғұздың скиф атануын, қазіргі лингвистика ғылымы, көне грек тілінде «іш ғұз» ұйымының «скуз» болып естілуімен, осыған орай бұл ұғымды орыстар өз тілдеріне жақындатып «скиф» деп атағандығымен түсіндіреді. Ал, іш ғұздарды ежелгі парсылықтар «сақтар» деп ұлықтаған.

Маңдардың одақта темірдей қатты етіп тәртіп орната білулеріне, әскерлерінің жауынгерлік қабілеттерінің жоғарылығына, өздерінің батыл да қайсар, айтқанынан қайтпайтын қырсық мінездеріне қарап, былайғы жұрт оларды - нағыз патшалар деп құрметтеген, ұлықтаған. Бұл ұғымды ежелгі қытайлар өз тілдерінде «сай уань» - сақ патшалары, еуропалықтар – «царские - скифы» деп атап кеткен.

«Іш ғұздардың біршама жұрты Таяу шығысқа қарай жылжыған. Ж.с.д. VII ғ. олар «Қос өзен» (Месопотамия) аралығындағы бай елдерді жаулап алып, «Мидия» (Маннай) мемлекетін орнықтырған. Бұл мемлекет Таяу Шығыс өңірінде жаңа өркениеттердің қалыптасуына, жоғары деңгейде сауда саттықтың, жазу-сызудың есеп пен мәдениеттің, қол өнері мен зергерліктің, алыс-беріс айырбастың, рухани құндылықтар мен діни наным-сенімдердің туып, дамуына ықпал еткен» (Ельницкий, 1977: 45).

Ежелгі маңдардан оннан астам этноним өсіп, өрбіген. Айталық маңлар (маңдар, маңғыстаулық жұрт), маңғытайлар, маңғыттар, мамақтар, маннайлар (мидиялықтар), мажарлар, манаттар, машайлар, мүйтіндер, түркімендер, ноғайлар, «мен» (өзбектердегі), «мин» (башқұрттардағы) және басқалары.

Маңдарға қатысты мына дерек те қызығушылық танытады. «Генеология ДНК-сы деректері мен тілдік айғақтарға сүйенген біраз зерттеушілер кейінгі герман халқын да осы маңдардың ұрпағы деген жорамал пікірлерін білдіре бастады. Байырғы көне деректерде «герман» атауының «ерман», «эрман», «ирман» деген нұсқалары кездеседі. Мысалы, IX ғасырда өмір сүрген араб географы Мұхаммед ибн Мұса әл-Хваризми Германияны: «Ирманья, а она – земля ас-сакалиба» (Калинина, 1998:48) деген дерек береді. Мұндағы ас-сакалибаның Геродот жазатын «сколоттар» екенін, ал оның түрікше «асколыты» деп аталатынын тілші ғалымдар дәлелдеген болатын» (Дроздов, 2011: 152).

Маңдар болмысына қатысты арғы-бергі ғалымдар тарапынан деректелген жоғарыдағы мағлұматтар әрі лингвист, әрі тарихшы ғалым

К.Салғараұлы тарапынан қуаттала түседі. Каспий теңізінің шығыс жағалауларын мекендеген мандардың, - дейді ол, - «тунгр» (тұң-ар) тайпасы жұрты Батысқа жылжыған. Олар көше-көше келіп, Рейн өзенінен әрі қарай өткен. Сүйткен тунгрлер осы өңірлерді мекендеп отырған галлдарды өздеріне бағындырған. Өсіп-өнген өңірлерінде өздерін «ер+ман» дегізіп ататқан. Осы «Ерман» аталымының алғашқы бөлігіндегі «ер» (эр, ир) түсінігі байырғы түріктің «батыр», «нағыз» деген ұғымын білдіреді. Ал, екінші буынындағы «маңы» этнонимдік аталым. Сонда «ерман» аталымы «батыр ман», «нағыз ман» болып шыға келеді. Ежелгі «ерман» (эрман, ирман) аталымы бертін келе тіл өзгерістеріне қарай «German» деп аталып кеткен. Ежелгі заман тарихшыларының германдықтарды ірі денелі, өжет, аяушылығы аз, қатыгез жауынгер жұрт ретінде сипаттаулары да пікірімізді тұздықтай түседі. Римдік тарихшы Тацит (58-117 жж.) «напротив, слово Германия – новое, а недавно вошедшее в обиход, ибо те, кто первыми переправились через Рейн и прогнали галлов, ныне известные над именем тунгров, тогда прозывались германцами. Таким образом, наименование племени постепенно возобладало и распространилось на весь народ; вначале все из страха обозначали его по имени победителей, а затем, после того, как это название укрепилося, он и сам стал называть себя германцами» (Тацит, 1993: 354). Демек, германдықтардың түп тегі мандардан бастау алатындығының анық-қанығы негізделген ақиқат, шындық (Салғараұлы, 2015: 95-102).

Мандардың Маңғыстау өңірін жайлаған біршама ру-тайпалары ж.с.д. 4-ші мыңжылдықтың ортасына таман аймақты жайлаған қуаңшылыққа байланысты шығысқа қарай ауған. Бұған Қытай түркологы Сюзе Цзунчжэннің «Туцзюэ ши» (Түрк тарихы) зерттеуіне сілтеме жасай отырып, мағлұматтаған өзбек синологы А. Худжаевтың төмендегі мәлідемесі куәлік етеді. «Бұл көш-қон жұртын Орталық Азияның батысы аймағын мекендеп келе жатқан арғы түрктеткі халықтардың ондаған тайпалары мен ұлыстары, және де арғы мандардан өрімделетін іш ғүз (сақ-скиф) тайпаларынан төбесі үшкір қалпақ киетін массагеттердің біршама жұрттары құраған. Олар көше-көше келіп Байкалдың батысынан ағып барып Енесейге құятын арналары – Кіші Енесей және Үлкен Енесей өзендері алаптарына жетіп, қоныстанған» (Худжаев, 2012: 66).

1.2 Маңдардың «Маңқол» атануы

Бұл өлке ортасына Мұзтауды ала Саян тауларын Алтаймен жалғастырып жатқан шөбі шүйгін, мол сулы құйқалы атырап саналатын. Өңірде айналасын күркіретіп Енесейге барып құятын Абақан, Үлкен Кем, Кіші Кем, Обь өзенін өз суларымен толықтыратын Катунь, Би және Шуй сарқырамалары ағып жататын. Міне осы өңірге жетіп, қоныстанған Маңдардың біршамасы жергілікті жұрттармен араласа-құраласа өмір сүрді. Өсіп-өніп көбейе келіп жаңа ұлыстық қауымдастық түзген. Сөйтіп, өңірді сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай мекендеп келе жатқан әскери күш-қуаты мықты мемлекетті хунгурлармен иық тірестірді. Батыс өңірлерден өздерімен қанаттаса көшіп келіп, осы өңірлерге қоныстанған қияндармен одақтасып Нгуий мемлекетін (Nguì-go) орнықтырған. Бұрынғы тарихи жазылымдарда көрсетілмеген бұл мәліметті ғылыми айналымға қосқан ескілікті иероглифтерді оқып, мән-мағыналарын түсіндірудің хас шебері, қытай оқымыстысы Ван Говей болды. Ол көне тарихи жазылым «Цзячувэньдегі» көне мәтіндерді аударып, XXIV-XXIII ғ. аралығында қазіргі Қытайдың теріскейінде түздік Нгуий мемлекеті (Nguì-go) болғанын көрсетіп берді. Сол замандарда, - дейді ол, - барлық арғы түздіктер нүкіз (нохой, ноғай) атанған. Бірақ барша түздіктер осылай аталғанымен, түп төркінде хуньюйлерден бұтақтанған жұрт деп танылатын (Ходжаев, 2012: 35).

Қытай оқымыстысы Ван Говей анықтап берген бұл мағлұмат өзге ғалымдардың еңбектеріндегі мазмұндаулармен де толыға түседі. Мысалы, - дейді тарихшы Ж. Байжумин, - түбі көнетұрандық маңдардың біршама жұрты көше-көше келіп, ж.с.д. XXIV-XXIII ғ. Қытайдың солтүстігінде тұрақтанған. Сол замандарда Маң бірлестігіне Алтай-Саян тауларын, Байкал көлі маңы мен Амур, Аргунь, Онон, Керулен, Толы өзендері алаптарын мекендеген арғы түрктенді халықтар да, орман тайпалары – мәнжүрлер де бағынышты болған. Маң бірлестігінің биліктегілері маң, хунгур, қияң жұрттарынан болған. Өйткені бұлар ж.с.д. 4-ші мыңжылдықтың ортасына таман Орталық Азияның батыс өңірлерінен шығысқа қарай жарыла көшкен өзара туыс халықтардың ұрпақтарынан құрылған жұрттар болатын. Өздерін билеген маңдардың әскерлерін орман халықтары - мәнжүрлер «маң қолы» деп атаған. Олардың «Ман қолы» дегендері «Ман әскері» дегендері көрінеді. Себебі мәнжүр тілінде «қол» түсінігі «әскер» деген ұғымды білдірген. Әрі ерте және орта ғасырлар тарихнамасында далалықтар арасында «моңғол» этнонимі мүлдем аталмайды. Бұл

этноним 1206 жылы Шығыс хан ордасында оған император лауазымын ұлықтаған құрылтайда ойда-жоқта туындаған. Ордада тіркелген қытай елшісі генерал Мэн Хунның айтуынша, осы құрылтайға дейін «манқол» деген атауды ешкім білмеген. Құрылтайда Шыңғыс ханды, оның арғы ата-бабаларын көпірте мақтаған ақылгөйлердің бірі «арғы ататек тарихындағы ержүрек «мэнвулерді» (маңдарды) еске түсірген. Бұл мақтаудың Шыңғыс ханға ұнағандығы соншалық, ол бірден қарауындағы барша халықты «Манқол» деп атауға бұйрық берген. Келе-келе «манқол» аталымы тіл өзгерістеріне қарай «моңғолға» айналған (Байжумин, 2013: 264).

Бұл пікірдің шынайылығы моңғол ордасында болған екінші бір қытайлық елші Хуан Дун Фаның естеліктеріндегі мағлұматтармен толығы түседі. «Маңдар чжурчжэндерден (шүршіт) әрі теріскей – шығысқа қарайғы аймақтарда мекендеген. Цзиньдік Лян билігі тұсында олар татарлармен бірлесіп шекараға жақын елді мекендердің ойран-топанын шығарып, шауып кетіп отырған» (Мэн-да бэй-лу, 1975: 51-52).

Хуан Дун Фа тағы да былай дейді. «Мен олардың лауазымды қызметте отырған басшыларынан сұрадым. «Неге Сіздер өздеріңізді моңғол деп атайсыздар?» деп. Олар тіпті «Моңғол» деген атты білмейтін болып шықты. Өздерін «манқол» деп атаймыз, деді. Шынында да «Юань-чао би-шидің» қытай тіліндегі текстінде «моңғол» атауы жоқ, биліктегі Шыңғыс хан ізбасарлары өздерін «манқол» деп жаздыртқан (Жоғарыда аталған еңбек. 53 б).

Қытай елшісінің бұл мағлұматтары «Юань-чао би шиді» сараптаған жапондық зерттеушілер Комоси Ёсиаки мен Тамура Дзицудзо тұжырымдаған пікірлермен де тоқайласа үйлеседі. «Шивэйлер құрамында болған маңқолдар Ванцзянхэ (олардың түсіндірулеріне қарағанда бұл Аргунь) өзенінің Амурға құяр сағасында мекендеген» (Кычанов, 1980: 136-141).

Шынында да байқап қараған кісіге мэнву (манбы), мэнью (манны), кян (қият), нохой (ноғай), маңғытай тайпалары мекендеген жерлердің маңдардың қияндармен бірігіп Nguі-гоны (Ноғай мемлекетін) орнықтырған аймақтың шығыс өңірлерімен толық сай келіп тұрғандығы ап-анық көрінеді. Демек бұл ел жұртының ежелгі маңдардан тараған көне германдық Ман, көне түрктік Ман, қазақтың Адайы мен Арғынның Ман, Өзбектің Мен және башқұрттың Мин және басқада ондаған түрк текті жұрттармен түбі бір туыстықтары бар екендігі анық.

Дей тұрғанмен, Шыңғыс ханның өзінде, оның мирасқорларын да, олар құрған алып мемлекеттерді де түрктенді халықтардан, соның ішінде көне тұрандық маңдардан қашыртып ұстау үшін, «манқол» этнонимін «Моңғол» дегіздіртіп атап жүргендерін білдірмеу үшін кейбір орыс тарихшылары бір емес, екі моңғол мемлекеті болған, оның біреуі Эргунэ (Аргунь) мен Шизянь (Шилка) өзендері қосылып Хыйшуйге (Амурға) құяр сағасында «Мэн – гу го» (Су бойы моңғолдары мемлекеті) деген аталыммен орын тепкен. Ал, екіншісі үш өзен (Онон – Керулен – Толы) бойына «Да мэн – гу го» («Үеке Mongyol ulus» - Ұлы Моңғол мемлекеті) деген аталыммен болмыстанған деп жазуларынан әлі күнге таңбайды (Крадин, 2006: 557).

Орыс тарихшыларының моңғолдардың шығу тегін арғы түрктенді жұрттардан қашыртып, сан-саққа жүгіртетіндігіне қарамастан, Ресейде оқып, ғылым докторы дәрежесін иеленген моғолдардың, әлемге аян тарихшыларының өздері де моңғолдардың арғы тегін хұндардан бері қарай бұтақтандырады.

Хұндардан сябилерге, олардан жужандарға ... түрктенді ... ши – вэйлерге ... қидандарға ... осылайша тарқата береді ...

Моңғолдардың арғы тарихынан сыр тартқан моңғолдың атақты тарихшыларының бірі Чулууны Далайдың жазуынша, ... бұдан талай ғасыр ілгері, біздің жыл санауымыздан әлдеқашан бұрын байырғы моңғолдардың бабалары өзге бір көшкіншілердің жойқын жорығынан кейін қырылып қалған. Тек Нохой, Хиан (Хиат) атты екі тайпаның азғантай ғана әулеті әрең дегенде қашып құтылып Эргүнэ – Күн деген жерге жасырынып, мекендеп қалған. Рашид ад-Диннің жазғанына қарағанда Эргүнэ деген атау қия-құз, күн деген сөз сұлама тау дегеннен туындайды екен. Ал сол Эргүнэ-Күн деген жердің қайда екендігі белгісіз. Әлі күнге анықталмаған (Далай, 1966: 71).

Дей тұрғанмен моңғол тарихшыларының кейінгі ізденістері Эргүнэ-Күннің орналасқан жерін анықтаған көрінеді. Бұл жер жоғарыдағы сараптаулар барысында анықталғандай, Аргунь өзенінің Амурға құяр сағасына жақын маңдағы таулы өңір екен. Ежелгі түрктенді халықтар тілінде «Эргүнэсі» қия – құзды, ал «Күні» жер деген ұғым – түсінікті білдіріпті. Жергілікті халық бұл өңірді әлі күнге «Эргүнэ - Күн» деп атаумен қатар «Хулдахаркүн», «Наху-Күн» деп те ұғынатын көрінеді. Кейінгі екі аталым да «Эргүнэ - Күн» сияқты таулы, қыратты биік жер дегенге меңзейтін сыңайлы. Әрі қосымша

дәлелдемеге Моңғол тарихшылары Рашид-әд-Диннің еңбектеріне (Рашид -ад-Дин. Сборник летописей. Т.1. Кн.1. – М – Л., 1952. –С. 101-102) сілтей келіп, IX ғасырда маңдардың ру-тайпалары маңғытай, қият, нүкіз (ноғай), дүрмен, хатах, журад (жадаран), нисуд (бәсуд), кунгуяд, чуми (жаныс) және басқалары өзара ұйысып, ұлысты ел, яғни «Мэн-бу го» (Су бойы моңғолдары мемлекеті) атанғанын тілге тиек етеді (Пэрлээ, 1959: 15-17; Надмид, 1967: 9-15).

Жоғарыдағы баяндаулар қытай тарихшысы Е Лунь-ли еңбегіне сілтейтін төмендегі деректік мағлұматпен де үйлесе жымдасады. «Қидандардан ары, теріскейге қарайғы өңірлерде «Маң-го» (Маң мемлекеті) орналасқан. Халқы шөбі шүйгін, суы тұнық жайылымды жерлерді қуалап көшіп-қонып жүреді. Тұрақты мекен-жайлары жоқ. Күмбез тәрізді киіз үйлерде тұрады. Киімдерінің алдыңғы өңірлерін солдан оңға қарай ашады. Ет жеп, қымыз ішеді. Киімді теріден тігіп, жүннен тоқиды. Оларда мүйіз нақышты садақ, ысқырма жебе, сауыт, қылыш және семсер сияқты қару-жарақтар бар. Адамдары атқа мықты, садақ тартуға шебер, жаратылыстарынан жауыз болады. Үнемі барымтаға шығып, ел тонайды.

Десек те қидандармен соғысуға батпайды. Олармен ауыс-түйіс жасап, жылқы, өгіз, қой, түйе, жүннен тоқылған бұйымдар саудалайды. Олардың тұрғылықты жерлерінен Ляо мемлекетінің жоғары астанасына дейін 4000 ли (2000 км.) (Е Лун, 1979: 304-306).

«Сүй шуда» (Суң әулеті тарихы) былай деп жазылған.

«Солтүстікте өте биік таулар бар. Сол таулардың арғы жағында өз бастауын Цзюйлуңь көлінен алып, шығысқа қарай Шицзяньхэ өзені ағады. Осы өзеннің оңтүстігін ала «Мэн-ву» (манбы) тайпасы мекендейді», делінген. Осыған қарап Е.И. Кычанов маңдар мекенін төмендегіше анықтайды. «Цзюйлуңь көлі бұл қазіргі Хулуңьчи (Хулуңь-нор, Далай-нор) көлі. Бұл көлге Керулен өзені құяды. Ал Ванцзяньхэ өзені бұл Аргунь өзені. Өйткені бұл өзен Далай-нор көлінен ағып шығып, Амур өзенінің орта ағысында оған қосылады. Шицзяньхэ өзені дегендері де Аргунь өзені болуы мүмкін. Өйткені жазылымға қарағанда бұл өзен де Цзюйлуңь көлінен ағып шығады. Ал, Шизянь дегендері Шилка өзені. Себебі Шилка мен Аргунь қосылып барып, Амурға құяды (Кычанов, 1980: 173-176).

Маңдар барынша күшейіп тұрған замандарында Амурдың екі қапталын мекендеп, Аргунь өзенінен шығысқа қарайғы біраз аймаққа билік жүргізген. Сол замандарда маңдарды мәнжүр тілді орман халықтары «Манғыт» (Маңғыт) деп атай бастаған. Бұл этнонимдік

аталым «маңға» мәнжүр тіліндегі көптікті білдіретін «-т» жұрнағын жалғау арқылы туындаған.

Маң мемлекетінің күйреуіне Бохай мемлекетінің шапқыншылығы себепші болған. Бохайлықтар оларды тас-талқан етіп жеңіп, өздеріне тәуелді еткен. Бохайлықтардың бодандығына түскісі келмеген маңдардың басым көпшілігі қаша көшіп келіп, Онон өзенінің орта ағысы тұсына қоныстанған. Сондықтан маңдарды басқа түздіктерден бөліп көрсету үшін Қытай тарихшылары «бұлар Эргунэ-күннен ши-вэйлерге (отыз татарға) кейіндеу келіп қосылған жұрт» деп атамалап, жазбалаған. Мысалы, 945 жылы жазылған «Цзю Тан шуда» (Көне Таң әулеті тарихы) маң жұртын «мэнву» (манбы), «мэньу ши-вэй (отыз татардың маңы), кейде «мангыт» (маңгыт) деп ұлықталған.

Ал, 1045-1060 жылдар аралығында жазылған «Син Тан шуда» (Жаңа Таң әулеті тарихы) маңдар «мэнву-бу» (манбы тайпасы) деп хатталған», делінеді (Мэн-да бэй-лу, 1975: 89-90).

Осыған қарағанда маңдардың ши-вэйлер санатында көрінулері Х ғ. екінші жартысында орын алған.

Дей тұрғанмен ши-вэйлер әртүрлі тайпалардан құрылған бірлестік болғандықтан, олардың арасында малға жайылымдық жер таласы, немесе барымташылық дегендей өзара қантөгісті жанжалдар болып тұрған. Осындай бір қантөгісті жанжалдан кейін олар жарыла, жан-жаққа бытырай көшкен. Олардың ішінен бірқатары Байкал маңына тұрақтаса, біршамасы Алтай – Саян таулары баурайларына табан тіреген. Үшіншілер Батыс Сібірге қарай ауған. Батыс Сібірге ауа көшкендердің ішінде маңғытай, сағай (шағай), хотан, шапрашты, салжұт, қошы, аялы, башқұрт, табын, жағалбайлы, жалайыр, т.с.с. этностардан біршама жұрт болған. Қазіргі халықтану ғылымында «Сібір татарлары» деп аталып жүргендер осылардан, және де осылар сияқты өзге де түбі түрктенді жұрттардан өсіп-өнген халық деп есептеледі.

Ал, ши-вэй (отыз татар) бірлестігіндегі тайпалардың басым көпшілігі қазіргі Моңғолияның оңтүстігіне қарай көшіп, Ин тауының (Иньшаньның) теріскей бетіне жетіп, тұрақтайды. Мэньулерге (Маң) қоныстық жер ретінде Онон, Керулен және Толы өзендерінің бойы бұйырады. Осы аймақты қоныс ете жүріп, олардың «манқол» этнонимімен алғаш рет айналасына танылуына себеп болған оқиға – оларға қарсы 1135 жылы шүршіттердің (чжурчжендердің) соғыс ашуы болған.

Бұл соғыста мәнбулер (маңдар) шүршіттерді ойсырата жеңеді. Сөйтіп айналасындағы өзге жұрттарға «Ман қолы» аталымымен танылады.

Міне, Шыңғыс хан император болып сайланған 1206 жылы болып өткен Құрылтайда оның арғы ата-бабаларын көпірте мақтаған ақылгөйлерінің бірінің «арғы ататек тарихындағы ержүрек мәнбулерді (маңдарды) еске түсіруі» себепші болып, Шыңғысханның қарауындағы барлық халықты «манқол» деп атауға бұйрық беруі осылай туындаған. Келе-келе «манқол» аталымы тіл өзгерістеріне қарай «моңғолға» айналған.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Байжумин Ж. *Тұран. Адамзат қоғамының тарихына көзқарас.* – Алматы: Арыс, 2013. – 264б.
- Бейсенбайұлы Ж. *Арғы түрктар ақиқатының ізімен.* – Алматы: Қайнар, 2006. – 336 б.
- Далай Ч. *Монголын Түүх. Хамаг Монгол-улс (1101–1206 ж).* Бірінші дөптер. - Улаанбаатар, 1966. –123б.
- Дроздов Ю.А. *Тюркскоязычный народ европейской истории.* – М, 2011. – 600с.
- Е Лун-ли. *История государства киданей (Цидань го чжи)* //Пер. введ. и ком. В.С. Таскина. – М.: Наука, 1979. –237с.
- Ельницкий Л.А. *Скифия евразийских степей.* – Новосибирск, 1977. – 134с.
- Калинина Т.М. *Сведения ранних ученых Арабского халифата.* – М, 1998. – 24с.
- Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. *Империя Шингис-хана.* – М.: Вост. Лит., 2006. – 557с.
- Кычанов Е.И. *Монголы в VI – первой половине XII в. /Дальний Восток и соседние территории в средние века.* – Новосибирск, 1980. – С. 136-141.
- Мэн-да бэй-лу (Моңғол-татарлардың толық сипаттамасы).* Пер.и комент. Н.Ц. Мункуева. – М., 1975.- С. 51-52.
- Надмид Ж. *Монгол хэл, түүний бичгийн түүхэн хөгжлийн товч тойм.* -Улаанбаатар, 1967. –193б
- Пэрлээ Х. *Кидан нар тэдний монголчуудтай холбогдсон нь.* - Улаанбаатар. 1959. – 314б.
- Салғараұлы Қ. *«Күн тегі» мен «Айдың» бауырлары.* – Түркология, 2015. №1. – 95-102-б.
- Тацит. *Сочинения.* –М, 1993. – С.354
- Худжаев А. *Из истории древних тюрков / сведения древнекитайских источников.* – Ташкент: Изд-во «Тафаккур» АН Республики Узбекистан, 2012. – 218с.

Özet

DNA'nın sosyolojik analizi, Türk halklarının etnojenezinin köklü olduğuna dair tutarlı kanıtlara dayanmaktadır. En eski Türk oluşumlarından biri Man topluluğudur.

En başından beri, Manlar, bir askeri, inatçı, acımasız ve zalim insanlardı. Fethedilen topraklarında on devlet kurmuşlardır. Bu ülkelerden biri, antik Çin kaynaklarında, M.Ö. XXIV.-XXIII. yüzyıllarda Manlar tarafından oluşturulan Ngui-go'dur (Nogay Devleti). O devletin içinde olan orman halklarından biri Mancurlar, Manlar'ı «Man'ın eli» olarak adlandırmışlardır. Bunun anlamı «Manlar'ın askeri» gibi idi. Çünkü Mancurların dilinde «eli» kelimesi «asker» anlamına gelmektedir. Kendi dillerinde «Man» etnos adına “-t” çokluk ekini ekleyerek «Manların çok olduğunu» belirtmişlerdir.

Bu bağlamda, bu makalede, "Man" etniğinin rolü, M.Ö. XXIV.-XXIII. yüzyıla tarihlenen Manlar tarafından yaratılan Ngui-go'nun (Nogay Devleti) oluşumu, yöresel mekânı, Mancurların Manlar'a «Man'ın eli» olarak adlandırılması, «Mangıt» adlandırmanın Manların çokluk hali olduğu, zamanla «Man'ın eli» «Moğol» etnik kökenine dönüşmesi gibi konular incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Türk, oluşum, Man, Nokhoi (Nogay), Man'ın eli (Manlar'ın askeri), Moğol.

(Nuskabayev O., Manlar'ın 'Moğollar'a Dönüşüm Tarihi (Tarihsel ve Etno-Sosyolojik İnceleme)

Резюме

Генеалогический анализ ДНК основан на последовательных доказательствах того, что этногенез тюркских народов глубоко укоренен. И один из древнейших тюркских образований называется обществом ман.

С самого начала ман были народом воинственным, настойчивым, безжалостным и жестоким. В завоеванных ими землях сформировали около десяти государств. Одной из этих стран, в древнекитайских источниках, в XXIV-XXIII вв д.н.э. назван Ngui-go (Ногайское государство), созданное манами. Одним из лесных народов, проживавших в том государстве, маньжуров называли манов, как «маң қолы». Данное название имеет значения «воин манов». Потому что, слово «рука» в маньжурском языке переводится, как «воин». Для выражения «большого количества манов», к этнониму «Ман» добавили окончание множественного числа маньжурского языка “-т”.

В связи с этим, в данной статье анализируется роль и место этноса «Ман», образование Ngui-go (Ногайского государства), созданное манами в XXIV-XXIII вв д.н.э., его бытие, региональное пространство, название «маң қолы», данное манам со стороны маньжуров, слово «мангыт», обозначающее множественного количество манов, причина превращения «маң қолы» в этноним «монгол».

Ключевые слова: Тюрк, формирование, ман, нохой (ногай), маң қолы (воин ман), монгол.

(Нускабаев О. История превращения манов в 'монголов' (Историко-этно-социологическая экспертиза))

**I. DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE ERMENİ MEZALİMİ VE
CİLOVLUK OLAYLARI**
ARMENIAN SAVAGERIES AND EVENTS OF JILOVLUG
DURING I WORLD WAR

Gumru ŞEHRİYAR*

Özet

Tarih boyunca Ermenilerle Türkler arasında bugün de sonuna kadar araştırılmamış facialar yaşanmıştır. Tabii ki, bu olaylarda tarihi, sosyal-politik, iç ve dış etkenler önemli rol oynamaktadır. I. Dünya Savaşı yıllarında Ermenilerin Türk katliamları daha geniş boyut kazandı. 1915 yılında Urmiye ve Selmas`da Petros isimli Ermeni kumandanı Azerbaycan`lılara baskın yapmış ve Esgerhan mahallesinde kanlı bir savaş başlatmıştı. Ermeniler evlere ve mahallelere vahşice baskın yaparak halkı, yaşlı ve kadınları, çocukları katlettiler. 159 gün süren bu kanlı katliamın sonucunda 150 bin Azerbaycan Türkü katledildi. 18 Mart 1917`de Ermeniler Rusya`nın Urmiye`deki konsolosu Nikitin`in ve Amerikan misyonerlerinin başkanı Şett`in emriyle Müslümanlara karşı yeniden katliama başladı. Bir günün içinde Urmiye ve etrafının Müslüman-Türk ahalisinden 10 bin kişi katledildi.

Tarihte "Cilovluk faciası" olarak hafızalarda kalan kanlı hadise ise 1918 yılında Şubat-Mart aylarında meydana gelmiştir. Bu katliamda Ermenilerle beraber Asuriler ve Kürtler de yer almaktaydılar. Buradaki Asuriler hristiyan idiler ve Türkiye`nin Cilov bölgesinden buraya göç etmiştiler. Cilovluk faciasının püf noktası 1918 senesinin martında Nevruz bayramının son çarşambasına denk gelmektedir. Ermeni-Kürd-Asuri harbi birleşmeleri şehre hücum ederek evlere girdi, ahaliyi yağmalayarak kadınlara tecavüz etti. Direnenler ise toplu halde öldürüldüler. Güney`de şimdi de "Kara çarşamba" olarak adlanan o kanlı günde Urmiye ahalişi şehirdeki kervansaraya dolduruldu ve diri diri yakıldı. Cilovluk faciasından sonra da katliamlar devam ediyordu.

Bu çalışmada I. Dünya Savaşı sırasında Kafkas`larda ve Güney Azerbaycan`da yaşanan Ermeni mezalimlerine değinilerek, esasen Türk`ün büyük faciası olan Cilovluk olaylarına yer verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Cilovluk faciası, Türk, katliam, facia, savaş, Ermeni, Kürt, Asuri.

Summary

There were savageries between Armenians and Turks along the history which haven`t investigated until the end nowadays. Of course, in these cases, historical, social and

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü, "Dede Korkut" Anabilim dalı, Bakü-Azerbaycan

Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Folklore, "Grandfather Korkut" department. Baku - Azerbaijan. E-mail: nevayi-qumru@rambler.ru

G. Şehriyar. I. Dünya Savaşı Döneminde Ermeni Mezalimi ve Cilovluk olayları.

political, internal and external factors played an important role. During I World War the savageries to Turks by Armenians took a large scope. In 1915 the Armenian commander called Petros attacked Azerbaijanis in Urmia and Salmas, started a bloody war in the street Asgarkhan. Armenians brutally raided the homes and streets, murdered the population, the olds, women and children. During that bloody massacre which lasted one hundred fifty nine days 150 thousand Azerbaijani Turks were killed. On 18 March, 1917 Armenians again began to massacre the Muslims with the command of Nikitin who was the Consul of Russia in Urmia and Shettin who was the leader of American missionaries. During a day more than 10 thousand people from the Muslim-Turkic population from Urmia and surroundings were killed.

The bloody event in the history remembered as “The tragedy of Jilovluk” happened during February – March in 1918. In that massacre together with Armenians Kurds and Assyrians took place. The Assyrians living there were Christian and had relocated here from Turkey. The culmination of the tragedy took place in March 1918, the last Tuesday of Novruz holiday. Armenian-Kurdish-Assyrian troops entered the city and attacked houses, looted people, raped women. But who put up resistance was shot in mass. On the day “Blacky Tuesday” which is also called nowadays in the south the population of Urmia were filled into the inn and burned alive. After the tragedy in Jilovlug the massacres were continued.

In this article it will be pointed out that Armenian savageries happened in Caucasus and in the Southern Azerbaijan during I World War and the Jilovlug events being the greatest tragedy of Turks will be told.

Key words: The tragedy of Jilovlug, Turk, massacre, genocide, war, Armenian, Kurdish, Assyrian

Tarih boyu Ermenilerle Türkler arasında bugüne kadar hala ayrıntıları açıklanmayan bir çok facialar yaşanmıştır. Tabii ki, bu olaylarda tarihi, sosyal-politik, iç ve dış etkenler önemli rol oynamaktadır.

Önce bu olayların tarihi kökenlerini ele alalım. Tarihi bilgilerden de gözükdüğü gibi “Ermenilerin asıl kökenleri bu gün dahi net olarak bilinmemektedir” (Makkarti, 1996:13). Kökenlerini Hayk isimli kişiden aldıkları düşünülen Ermenilerin yaşadıkları topraklara Hayastan diyorlardı. Aslında Haykın kişiliyi ile ilgili net bir bilgi yoktur. O, efsanevi bir kişiliye sahiptir. Bu bilgileri Ermeni tarihçi Karakaşyan da doğruluyor. O, kendisinin “Doğu Tarihi” isimli eserinde Ermenilerin eski tarihleri ile ilgili güvenilir bilgilerin olmamasını, onların kendilerine ait hiç bir mülkiyetin olmadığını belirtiyor (Polat, 2015:97).

M.Ö. III. yüzyılda Asya'nın batısına grup halinde yerleşen Ermeniler İslam'ın ilk yıllarından başlayarak daima müslümanlara karşı isyan başlatmışlardır. Bu, İslam'ın sonraki yıllarına kadar, hatta son yıllara kadar sürmüştür. Müslümanlara karşı yapılan melazimler zamanla Türk'lere karşı yönelmiştir.

Tarihi belgelerden de bilindiği üzere, Osmanlı Devletinde Fatih Sultan Mehmet, Safevi`lerde ise I. Şah Abbas Ermenilere karşı hep adaletli davranmış, buna rağmen, onlar fırsat buldukça Türklere darbe vurmaya çalışmışlardır.

Bu çalışmada söz konusu olan Azerbaycan Türkleri ise daima yabancı işgalciler, komşu halklar, özellikle de Ermeniler tarafından sık sık katliamlara uğramışlar. Aslında Azerbaycan Türklerinin facialarından konuşurken ilk belirteceğimiz olay 200 senelik tarihi olan Gülüstan ve Türkmençay Antlaşmalarıdır. Onların faciası bu Antlaşma`ların sonucunda ikiye bölünmeleridir.

Azerbaycan`ı Araz nehri ile ikiye bölen Türkmençay Antlaşması (1828) Ermenileri daha da mutlu etmişti. Çünkü ahalsinin büyük bir kısmının Müslüman olduğu Nahçıvan, Karabağ ve İrevan Hristianlara – Ruslara verilmişti. Ruslar da devlet işlerinde Ermenilere yardım edeceklerine söz vermişlerdi. Osmanlı Devletine karşı savaşlarda İngiltere ve Fransa`dan geriye kalmamak için Ruslar Osmanlı topraklarını işgal etmek amacıyla Ermenilerden yararlandılar. “Aslında Osmanlı Devleti daha 1890'lı yıllarda Ermenilerin İngiltere, Fransa ve Rusya'yla yakın ilişkilerini tespit etmiş ve onlar tarafından kışkırtıldıklarını belgelemiştir” (Halaçoğlu, 2008: 8).

Ruslar Ermenilere “Büyük Ermenistan” kurmak için Doğu Anadolu`yu armağan edecekleri konusunda söz verdiler. Bu yıllarda da Osmanlı Devletinin Yunanistan`la yaptığı savaşlardan yararlanan Ermeniler Doğu Anadolu`yu ele geçirme girişiminde bulunmuş, Osmanlı Ordusunun direnişi ile geri çekilmişler. Geri çekilirken onların yaptıkları mezalimler ve facialar daha geniş bir boyut almıştır. Onlar Erzincan`da kuyuları müslümanların cesetleri ile doldurmuşlardır. Bu, 1905-1906 senelerinde Bakü`de de yapılmıştı. Azerbaycan Türklerini Ermeniler Rusların yardımı ile canlı canlı toplu halde boru hatlarına kaynaklıyorlardı (Bak: Ordubadi, 2007).

Ermeniler Azerbaycan`da Rusya ile işbirliği yaparak Osmanlı`lara karşı savaş ilan etmişler. Ruslar ve Ermenilerin arasındaki bu işbirliği hatta Rusya devriminden sonra da devam etmiştir. Fransa, İngiltere, İtalya, Avusturya ve Almanya gibi devletler Osmanlı Devletinin kritik durumundan yararlanarak burada yaşayan Ermenileri ve Hristiyanları şefaat bahanesiyle Osmanlı Devletine saldırdılar. Zaten 1815`de Viyana Kongresinde özellikle dikkat çekilmiş meselelerden biri Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin ve Hristiyanların özgürlüğü meselesi idi.

G. Şehriyar. I. Dünya Savaşı Döneminde Ermeni Mezalimi ve Cilovluk olayları.

Bu konu aslında tüm dünyada Ermenilerin el kol açmasına, “faaliyetlerinin” kapsamını genişletmesine yardım etti. Bundan sonra onlar ardı ardına Türkler üzerinde katliamlar işlediler. Onlar 1905`de Kuzey Azerbaycan`da, 1915`de Güney Azerbaycan`da, 1918`de yeniden Kuzey Azerbaycan`da Türklere divan tutmuş, Karabağ`da, Guba`da, Şamahı`da, Bakü`de, Nahçıvan`da, Lenkeran`da kanlı katliamlar yapmışlar.

Tabii ki, bu amansız soykırımların en başında 1915`te Urmiya`da, Hoy`da ve Selmas`ta yapılan ve tarihte Cilovluk olayları gibi kalan katliam gelmektedir. Çünkü bu olaylarda bir kaç gün içerisinde 100 binlerce insan katledilmiştir.

Cilovluk olayları Petros adlı Ermeni komandanının Azerbaycan`lılara karşı baskın yapması ile başladı. Esgerhan mahallesinde kanlı savaş başladı. Ermeniler evlere ve mahallelere vahşi baskınlar ederek ahalini katledirdiler. 159 gün devam eden kanlı katliamın sonucunda 150 bin Azerbaycan Türkü katledildi. Selmas`tan Urmiya`ya kadar her bir Azerbaycan`lı aile şehit verdi.

I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Hıristianlar dinsel çıkarlarından dolayı Rusya`yı kollayıp Osmanlı Devletine karşı savaşa başladılar. Osmanlı`lar kendi topraklarında düzen kurdukları zaman 10 binlerce kişi aileleriyle birlikte Selmas sınırlarından İran`a geçti. İran ahalisi kendilerinin çok zor şartlarda geçinmelerine rağmen, onları kabul edip şefaet gösterdiler. 18 Mart 1917`de Ermeniler Rusya`nın Urmiya`daki konsolosu Nikitin`in ve bu şehirdeki Amerikan misyonerlerinin başkanı Şett`in emriyle Müslümanlara karşı katliama başladılar. Bir gün boyunca Urmiya ve çevresinin Müslüman-Türk ahalisinden yaklaşık 10 bin kişi katledildi (Polat, 2015: 98).

Bu vahşice yapılan katliamdan sonra Azerbaycan`ın diğer bölgeleri – Selmas, Hoy, Maku vb. şehirler de Ermeni saldırılarına maruz kaldı. Ermeniler diğer Hristiyanlarla işbirliği yaparak bu bölgede defalarca Azerbaycan`lıların katliamına ferman verdiler.

Rusya 1917`de Andranik`in yönetimi altında silahlı grubu Hoy şehrine gönderdi. Onlar da burada hemen hemen karşılarına çıkan bütün Türkleri amansızca katlettiler.

Tarihte “Cilovluk faciası” gibi akıllarda kalan bu olay 1918 yılının Şubat-Mart aylarında yaşanmıştı. Bu bölgelerde kendi çıkarları olan Büyük Britanya, Fransa ve Rusya`dan destek alan Ermeniler Urmu gölünün çevresinde “Küçük Ermenistan devleti” kurmak istiyorlardı.

Bu olaylarda Ermenilerle beraber Asuriler ve Kürtler de yer almaktaydılar. Onların amacı Türk toprakları sayesinde kendilerine bir

devlet kurmaktı. Plana göre, Batı Azerbaycan topraklarında – Urmu gölü çevresinde Ermeni-Asuri-Kürt Büyük Federasyon Devleti kurulmalıydı. Bu koalisyonda Ermenilerle birleşmiş Asuriler (40 bin Asuri Urmu'ya göç etmişti) Hıristiyan idiler ve Türkiye'nin Cilov bölgesinden buraya göç etmişlerdi. Onlara yardım eden Kürtler ise Müslüman idiler.

Silahlı Kürt gruplarına Smitko isimli İsmayıl Han, Ermenilere Petros Ağa, Hıristiyan Asurilere ise Marşimon başçılık ediyordu. Birleşik koalasyon güçlerinin 30 bin kişilik ordusunda Rus ve Fransız'lar da vardı. Urmiya, Selmas ve Hoy şehirlerinde Azerbaycan Türklerine karşı katliam 1918 yılının Şubatında başlamıştı.

Birleşik Ermeni-Kürt-Asuri grupları Şubat-Mart ayları boyunca Urmiya, Hoy ve Selmas'ın ayrı ayrı ilçelerinde Türk ahalisine zulmetmiş, ahaliyi katletmişlerdi.

Cilovluk faciasının püf noktası 1918 senesinin Martında Nevruz bayramının son çarşambasına denk gelmektedir. Nevruz bayramının sonuncu çarşambasında birleşik koalasyon Urmiya şehrinin Türk ahalisinden 24 saat içerisinde silahları devretmelerini istedi. Onların bu isteği gerçekleşmeyince Ermeni-Kürd-Asuri askeri birleşmeleri şehre saldırarak evlere girdi, ahaliyi yağmaladı, kadınlara tecavüz etti. Direnenler ise toplu halde öldürüldüler. Aslında Urmiya ahalisinde silah yoktu. Bu istek yalnızca ahaliyi soykırıma maruz koymak için bahaneydi. Onlar bununla Türkleri korkutarak topraklarını bırakıp gitmelerini sağlamak ve bu topraklara sahiplenmek niyetinde idiler.

Güney'de şimdi de “Kara çarşamba” adlanan o kanlı günde Urmiya ahalişi şehirdeki kervansaraya dolduruldu ve diri diri yakıldı. Cilovluk faciasından sonra da katliamlar devam ediyordu.

Birleşik koalasyonun işini Türkiye'den Nahçıvan'dan geçerek gelen Andranik kolaylaştırdı. Yolu üzerindeki Türk şehirlerini amansızlıkla yağmalayan Andranik Urmiya'da koalasyonla örgütlenmek istiyordu. Zira bu zaman Ermeni-Assur-Kürt koalasyonu dağıldı. Buna rağmen Andranikin silahlı desteleri 1918'de Nahçıvan'ın Yaycı ilçesine saldırarak 2500 kişiyi katletti, cesetlerini ise Araz nehrine attı. 1918 yılının sonlarında ise Andranik'in desteleri Karabağ'da bir çok Azerbaycan köylerine saldırarak toplu katliamlar yaptı. Resmi verilere göre, bu devirde “115 Azerbaycan köyü dağıtılmış, 10.068 kişi katedilmiştir (Selvi, 2007:129).

Güney'de ise durum hala ağırdı. Katliamlar devam ediyordu. Smitko niyetin bir Hıristian devleti kurmak olduğunu, Müslüman Kürtlerin olaylardan uzak tutulduğunu görüp onlara karşı tuzak kurdu. Koalisyondan ayrılan Smitko aldatıldığının acısını Asurilerin başkanından aldı. Assurilerin

G. Şehriyar. I. Dünya Savaşı Döneminde Ermeni Mezalimi ve Cilovluk olayları.

başındaki Marşimon`u Selmas`a çağıran Smitko onu ve kendisiyle getirdikleri askerleri katletti.

Azerbaycanlıların katliamı Türk-İslam Ordusunun gelişinden sonra da devam ediyordu.

3 Mart 1918`de Brest-Litovsk Barış Antlaşmasını imzalayan Sovyet Rusya`sı I. Dünya savaşından yenik bir devlet gibi ayrıldı. Bu, bölgedeki durumu değiştirdi. 1918 yılının Mart ayının sonu – Nisan`ın başlarında Türk-İslam Ordusu Güney Azerbaycan topraklarına girdi ve bununla da burada Türklerin toplumsal katliamı sona erdi. Türk askerleri Ermeni-Assuri birleşmelerinin Urmiya gölünden Tebriz`e gelmelerini engelledi. Onlar Ermenilerin Urmiya`ya gelmek için kullandıkları teknelerini gölde batırdılar.

Dağlara kaçarak saklanan Ermeniler ise 1919`un Şubat ayına kadar ilçelere inerek Türklere zulmetmeye devam ediyorlardı.

Cilovluk olaylarına en güçlü direniş Hoy`da baş gösterdi. Ermenilerin kurdukları tuzaklara rağmen ahali şehrin kapılarını onlara açmadı. Buna rağmen Urmiya, Xoy ve Selmas`ta birleşik koalisyon amansız katliamlar yapabildi.

İran tarihçisi Ahmet Kesrevi`nin verdiği bilgiye göre, Cilovluk olaylarında 100 bin Azerbaycan Türkü katledilmişti. Urmiya`lı tarihçi Ayrumlu ise öldürülen Azerbaycanlıların sayısının 300 bin kişi olduğunu belirtmiştir.

Ahmet Kesrevi yazıyor ki: “Gerçekten, bu gün büyük müsibet oldu. Ne sığınacak yer, ne kaçmaya yol vardı. Bu mahallenin ahalişi çatıdan başka bir mehelleye kaçıyordu, zira 10 dakika geçmeden Hıristianlar o mahalleni ele geçirip onları da katlediyorlardı. Mahşerin dehşetini kimse eşitmişdise, bu gün Urmiya`da o mahşer yaşıyordu” (Polat, 2015: 100).

Ermenilerin Urmiya`yı işgal etme planı boşa çıktı. Güney Azerbaycan Türkleri Osmanlı Devletinin yardımı ile kendi topraklarında Ermeni-Assuri-Kürt devletinin kurulmasına izin vermediler.

Toplumsal katliama rağmen silahsız Hoy, Urmiya ve Selmas ahalişi Ermeni-Assur-Kürtlere karşı direniş gösterdiler.

Ahmet Kesrevi “Azerbaycan`ın 18 Senelik Tarihi” kitabında Cilovluk olayları ile ilgili yazıyor: “Ruslar ahali ile kaba davranır, Assuriler ve Ermeniler ise onlara güvenerek sonsuz zulümler ediyor, kimse onların karşısını almadığı için günden güne onların saldırganlığı daha da artıyordu. Böylece, kaç kişinin öldürülmediyi, bir acı olayın baş vermediyi hafta yokdu” (Polat, 2015: 100).

Müctaba Azadi “Azerbaycan Müslümanlarının Cilovlar Vasıtasıyla Katliamı Tarihi” isimli araştırmasında Ermenilerin yaptıkları bu cinayetlerle ilgili tahliller yapıyor. “1917-1918 senelerinde baş veren... Cilovluk olayları Meşrute devriminden sonra kısa zaman içerisinde (yaklaşık 5 sene) yaşandı. Bu devirde Muhammedali Şah ve Ahmet Şah İsmail Ağa, Meşedi Bağır Han ve Mahmud Ganizade gibi Urmiya devrimcilerinden çoğunu idam ettirmiştir. Sonuçta Urmiya`da Azerbaycan`lılara karşı ırkı temizleme olaylarında, şaşırtıcı olsa da, işi bilen ve politikacı şahıslar yokdu” (Polat, 2015: 101).

M.S.Ordubadi kendisinin ünlü “Kanlı Yıllar” isimli eserinde Ermenilerin yaptıkları melazimlerin 4 genel nedenini belirtmiştir: 1. Ermeni Taşnaksutyun Komitesinin despotça bir yönetim kontrolünü oluşturuyordu ki, bunun üzerine Kafkasya`da bir sıra kanlı tiyatrolar oynandı; 2. Mahalli hükümet memurlarının savaş zamanlarında ilgisizliği; 3. Müslümanların bilgisizliği; 4. Ermenilerin yönetim muhtariyeti arzusunda olmalarıdır (Ordubadi, 2007: 8-10).

Görüldüğü gibi Memmet Seid Ordubadi ve Müctaba Azadi olaya aynı bakış açısından yaklaşmış, olaylar da 1905-1906 senesi ile 1917-1918 yıllarında aralarında o kadar fark olmadan yaşanmıştır. M.S.Ordubadi`nin 4 bölümde net bir şekilde açıkladığı nedenler seneler sonra 1917-1918 yıllarında arada hiç bir fark olmadan yeniden kendini göstermektedir.

Aslında bu olayın püf noktası da odur ki, Güney Azerbaycan`da bu katliamları durdurabilecek bir başkanın, yöneticinin, önderin olmamasıdır. Gözükten o ki, olayların bu kadar geniş boyut almasında Meşrute devriminden sonra hiç bir aydının veya devrimcinin İran`da, Güney Azerbaycan`da olmamasıdır. Zaten o yüzden o devirde Ermeniler, Ruslar, Asurlar, Kürtler bu kadar amansız katliamlar yapabilmişlerdir.

Urmiya`nın “15 Hordad” isimli okulunda son yıllarda bu katliamda hayatını kaybedenlerden bir kısmının cesetleri olan toplumsal mezarlık bulunmuştur. Bu ve bu gibi daha çok olgular facianın daha hızlı ve daha geniş öğrenilmesine yardım etmektedir.

KAYNAKLAR

- Ceferli E. *Azerbaycan türklerinin Cilovlug faciesi: 1918-ci ilin ganlı mart günlerinde Urmu, Xoy ve Selmasda minlerle soydaşımız vehşicesine getle yetirilib* / Olaylar – 1 aprel 2008, №51
- Halaçoğlu Y. *Sürgünden Soykırırma Ermeni İddiaları*. Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2008
- Ordubadi M.S. *Qanlı iller. 1905-1906-cı illerde Kafkazda baş veren ermeni-müselman davasının tarihi*. Kafkaz, Bakı, 2007

G. Şehriyar. I. Dünya Savaşı Döneminde Ermeni Mezalimi ve Cilovluk olayları.

Polat A. *Tebriz: Medeniyetlerin beşiği*. Bayındır Cilt Evi, İstanbul, 2015

Selvi H. *Armenian question: from the first world war to the treaty of Lausanne*. Sakarya University, 2007

Маккарти Дж., Маккарти К. *Тюрки и армяне руководство по армянскому вопросу*. Баку, 1996

Резюме

На протяжении всей истории между армянами и тюрками существовала жестокость, которая до сих пор не исследована до конца. Конечно, в этих событиях важную роль играют исторические, социальные и политические, внутренние и внешние факторы. Во время Первой мировой войны жестокость армян к тюркам приобрела большой размах. В 1915 году армянский полководец Петрос напал на азербайджанцев в Урмии и Салмасы, начал кровавую войну в районе Асгархана. Армяне жестоко совершали набеги на дома и районы, убивали население, стариков, женщин и детей. В ходе этой кровавой бойни, которая длилась сто пятьдесят девять дней, было убито 150 тысяч азербайджанцев. 18 марта 1917 года армяне снова начали резню мусульман под командованием Никитина, который был консулом России в Урмии, и Шеггина, который был лидером американских миссионеров. За день было убито более 10 тысяч человек из мусульманско-тюркского населения из Урмии и окрестностей.

Кровавое событие в истории, которое запомнилось как «Трагедия Жилловлука», произошло в феврале - марте 1918 года. В этой жестокости вместе с армянами участвовали курды и ассирийцы. Живущие там ассирийцы были христианами и переехали сюда из Турции. Кульминация трагедии произошла в марте 1918 года, в последний вторник праздника Наурыз. Армяно-курдско-ассирийские войска вошли в город и атаковали дома, грабили людей, насиловали женщин. Кто оказал сопротивление, был застрелен прилюдно. В день «Черного вторника», который также называют в наши дни на юге, население Урмии было заполнено в гостинице и сожжено заживо. После трагедии в Жилловлуке массовые убийства были продолжены.

В этой статье будет рассказано об армянской жестокости, произошедшей на Кавказе и в Южном Азербайджане во время Первой мировой войны, о событиях в Жилловлуке, представляющих величайшую трагедию тюрков.

Ключевые слова: Трагедия Жилловлука, тюрки, массовые убийства, геноцид, война, армянин, курд, ассириец.

(Шехрияр Г. Жестокость армян и события в Жилловлуке в период первой мировой войны)

Түйіндеме

Тарих бойынша армяндар мен түркілер арасындағы қақтығыстар бүгінге дейін толық зерттелмеген. Әрине, ол оқиғаларда тарихи, әлеуметтік-саяси, ішкі және сыртқы факторлар маңызды рөл атқарады. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында армяндардың түркілерге жасаған қатыгездігі орасан зор болған. 1915 жылы Урмия мен Селмаста армян командирі Петрос азербайжандықтарға шабуыл жасап, Есгерхан маңында қанды соғыс бастаған екен. Шабуыл барысында қарттар мен әйелдерді, балаларды өлтірген. 159 күнге созылған қанды қырғынның нәтижесінде 150 мың Азербайжан түркі қаза тапты. 1917 жылғы 18 наурызда армяндар Урмиядағы Ресейдің консулы Никитиннің басшылығымен және американдық миссионерлердің басшысы Шеттің бұйрығымен мұсылмандарға қарсы жаңа қырғын бастады. Бір күн ішінде Урмия мен оның айналасында мұсылман-түркі халқынан 10 мың адам өлтірілді.

Тарихта “Жиловлук апаты” атымен есте қалған қанды оқиға 1918 жылы ақпан-наурыз айларында болған. Ассириялықтар мен күрдтер армяндармен бірігеді. Ассириялықтар - Түркияның Жилов аймағынан осы жерге қоныс аударған христиандар. Жиловлук апаты болған уақыт 1918 жылдың наурызында Наурыз фестивалінің соңғы сәрсенбісімен сәйкес келеді. Армян-күрт-ассириялық әскер қалаға шабуыл жасап, үйге кіріп, адамдарды тонап, әйелдерді зорлады. Қарсы шыққандарды жаппай өлтірген. Қазір күні де “Қара сәрсенбі” деп аталатын қанды күні Урмия қаласының халқын керуен сарайға жинап, тірідей өртеп жіберген. Жиловлук апатынан кейін де жаппай қырып-жоюлар жалғасты.

Бұл мақалада Бірінші дүниежүзілік соғыста Кавказ мен Оңтүстік Азербайжандағы армяндардың зұлымдықтары туралы зерттеулер қарастырылған.

Кілт сөздер: Жиловлук апаты, түркілер, апат, соғыс, армян, күрт, ассириялық.

(Шехрияр Г. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі армяндардың қатыгездігі және Жиловлук оқиғалары)

ЖІБЕК ЖОЛЫ ТАРИХЫНДАҒЫ ТҮРІКТЕРДІҢ РӨЛІ
THE ROLE OF TURKS IN THE HISTORY OF THE SILK ROAD

Нәсербек ЗАҢӘДІЛҰЛЫ*

Түйіндеме

Мақалада Жібек жолының алғаш пайда болуының алғышарттары, қалыптасу тарихы тәжірибелі салыстырмалы ұзақ процесті бастан кешіргені, Жібек жолының қалыптасуы Шығыс пен Батыстың арасындағы тауар айналымының нақты қажеттіліктеріне сәйкес келгендігінің себептері, барыстары баяндалады. Қытай деректеріне негізделген талдау, зерттеу нәтижесіне сүйенгендіктен, зерттеуші ретінде Қытайша тарихи жер, оқиға, тұлға аттары өз мағынасында қытай деректерінен тікелей аударылып алынды. Мақалада Жібек жолына, әдетте, Еуразияның солтүстік бөлігіндегі коммерциялық жол ретінде сілтеме жасалады. Оңтүстіктегі ертедегі сауда шай мен жылқыны айырбастау жолымен ерекшеленеді.

Жалпы бұл мақалада Батыс Хан патшалығынан Жаң Чян және Шығыс Хан патшалығынан Пан Чау қатарлы елшілерінің Батыс Қытай орта жазығынан түрік елдеріне сауда және барыс-келіс жолының ашылуындағы тарихи рөлі талданады. Осы тарихи тұлғалар сапарының себептеріне қатысты қытай деректерінен тың мәліметтер келтірілді. Бұл жол Батысқа қарай Римге созылады. Осы жолдағы саудасаттық қана емес, Қытай орталық жазығы мен Орталық Азия түркілерінің мәдени жақтарындағы өзара байланыстары талданады.

Кілт сөздер: Түріктер, панчау, ғұн, Хан патшалығы, Жаң Чян, Хан Уди.

Summary

The article explains the prerequisites for the first appearance of the Silk Road, the reasons why the formation of the Silk Road corresponds to the specific trade needs of the East and the West. Since the article was based on analysis and research in Chinese, the events and names of the historical figures were taken and translated directly from Chinese sources. The Silk Road is commonly referred to as a commercial route in the north of Eurasia. Early trade in the South is characterized by the exchange of tea and horses. This article analyzes particularly the historical role of Western Chancellor Yang Jiang and Ban Ki-moon from East Khan in opening the trade route and trade route to the Turkic-speaking countries. New data were obtained from the Chinese sources for the reasons of the visits of historical figures in question. This route runs from Rome to the west. This long road

---

* тарих магистрі, Түркология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан. Master of History, Research Institute of Turkology, Khoja Akhmed Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan-Kazakhstan. E-mail: noszan@mail.ru

is not only a commercial road, but also a path to the cultural relations between the Chinese in Central China and the Turks in the Central Asia.

Key words: Guna, Royal Khanate, Jean Chiang, Khan Udi, Turks of the Kaganats, the Great Panchau Cave.

Жібек жолы атауын алғаш рет 1887 жылы неміс географы Лихофен «Қытай» туралы еңбегінде қолданған. Жібек жолы ұзақ тарихи кезеңде Қытай елімен Орталық Азия, Батыс Азия, арасындағы Африка елдерімен Еуропалық халықтардың бір-бірімен қарым-қатынас процесінде маңызды рөл атқарған. Көне Қытай, Үндістан, Греция, Ежелгі Рим, Орталық Азия, Батыс Азия, Африка елдері арасындағы халықтар достығы дамуының көпірі саналады.

Б.з.д. 139 жылы батыс Хан патшалығының патшасы Хан Уди Жаң Чян атты елшіні батысқа елшілікке жібереді. Жаң Чян 13 жылдық сапарында Тяньшань тауларының солтүстігі мен оңтүстігінің, Орта Азия мен Батыс Азияның барлық жерлерін аралап шықты.

Ежелгі Қытай, Үндістан, Греция – үш ірі өркениетті тоғыстырған бұл жол Шығыс Батыс Хан патшалықтарының астанасы Чааннан (қазіргі Шиан) басталып, Шыңжаңнан Орталық Азияға, Батыс Азия мен Солтүстік Африкаға, Еуропаға ұласады.

Рихтгофен еңбектерінде, 2100 жыл бұрын батыс Хан патшалығының патшасы Хан Удидың батыс өңірге екі рет елші жіберуімен біртіндеп Жібек жолының қалыптасып дами бастағандығын баяндайды. Кейін осы ежелгі жолдың кеңейіп, қарапайым сауда-саттық, айырбас жолының солтүстік-батысқа қарай жалғасып, Ұлы Жібек жолына айналғандығын көреміз. Жолға арқау болған басты тауар жібек болған еді. Қытай жібек тауарларымен бірге фарфор, темір, шәй, металл дайындау техникасы, алтын және күміс өндіру пайдалану және басқа да қолөнер техникалары Орталық Азия Түрік елдері арқылы Парсы, Батыс Азия мен Батыс елдеріне таралды (Чиң Пуаң Чң, 2014). Басқа еуропалық елдердің шексіз технология және мәдениет ағыны, тауарлары «Жібек жолы» арқылы Қытайдың шығысында тарады. Ол сауда-саттықтың дамуына қозғаушы күш болып ғана қалмастан, еуразиялық континент болып, айтарлықтай өзара мәдениет алмасуына және өркениет дамуына ықпал етті. Шын

мәнінде құрлықтағы солтүстік-батыс Жібек жолы ғана емес, сонымен қатар, оңтүстік-батыста теңіздегі Жібек жолы да бар. Қытайдың жібек өнеркәсібін зерттеуші (蒋小龙) Жяң Шяу Луң (Чиң Пуаң Чн, 2014). бұл туралы арнайы зерттеу жасады. Ежелгі Қытай Жібек Жолының өзгеруі мен құлдырауы туралы қысқаша талдап көрейік.

Ең ертедегі Жібек жолы

Қытайдың ежелгі кітаптарында жазылғандай жібек өндіру Қытайдың ұлттық дәстүрлі қолөнер кәсібі саналады. Жібектің алғаш пайда болуы туралы б.д.д. X ғасырда Батыс Жоу патшалығындағы (周穆王) Жоу Му Уаңның Хан патшалығының астанасы Ши Ан қаласынан жолға шығып батысқа, Орталық Азияға сапары туралы жазылған 《穆天子传》 «Му патшаның өмірбаяны» («Жібек жолының тарихи алғы шарттары», 2015: 34) атты тарихи еңбекте баяндалады. Кейбір деректерде Жоу Му Уаң ертедегі қырғыз еліне сапарлап келген делінеді. Бұл ерте Қытай орта жазығы мен Батыс өңірдің ары қарай Түрік елдерімен байланыстары болған болуы мүмкін деген ойға жетелейді. Батыс Жоу патшалығының патшасы Жоу Му Уаң батыспен жақын достық қарым-қатынас қалыптастыру үшін Батыс патшалығы ханшайымын еліне ала келіп, елінің патшайымы етеді. Бұл жағдайды Қытай тарихшылары ежелгі Қытай мен Орта Азияның алғашқы байланыстары деп қарайды. Бұл шығарманы аңыз ретінде қарайтындар да бар. Ал Қытай деректерінде Жоу Му Уаң барған елді бірде Батыс патшалығы, бірде Орта Азия қырғызы, енді бірде Батыс кидандары деп атап көрсетеді. Дегенмен Қытай тарихшылары бұл оқиғаны алғашқы Жібек жолы негіздемесі деп қарайды.

Құрлықтық Жібек жолы

Ежелгі Грекияда б.з.д. V ғасырда Қытай жібегі ежелгі гректердың элиталық сүйікті киіміне айналғандығын ежелгі грек тарихшысы Kurt Iglesias бірінші кітабында баяндайды. «Кир» грек және латын тілінен алынған, қытайша 丝绸 қазақшаға аударғанда «жібек» дегенді білдіреді.

Жібек жолының батыс бөлігі

Бұл Қытай деректерінде көп жерде Моңғол атауымен аталады. Дегенмен біраз деректерде Ғұн, Түрік деп те айқын айтылады. Б.з. дейін және кейін Ғұндар, Моңғолдар, Түрік сияқты этникалық топтар

біртіндеп күшейе түсті. Құрлықтық жібек жолын бақылайтын елдер мен билеушілері сауда жолы бойындағы сауда керуендерінен түсетін салықтың үзілмеуі үшін сауда жолдары мен керуеншілердің қауіпсіздігіне көңіл аударатын болған.

Оңтүстік-батыс Жібек жолы

Б.д.д. IV ғасырда Қытай жібегі Үндістанға тасымалданса, екінші ғасырда Үндістаннан Ауғанстанға тасымалданды. Қытайдың оңтүстік-батысындағы бұл сауда жолын дамыту ұзақ уақытқа созылды. Солтүстік-шығыс Қытай мен Батыс Азия елдері арасындағы Жібек жолы бірте-бірте жоғары дәрежеде дамыған, гүлденген сауда жолына айналды.

Жаң Чянның жібек жолы сапары

Жібек жолы туралы айтатын болсақ, ең әуелі Жаң Чянның батыс аймағына «凿空 (Жол ашуы)» («Жібек жолының тарихи алғы шарттары», 2015: 76-77) сапары туралы әңгімесі еске түседі. Шын мәнісінде Жібек жолы алғашында адамдар жүріп-тұратын қарапайым жол ретінде ашылған. Жаң Чянның «Жол ашуы» тарихи кітабында алғаш рет сауда жолы ретінде көрсетілді. Кейін келе Қытай орталық жазық өңірлері мен Орталық Азия түріктерінің ресми өзара мәдениет алмасуына жол ашты.

Батыс Хан патшасы Хан Уди алғашында елдің тұрақтылығын сақтауда Жаң Чянды батысқа ғұндарды шабуылдау үшін Ұлы Йүзлермен одақтасуға жіберді. Кейін хан ұрпақтарының қаржы ресурстарының жинақталуы үшін, ол бұрынғы, шабуылға негізделген стратегиясын өзгертуге тырысып, ымырашылдық стратегияны жүзеге асыру мақсатында Жаң Чянды батыс аймаққа елші ретінде жіберді (Жібек жолының тарихи алғышарттары, 2015: 103). Яғни бұл - батыс Хан патшалығының үлкен стратегиясының бір бөлігі. Бұл туралы Қытай деректерінде өте көп кездеседі. Өкінішке орай, бұл деректер бізде көп зерделенбеген.

Жібек жолына, әдетте, Еуразияның солтүстік бөлігіндегі коммерциялық жол ретінде сілтеме жасалады. Оңтүстіктегі ежелгі сауда шәй-жылқы айырбастау жолымен ерекшеленеді. Батыс Хан патшалығынан Жаң Чян және Шығыс Хан патшалығынан Пан Чау Батыс аймағының ашылуы үшін Лоян қаласынан бастау алып, Батыс аймақтарға ұласатын осы ұлы сауда жолының ашылуы үшін сапар шеккен. Бұл жол Батысқа Римге қарай созылды. Осы ұзын жолда сатылатын тауарлардың ішінде қытайлық жібек ең беделді тауар

болғандықтан, бұл жол «Жібек жолы» аталған. Жібек жолы тек ежелгі Азия мен Еуропаның тауар айырбастайтын сауда жолы ғана емес, сондай-ақ Азия, Еуропа мен Қытай арасындағы достық қарым-қатынасқа жол ашты. Сондай-ақ Шығыс пен Батыс арасындағы достық жолы болды. Батыс елдеріне елшілікке жіберілген Жаң Чян, Пан Чау сияқты тарихтағы кейбір белгілі тұлғалар, сондай-ақ Батыстың аңызында батыс көкжиегіне шыққан монах Таң Шуан Заңдардың сапарына байланысты таңғажайып әңгімелердің көпшілігінің таралуы да осы Ұлы Жібек сауда және достық жолымен тығыз байланысты (Жібек жолының тарихи алғышарттары, 2015: 103).

Ұлы Жібек жолының қалыптасуы ұзақ тарихи процесті бастан кешірген. Аталмыш ұлы жол Азия, Еуропа және Африка үш құрлықтың арасындағы сауда-саттықты ғана байланыстырған жоқ, ежелгі өркениеттерді де байланыстырған ұлы жол - достық жолы болды.

Біріншіден, Жібек жолының қалыптасуы Шығыс пен Батыстың арасындағы тауар айналымының нақты қажеттіліктеріне сәйкес келеді. Археологиялық деректерге сүйенсек, б.д.д. VI ғасырдан бастап V ғасырға дейін Греция Қытайдан жібек және басқа бұйымдарды енгізді. Еуропаның, Орталық Азия мен Қытайдың Орталық жазықтық аймағындағы қалалармен экономикалық және сауда байланыстары әуелі Жібек жолының қалыптасуына негіз болды.

Екіншіден, Орталық Азия мен Еуропа бағытында пайда болған екі империя Шығыс пен Батысқа жол ашты. VI ғасырдың ортасында Азия, Еуропа және Африка - үш құрлықта үлкен империя болған Парсы империясы күшейді. Парсы империясының күшеюі Шығыс пен Батыстың мәдениет алмасуын одан ары ілгерілетті. Парсы билеушісі Ахмад Есік әулеті жойылғаннан кейін, олардың ауқымды жерлерін Александр Македонский жаулап алып, Орталық Азияға билік етеді. Александр Македонский жеңісінің нәтижесінде көптеген гректер мен македондықтар Шығысқа көшіп келеді, Ежелгі Еуропа, Орталық Азия елдерінің және Қытай орталық жазық аймақтарының экономикалық, сауда және мәдени алмасулары үшін үлкен негіз қаланды.

Үшіншіден, Хан патшалығы әскери стратегиялық мұқтаждықтарына байланысты Ұлы Йүзлер сияқты Батыс өңірдегі елдермен тез арада бірлестік құруды жоспарлайды. Осы барыста Қытай деректерінде көп айтылатын "断匈奴右臂" Хан патшасы Хан Удидың «Ғұндардың оң қолын сынауы» (Тарихтағы Жібек жолы

мәдениет алмасуы, 2016). атты оқиғаны атап өтпеуге болмайды. Дегенмен бұл тарихи оқиға жаңа бір зерттеуді қажет ететіндіктен бұл мақаламыздың мазмұнына сыймайды. Хан Уди батыс елдермен байланыс құруды қалайды және ежелгі Жібек жолын арнайы ашып және жандандыра түсуді көздейді. Біраз Қытай деректерінде б.д.д. 138 жылы Хан Уди Жаң Чянды Батыс өңірге жіберіп, Батыс Хан патшалығымен Ұлы Йүзлер бірлесіп Ғұндарға шабуыл жасауды көздегені айтылады. Нәтижесінде, Жаң Чян бұл стратегиялық тапсырманы орындамады, бірақ Сыма Чяның «凿空 (Жол ашуы)» деген тарихи бағасын алды (Тарихтағы Жібек жолы мәдениет алмасуы, 2016) (Қытай деректеріндегі тарихи оқиғалардың тарихи атауларын мағынасына байланысты аудардық. – Н.З.)

Жібек жолы төңірегіндегі барлық деректер мен айтулы оқиғаларды бір мақалаға сіңіру мүмкін емес, сол себепті Қытай орталық жазығы мен Қазақ даласының байланыстарын талдауды жөн көрдік. Аталмыш сауда жолының себепкерлігімен қалыптасқан ата-бабаларымыз саналатын түріктердің тарихы мен мәдениетінің Қиыр Шығыспен болған байланысының қаншалықты екендігін, Қиыр Шығыста біздің тарихымыз бен мәдениетімізге қатысты қаншалық қазынаның барлығын, оның қаншасының басқалардың еншісінде жүргенін ұғынатын кез келді. Осы арқылы біз өзіміздегі қазіргі бар кей мәдениет үлгілерінің ата-бабаларымыздың бойында қашаннан бері барлығын, ал жоғалтқан мәдениет үлгілеріміздің бұрын бізде қалай болғандығын білеміз. Қытай деректерінен түріктердің тарихы мен мәдениетінің сораптарын іздеудің үлкен жақтан үш жолы бар: Біріншісі, өздеріңізге белгілі қытай патшалықтары тарихындағы түріктерге қатысты деректер. Екіншісі, одан да басқа Қытайдағы ұлан-асыр тарихи-әдеби жазбалар, аңыздар. Үшіншісі, Қытайдағы археологиялық олжалар мен түрлі мәдениет үлгілері (Құмарұлы, 2011: 258-260). Осылардың ішіндегі Қытай патшалықтар тарихындағы түріктерге қатысты деректер жалпы Қытай тарихи дереккөздеріндегі түріктерге қатысты деректердің шағын бір бөлегі ғана. Оның үстіне, дүниеде ешбір халық өз тарихын басқа халықтардың есебіне жазбайтындығы анық жағдай. Сондықтан Қытай патшалықтары тарихындағы түріктерге қатысты деректерді терумен бірге, Қытайдағы одан да тау-төбе, одан да сенімді мол тарихи-мәдени материалдардан, әсіресе, мәдениет тарихына қатысты деректерден өз тарихымыз бен мәдениетіміздің арғы сораптарын қуалаудың мән-маңызы тіпті де зор. Оның үстіне ондай дерек көздері де жеткілікті.

Нағыз тарихи жазба мен археологиялық қазындылар бізге сол дәуірдегі адамдардың сезімдік, психикалық және рухани бейнелерін толық бейнелеп бере алмайды. Ал қолмен қойғандай шынайы тарих саналатын байырғы тарихи жазбалардың бізге қалдырғаны тек тарихтың құр қаңқасы мен бұлдыр елесі, алмасқан хандықтардың шежіресі ғана. Оған сол дәуір әкімиятының идеологиясы да сіңірілген. Нағыз қан мен терден құралған, сезімдік дүниеге бай тарих әлдеқашан келмекке кеткен. Тарихи жазбаларда қалдырылған тарих ғасырлар қатпарында көмулі қалған шынайы тарихтың тек болымсыз ғана бір бөлегі. Осы жоғалған тарихты шынайы жазба немесе археологиялық дәлелдермен қайта тірілтудің мүмкіндігі жоқ дерлік. Қазіргі адамдардың қолынан келетіні сол бағытта талпыныс жасау ғана. Осы мағынадан алғанда, мәдениет мұраларынан қаншалық алыс дәуірден төгіліп-шашылып, өзгеріп-өңделіп бүгінге жеткен болса да, көптеген мәңгіге жоғалған тарихи сораптардың елесін болса да байқай аламыз. Тіпті, олардан тарихи жазбалар мен археологиялық деректерден табылмайтын сол дәуір адамдарының рухани жан дүниесі мен мәдени болмысын аңғарамыз.

Мәдениет әрі тарихи, әрі рухани дүние. Ал, тарих пен археологиялық деректерде тарихилық қасиет басым орын алады. Сондықтан қытай жазба тарихтарынан түрік халықтарына қатысты деректерді зерттеумен ғана тынбай, түріктердің Қытайдың Орта жазық мәдениетіне жасаған әсерін зерттеу, яғни, Қытай байырғы мәдениетінен түріктерге ғана тән үлгілерді тану, қарастырудың маңызы тіпті де зор болуға тиісті. Түрік мәдениетінің арғы сорабын оның байырғы Қытай мәдениетіне жасаған әсерінен қарастырудың маңыздылығынан басқа, Қытайдың өз ғалымдары да өз мәдениетінің кей сырлы тұстарын түрік мәдениетін дәнекер ете отырып шешкен мысалдары да баршылық.

«Шаң шу» – Конфуцидің қайтадан реттеп жазуымен бізге жеткен, Қытайдағы ең ертедегі тарихи шығарманың бірі. Ол Сыма Чянның “Тарихи жазбаларынан” көп бұрын жазылған, сондықтан “Көне тарих” немесе “Ертедегі тарих” деп аталады. Кейбір мақалаларда “Уәзір” деп те алынған. Миң, Чиң патшалықтары кезінде қалыптасқан. Ал бұл жерде автор «Шаң шу» атауын тарихи шығармалар қатарында алып отыр, сондықтан ол “Көне тарих” немесе “Ертедегі тарих” деп аталуы керек. «Шаң шу» атауының уәзір дәрежелі мансапты білдіретін мағынасы болуы да мүмкін (Құмарұлы,

2003: 262-263). Дегенмен, айта кетер бір жәйт, Қытайша-Қазақша тарихи терминдердің үлгісінің болмағанында, тарихи атаулардың аудармасын қойғанда, Қытайша-Қазақша кемелді сөздіктің болмауы. Ал бұл жерде автор «Шаң шу» атауын тарихи шығармалар қатарында алып отыр, сондықтан ол “Көне тарих ” немесе “Ертедегі тарих” деп аталуы керек.

Қазірге дейінгі зерттеулерде, қытай ғалымдары да, басқа шетел ғалымдары да байырғы заманғы терістіктегі түріктер мен қытайдың орта жазығы аралығындағы мәдениет байланыстарын алуан қырынан зерттеп келе жатқаны белгілі. Алайда олардағы ең басты кемшілік объектіге көшпенділердің көзімен қарамайды немесе ондай қабілетке ие де емес. Тіпті, бір бөлегі, көшпенділерде мәдениет болған, ол байырғы қытай мәдениетіне әсер жасаған дегенге сенгісі келмейді. Кейбіреулері сенсе де, білсе де айтқысы келмейді. Ал батыс ғалымдары Қиыр шығысқа әсер еткен арғы заманғы терістік көшпелі түріктерінің жасаған бай мәдениетін көбінесе үнді-европалықтардың есебіне жазады. Жібек жолы тарихына байланысты қытай деректерін зерделеу барысында көптеген қызықты деректерге жолықтық, бұл деректерді талдап таратуды алдағы күндердің еншісіне қалдырып отырмыз. Дегенмен Жібек жолы дамуындағы түріктердің рөлі ерекше екенін атап өтуіміз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

邢广程 《丝绸之路的历史价值与当代启示》光明日报，2014年10月20日北京. Чин Пуан Чң Жібек жолының тарихи құндылығы және бүгінгі маңыздылығы. Сәуле газеті, 20 қазан 2014 ж. Бейжің.

《丝绸之路史前史》 中国社会科学文摘 2015年第2015年2期目录北京 《Жібек жолының тарихи алғышарттары》. Қытай әлеуметтік ғылымдар материалдары жинағы. Ғылым баспасы, Бейжің, 2015. - 288 б.

《历史上的丝绸之路 文化交流》 2016年09月07日 人民日报海外版北京 《Тарихтағы Жібек жолы мәдениет алмасуы》 Халық газеті, Шетел нұсқасы 07 қыркүйек 2016 ж. Бейжің.

《Көшпелілер және (қытайдың) орта жазық мәдениеті, “Ұлттар” баспасы, Бейжин, 2011 ж. -450 б.

《Алыстағы ата мұра, Ұлттар баспасы, Бейжин, 2003, - 388 б.

Резюме

В статье изложены причины первого появления Шелкового пути, история его образования, причины, по которым формирование Шелкового пути для удовлетворения конкретных потребностей товарооборота между Востоком и Западом. Опираясь на результаты исследования и анализа, основанные на китайские данные, в качестве исследователя, китайские исторические места, события, имена людей в своем первоначальном значении были взяты и переведены непосредственно из китайских источников. Поскольку статья основана на китайских источниках, представленные данные требуют тщательного изучения. Шелковый путь обычно называют коммерческим маршрутом в северной части Евразии. Ранняя торговля на юге характеризуется обменом чая и лошадьми.

В целом, в данной статье рассматривается историческая роль Ян Чанга из Империи Западного Ханя и Пан Ги Муна из Империи Восточного Ханя в открытии торгового и переговорного соглашения между Западным Китаем, Ближним Востоком и Турецкой империей. Представлены новые данные из китайских источников относительно причин визита этих исторических личностей. Этот маршрут пролегает на запад в Рим. Этот длинный путь является не только торговым, но и взаимосвязью между центральным крылом Китая и культурными аспектами тюрков в Центральной Азии.

Ключевые слова: Тюрки, панчау, гун, империя Хань, Жан Чян, Хан Уди.
(Занадилұлы Н. Роль тюрков в истории Шелкового пути)

Özet

Makalede, İpek Yolu'nun ilk ortaya çıkış nedenleri, oluşum tarihi, İpek Yolu'nun oluşumunun Doğu ile Batı arasındaki özel ticaret ihtiyaçlarının karşılamaındaki yeri incelemektedir. Çin verilerine dayanan araştırma ve analiz sonuçlarına göre tarihi yerler, olaylar ve şahsiyetlerin isimleri doğrudan Çin kaynaklarından alınmış ve çevrilmiştir. Makale, İpek Yolu, genellikle, Avrasya'nın kuzeyindeki ticari rota olarak adlandırılır. Güneydeki erken ticaret, çay ve atların değişimi ile karakterize edilir.

Genel olarak, bu makalede Batı Han İmparatorluğu'ndan Yang Chang ve Ban Ki-moon'un Doğu Han İmparatorluğu'ndan Batı Çin, Orta Doğu ve Türkiye İmparatorluğu arasında bir ticaret ve müzakere anlaşması açılması konusundaki tarihi rolü ele alınmaktadır. Bu tarihi şahsiyetlerin ziyaret nedenleri üzerine Çin kaynaklarından yeni veriler alındı. Bu rota batıdan Roma'ya kadar gider. Bu uzun yol sadece bir ticaret yolu değil, aynı zamanda, Çin'in orta kanadı ile Orta Asya'daki Türklerin kültürel yönleri arasındaki ilişkilerin yoludur.

Anahtar kelimeler: Türkler, Pançau, Hun, Han İmparatorluğu, Yang Chang, Han Udi.
(Zanadiluli N., İpek Yolu Tarihindeki Türklerin Rolü)

ПЕРВЫЕ ЛАСТОЧКИ МЕЛЬПОМЕНИ В УЗБЕКИСТАНЕ
THE FIRST SWEETS OF MELPOMENA IN UZBEKISTAN

Жўра МАҲМУДОВ*

Резюме

В статье речь идет о жизни и творческой деятельности первой и единственной узбекской актрисы Назиры Алиевой, сыгравшей роли на сцене Азербайджанского театра на азербайджанском языке, которая воплотила в себе сценическую культуру двух народов. Приведя факты и примеры из ее творчества, автор уделяет большое внимание элементам сценической речи актрисы, технике актерского мастерства.

Ключевые слова: Актриса, роль, образ, постановка, мастерство, сцена, спектакль.

Summary

The article deals with the life and creative activity of the first and only Uzbek actress Nazira Aliyeva, who played a role on the stage of the Azerbaijani theater in the Azerbaijani language, which embodied the scenic culture of the two peoples. Citing facts and examples from her work, the author pays great attention to the elements of the actress's scenic speech, the technique of acting.

Key words: Actress, role, image, staging, skill, stage, performance.

На сцене звуки «Кари наво». Танцует прелестная девушка. Восхищённые воздушным полётом танца, зрители усыпают сцену красными розами. Острые шипы вонзаются в ноги, но девушка не обращает на них внимания. Красные цветы, смешанные с красными каплями крови рисуют по сцене причудливый рисунок. Сцена обретает багровый оттенок. Но что, же танцовщица? Остановить действие нет никакой возможности. Ибо она актриса! И играет свою любимейшую роль Киммат в спектакле У. Исмаилова «Рустам». Восторженные зрители под гипнотическим воздействием таланта молодой актрисы выражают свои чувства, продолжая осыпать её цветами.

Это происходило в далёком 1935 году на сцене Узбекского Национального театра. На этом спектакле ей особенно тепло

---

* Доцент государственного института искусств и культуры, заслуженный деятель искусств Узбекистана. Ташкент-Узбекистан.
Associate Professor of the State Institute of Arts and Culture, Honored Artist of Uzbekistan. Tashkent- Uzbekistan.

рукоплескали гости - актёры Азербайджанского драматического театра: Сидки Рухулло, Аббос Мирза Шарипов, У. Ражаб, Марзия-ханум, М. Алиев, С.Хожиева, А. Мамедова. Их гордость и радость за Назира-ханум. Есть пословица - «Величие учителя выше величия отца» и жаркая атмосфера восприятия зрителем спектакля согревалась сердцами педагогов и коллег Назиры-ханум.

Алиева Назира Насреддиновна (1912-1980 гг.) первая и единственная узбекская актриса, игравшая роли на сцене Азербайджанского театра на азербайджанском языке. Она воплотила в себе сценическую культуру двух народов.

Впервые она вступила на подмостки профессионального театра в Азербайджане, сыграв роль в Бакинском государственном Академическом театре имени Азизбекова в спектакле Жаъфар Жаббарли “Ўктой-эл ўғли” (Уктой-сын народа). Она играла Дездемону с великим Азербайджанским актёром Народным артистом Республики Аббос Мирза Шариповым – в роли Отелло. Что же здесь удивительного может спросить читатель. Удивительное в том, что она была узбечка. Удивительное в том, что приехав из Узбекистана учиться в Бакинском театральном техникуме, стала знаменитой актрисой двух народов. Это было в далёком 1925 году.

1912 году 31 декабря в Ташкенте в семье потомственных военных родилась девочка. Её назвали Назирой. Её прадедом был Генерал-майор Российской армии Журабек сын Каландар коры. Он был Генерал-губернатором в г. Шахрисабзе - родине Амира Темура. Его сын Оллокули Журабеков также пошёл по стопам отца, стал военным. Его сын, отец Назиры - Насриддинбек, окончил Петербургское кадетское училище. Окончив русско-туземную школу девушка поступила в педагогическое училище.

Незабываемое впечатление оставил в её душе впервые увиденный спектакль профессионального театра «Халима», в тогда еще единственном профессиональном театре, в знаменитом зале «Колизей». Этот спектакль определил её будущее.

Тут и появилось сообщение о том, что в Баку - столице Азербайджана открывается Государственный тюркский театральный техникум. 1926 году Назира с несколькими своими сверстниками решила поступать в этот техникум. Среди учеников данного техникума оказались в будущем знаменитые Халима Насырова - Народная артистка СССР, Народные артисты Узбекистана Сайфи кори Олимов,

Н. Бобожонов, С. Журабаев, А. Жураев, М. Хамидов, З. Кабулов, Х. Ходжаева, К. Ёкубов и др.

Ещё до Октябрьского переворота Азербайджанские артисты дважды побывали со своими спектаклями и концертными программами в Узбекистане. «В 1916 году на гастроли в Узбекистан приехала азербайджанская труппа, под руководством Сидки Рухулло. «Лайли и Меджнун», «Асли и Карам», «Аршин мал - алан», «Не тот, так этот» решённые в жанре музыкальной драмы и комедии были восприняты зрителями с бесконечным восторгом и уважением» (Алиева, 1976: 55).

Но вернёмся в 1926 год. В Бакинском техникуме преподавателями узбекских учеников были Кирманшахли и Александр Александрович Туганов. Но, по настоящему, уроки мастерства актёра, Назира получила, вступив на подмостки профессионального театра «Сатира - агит». Здесь она играла в спектакле «Чичакли йоллар» - Таня, в пьесе Мирзафатали Охундова «Мсье Жордон ва дарвеш Масталишох» - Шарафнисахоним. А в спектакле по роману Виктор Гюго «Собор парижской Богоматери» сыграла сразу две роли - Эсмеральду и Воришку. Эсмеральда в спектакле по мотивам романа В. Гюго «Собор Парижской Богоматери» и другие были исполнены на чистейшем азербайджанском языке.

«В начале на роль Эсмеральды была назначена Фатима Кадрий, я была дублёром. Но Фатима Кадрий бескорыстно, не жалея времени и сил, работала со мной над ролью. Благодаря моему добрейшему педагогу и наставнику Фатиме - ханум Кадриевой, эту роль я сыграла успешно. Постепенно из спектакля в спектакль я стала работать уверенно и обрела своё место в труппе театра» (Алиева, 1976: 39).

1927 году её пригласили в Академический театр имени Азизбекова. В этом театре она сыграла ряд ведущих ролей, в том числе Фарангиз в спектакле « Уктай-эл огли» драматурга Жаъфар Жаббарли, в пьесе Данилова «Қора сув» роль Камары, Феруза в пьесе «Шохнома» по поэме Фирдавсий, Дездемона в спектакле «Отелло» по пьесе Шекспира и другие.

В этом учебном заведении преподавали такие выдающиеся деятели театра как Серафима Бирман, Борис Михайлович Сушкевич, Елизавета Фёдоровна Саричева. Здесь же ей улыбнулось счастье, редко кому ранее удававшееся.

После окончания института её направили как специалиста в Ташкентский Академический театр им. Хамзы. В этот период в её творческой биографии появились такие роли как Холисхон в пьесе Х. Х. Ниёзий, Қиммат в пьесе У. Исмаилова “Рустам”, Дездемона в пьесе Шекспира “Отелло”. В роли Отелло знаменитый узбекской актёр Аброр Хидоят, в музыкальном спектакле “Фарход и Ширин” – Ширин. Здесь же в 1933 году при театре Хамзы открылась первая театральная студия, где получили начальное образование Народные артисты Узбекистана Икрома Болтаева, Учқун Рахмонов, Жалил Рахмоний и другие видные актёры театра. Назира Алиева преподавала в этой студии “Сценическую речь” и “Мастерство актёра”.

В 1935 году Азербайджанский государственный театр им. Азизбекова приехал с гастрольной поездкой в Узбекистан. Баку был её второй родиной. Материнское чувство, тоска, а также дружеское отношение Бакинских актёров опять повернуло судьбу актрисы. Она решила вернуться в Азербайджан. Так в августе 1935 года Назира Алиева вновь оказалось в Баку. Семейное счастье трех близких людей нельзя описать словами. Её приняли актрисой первой категории в Академический театр. В течение 5 лет в театре она создала около 20 образов в классической и национальной драматургии. Ей посчастливилось сыграть роль Эмилии и быть партнёром знаменитого Армянского трагика Папазяна в спектакле «Отелло». Она также стала преподавать в Театральном техникуме. Как преподаватель она подготовила большое количество высококвалифицированных специалистов сценического искусства.

В 1940 году её пригласили в Государственный Академический театр им. Хамзы для укрепления творческого состава театра, а также на педагогическую работу в целях повышения мастерства актёра других областных театров.

В 1945 году в Ташкенте открылся Театральный институт. Назира Алиева стала одним из первооткрывателей данного учебного заведения вместе с Манноном Уйгуром, отцом узбекского театра и ведущими театральными деятелями из Москвы. С этого года она полностью перешла на преподавательскую деятельность. Стала заведующей кафедрой сценической речи. Спустя несколько лет театральный институт стал готовить не только узбекских актёров. Учитывая потребности других регионов Средней Азии в специалистах, открылись Туркменские, Таджикские, Киргизские и Каракалпакские студии. Благодаря своей эрудиции и знаниям общетюркских языков

Назира Алиева вела занятия по предмету «Сценическая речь» в туркменских, каракалпакских группах.

Ныне многие ведущие театральные деятели старшего поколения этих Республик с любовью отзываются о Назире Алиевой. Среди них много Народных артистов, деятелей искусств, а так же научных деятелей Средней Азии.

ЛИТЕРАТУРА

Алиева Н. (1976). *Санъат менинг ҳаётим*. –Т.: изд. Гафура Гуляма.

Клитин С. С. (1979). *Творческое воображение и словесное действие* /Сборник научных трудов. Проблемы сценической речи/. Л.

Түйіндеме

Мақалада екі елдің сахналық мәдениетін бойына дарытқан, Өзирбайжан театры сахнасында рөлдерді эзирбайжан тілінде алғашқы болып сомдаған өзбек актрисасы Нәзира Әлиеваның өмірі мен шығармашылық қызметі туралы баяндалады. Автор оның шығармашылығынан фактілер мен мысалдар келтіре отырып, актрисаның сахналық тіліне, актерлік шеберлігіне баса назар аударған.

Кілт сөздер: Актриса, рөл, бейне, қойылым, шеберлік, сахна, спектакль.

(Махмудов Ж. Өзбекстандағы Мельпоменаның алғашқы қарлығаштары)

Özet

Makalede, iki halkın doğal kültürünü şekillendiren Azerbaycan tiyatrosunun sahnesinde Azerbaycan Türkçesinde rol oynayan ilk ve tek Özbekistanlı oyuncu Nazira Aliyeva'nın hayatı ve yaratıcı etkinliği ele alınmaktadır. Çalışmada, sanatçının yaratıcılığında örnekler verilerek, oyuncunun sahne konuşmasının unsurları ve oyunculuk tekniğini anlatılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Oyuncu, rol, görüntü, beceri, sahne, performans.

(Mahmudov J., Özbekistan'daki Melpomenin İlk Kırlangıçları)

**ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫ ҰЛТТЫҚ
ТУРИЗМДІ ДАМУ КОНТЕКСТІНДЕ**
**THE CULTURAL HERITAGE OF THE GREAT SILK ROAD IN THE
CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF NATIONAL TOURISM**

Ақмарал МАЛДЫБЕК*
Гүланда ДАЙРАБАЕВА**

Түйіндеме

Мақалада Ұлы Жібек жолы мұрасының мәдени туризмді жандандыру мүмкіндіктері қарастырылған. Азия мен Еуропа халықтарының өмірінде Ұлы Жібек жолының экономикалық және саяси маңызы зор болды. Ол Шығыс пен Батыстың арасындағы ерекше көпір іспеттес болды, оның арқасында халықтардың сауда-саттық және мәдени салада ынтымақтастығы жүзеге асырылып отырған. Бұл халықтар мен елдердің қарым-қатынас түзуінің ең жақсы жолы сауда, мәдениет және ғылым жолы болып табылатындығының дәлелі болып табылады. Сондықтан да біздің заманымызда Ұлы Жібек жолы дәстүрін қайта жаңғыртып, қалпына келтіру үрдісі аса өзектілікке ие болып отыр.

Кілт сөздер: Туризм, мәдениетаралық сұхбат, Шығыс пен батыс, жаһандану, құндылықтар.

Summary

The article deals with the importance of the heritage of the Great Silk Road in the development of cultural tourism. The Great Silk Road undoubtedly had an important economic and political importance in the life of the peoples of Asia and Europe. It served as a kind of bridge between East and West, thanks to which there was interaction and cooperation of peoples in both trade and cultural sphere. It also shows that the most excellent way of contact and communication of peoples is the way of trade, culture and science. And that is why in our time the process of restoring the traditions of the Great Silk Road has become relevant.

Key words: Tourism, intercultural dialogue, East and West, globalization, values.

---

* Философия ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан-Қазақстан.

Candidate of Philosophy, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.

Turkestan, Kazakhstan. E-mail: akmaral.maldybek@ayu.edu.kz

** Философия ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан-Қазақстан.

Candidate of Philosophy, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.

Turkestan, Kazakhstan. E-mail: Gulanda18@mail.ru

Әлемде Ұлы Жібек жолына деген коммуникациялық, көліктік, энергетикалық қызығушылық байқалуда. Көптеген ғасырлар бойы Еуропа мен Азияның арасында көпір рөлін атқарып келген біртұтас трансконтиненталдық Ұлы Жібек жолы материалдық құндылықтарды (сауда қатынастарды, қолөнерді, жаңа қоныстарды салуды) дамытып, оларды алмасу ісін ғана емес, тұтастай мәдени кешендердің өзара әрекеттестігін де қамтамасыз етеді.

Өткен ғасырларда еліміздің аумағынан Ұлы Жібек жолының өткені Қазақстанның бейнесіне ерекше сыр беріп, шетелдік қонақтардың айтарлықтай қызығушылығын туғызуда. Мәніне бойласақ, бұл – қазақ халқының генетикалық жадында ерекше белгімен қалған тарихи-мәдени маңызы зор болып табылатын үлгі ескерткіш.

Көптеген туризм аймақтарының тәжірибесі көрсеткендей, туризм саласын ойластырып дамыту мәдениетаралық құндылықтарды таратып, мәдениеттердің бір-бірін байытуына бірегей мүмкіндік туғызады.

Қазақстанның туризмді дамыту саласындағы әлеуетін талдай келе, көптеген ғалымдар мен тәжірибелі мамандар туризмді дамытудың экономикалық артықшылықтарының айқын болып табылатындығын, бірақ бүгінде қол жеткізілген нәтижелердің толық емес, оның себебі Ұлы Жібек жолының жеткілікті толық пайдаланылмайтын әлеуетті туристік қор болып отырғанында, сондықтан оны ықпалдастырылған ірі туристік өнімге айналдыруымыз қажеттілігі атап көрсетілуде.

Жібек Жолының Қазақстан аумағының екі мыңға жуық километрді құрайтын туристік негізгі ресурстары Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда жинақталған, ал Түркістан, Тараз және Алматы осы аймақта ерекше орынды иеленеді. Сондықтан, осындай көптеген туристік мекендері бар Жібек жолы үшін туризмді дамыту аса өзекті болып табылады.

Ұлттық туризмді дамыту контекстінде Ұлы Жібек жолының мәдени мұрасын зерттеу Қазақстанның ғана емес, жалпы халықаралық қатынастарды дамытудың да экономикалық келешегі жайын ойластыруға септігін тигізеді. Бұл жоба Қазақстанға өзінің географиялық жағдайының артықшылықтарын барынша тиімді пайдаланып, заманауи инфрақұрылымды құрып, қолда бар өнеркәсіптік әлеуетті әлемдік экономика талабына сай жетілдіріп, жаңа жұмыс орындарын ашуға және халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Ұлы Жібек жолы ескерткіштерін толығымен қамтудың негізгі мәселесі мемлекеттер арасындағы шекара болып табылады, яғни көшпелі туризм кезінде бір жерден екінші жерге немесе бір мемлекеттен екінші мемлекетке қоныс ауыстыру туристер үшін де, туризмді ұйымдастырушылар үшін де күрделі мәселе болып табылады. Мысалы, көшпелі туризмнің біріккен бағдарламаларын Ұлы Жібек жолы бойындағы қалаларда ұйымдастыру мен жоспарлау үшін сол қалалар орналасқан мемлекеттің бақылау-өткізу бекеттерінің өткізу уақыты мен мерзімін білу керек. Себебі, тіпті кейбір күндері, мысалы, мерекелік күндері бақылау өткізу бекеттері жұмыс істемейді. Мұндай қиыншылықтар Ұлы Жібек жолы бойындағы мемлекеттердегі көшпелі туризм маршруттарының өту үдерісіне кедергі келтіреді. 1-кестеде Ұлы Жібек Жолы бойында көшпелі туризм дамуының SWOT талдауы көрсетілген. Ертеде Ұлы Жібек жолының дамуы әртүрлі мемлекеттердің керуен жолдарын бақылау үшін геосаяси күреске байланысты болса, бүгінде ол аса қатты өзгерген жоқ: геосаяси тұрақтылық сол қалпы маңызды рөл атқарады. Тек, Ұлы Жібек жолының даму мақсаты өзгерді. Егер бұрын Ұлы Жібек жолы бойы көшіп-қону мақсаты сауда болса, бүгін көршілес өзара қатынас негізінде туризмді дамыту болып табылады (Алиева, Қалиева, 1992:108-109).

Артықшылықтары	Кемшіліктері
<ul style="list-style-type: none"> - табиғи ресурстардың молшылығы: жер рельефі, туристерге көрсетуге арналған табиғи объектілер; - туристік объектілер (көрнекті орындар); - әр елдің мәдениетімен танысу: халық дәстүрлерінің сақталуы және онымен танысу; - халықтың әлеуметтік-экономикалық дамуы: өмір сүру жағдайының жоғарылауы, халықтың білімділігі мен көзқарастарының дамуы; - инфрақұрылымның дамуы; - автотуризм, велотуризм, салт атты туризмді дамыту; - Ұлы Жібек жолы бойындағы әр елдің ұлттық өнімдерін шетелге шығару; - көрші мемлекеттермен достық қарым-қатынас орнату; - салауатты өмір салтын ұстану. 	<ul style="list-style-type: none"> - осы сфераның дамуына арнайы мемлекеттік қолдаудың жоқтығы; - кездейсоқ апаттардың болуы; - мезгілдік саяхат жасауға баратын аймақтарға байланысты (қыста солтүстік аймақтарда қауіпсіздік ретінде, мұзтайғақ болғанда жолдарды жауып тастайды); - тілдік кедергі: аудармашылардың жетіспеушілігі, халықтың көпшілігінің халықаралық қатынас тілі болатын ағылшын тілін білмеуі.

Мүмкіндіктері	Кедергілер
<ul style="list-style-type: none"> - жаңа және бәсекеге қабілетті отандық турөнімдердің жасалынуы; - туристерге қызмет көрсетуге жаңа инновацияларды енгізу; - әлемдік туристік нарыққа еліміздегі туризмді насихаттау; - инвестициялар тарту 	<ul style="list-style-type: none"> - экономикалық кризистің қалыптасуы; - табиғи апаттардың болуы; - саяси мәселелер: мемлекет аралық келіспеушіліктер

1 кесте. Ұлы Жібек жолы бойында көшпелі туризм дамуының SWOT-талдауы

Осылайша, көшпелі туризмнің тұрақты өсуі туризмнің дамуы, мұраны басқару және жергілікті қауымға құрмет көрсету арасында теңдікті қамтамасыз етуді талап етеді. Ол сонымен қатар Ұлы Жібек жолының тағайындалу орындары, меншікті сектор және азаматтық қоғам арасында кооперацияларды және жан-жақты әрекеттесуді талап етеді.

Капиталдарды, технологияларды, қызметтер мен ақпаратты қарқынды түрде ықпалдастыратын жаһандандыру процестерінің қозғалтқышы әлемдік сауда болып табылады. Жаңа елдерді, аймақтарды және тұтастай құрлықтарды біртұтас желі ішінде байланыстырып отырған жаһандық экономика бұрын серіктес болмаған мемлекеттерді өзара әрекеттестікке талпындырып, екіжақты және көпжақты қатынастардың сипатына, қарқынына және ұзақтығына өз әсерін тигізуде. Азия мен Еуропа арасындағы сауда-саттықты дамытудың жаңа мүмкіндіктерін қамтамасыз етуді, экономикалық, мәдени, әлеуметтік дамудың әртүрлі деңгейлерінде тұрған және саяси құрылысы әртүрлі болып келетін көптеген елдердің күш біріктіруін көздейтін Ұлы Жібек жолын қайта жаңғырту жобасы жаһандық даму үдерістеріне сай келеді.

Ғасырлар бойы Ұлы Жібек жолы әр алуан елдердің, халықтардың жақындасуына, олардың идея және білім алмасуына, тілдер мен мәдениеттердің бір-бірін дамытуына септігін тигізіп келген.

Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени өнімдердің ауысуы тек отырықшы өркениеттердің арасында ғана жүзеге аспады. Көшпелі қоғамда мәдени қарыштау болуы мүмкін емес деп ойлаудың өзі қате. Жалпы көшпелілер, оның ішінде әсіресе түркілер, үндірийлер,

арабтар адам өмір-тірлігінен айырғысыз нәрсе ретінде, қазір барша адамзаттың күнделікті тұрмысында қолданылатын көп бұйымдарды ойлап тапты. Бұл жөнінде тек олардың ұрпақтары ғана емес, сонымен бірге әділ пиғылдағы батыстық және ресейлік ғалымдар да жиі қайталайды. Мысалы, Л.Гумилев түркілер мен моңғолдардың материалды мәдениеттегі жетістіктерін жоғары бағалайды: «Қазіргі еуропалықтардың еркек жыныстыларын айтқанда, көз алдыңа келе қалатын киім-кешектің бір түрі – шалбарды көшпелілер тіпті ежелгі заманда-ақ ойлап тапқан. Үзеңгі 200 және 400 жылдар арасында бірінші рет Орталық Азияда пайда болған. Алғашқы, ағаш дөңгелекті көшпелі арба, әуелгі үлкен доңғалақты күймеге ауысты да, сосын оның орнын киіз үй басты, бұл көшпелілердің орман-тоғайлы тау қырларынан қиналмай асып түсулеріне жағдай жасайды. Ауыр да түзу семсердің орнын басқан қайқы қылышты көшпелілер шығарған жебелерді аңыратып, 700 м жерге дейін жеткізетін, сала-құлаш құранды садақты ойлап тапқан да солар. Ақыр сонында, ол заманда тұрғын жайдың ең жетілген түрі киіз үй болып есептелетін» (Гумилев, 1992:39).

Сарыарқадағы көшпелі тайпалар мен Орталық Азияның егінші, қолөнерші қауымының товар айырбастайтын орталықтары Ұлы Жібек жолы бойындағы қалаларда орналасқан. Мысалы, Отырарда биік қорған, қақпа, сәулетті медресе-мешіт, мұнара, кітапхана ғимараты, қала әкімінің мекемесі т.б. көркем құрылыстар болған. Қару-жарақ, алтын-күміс, асыл тас бұйымдары, шыны ыдыстар, зат қоймаларының табылуына қарағанда, қалада зергерлер мен темір ұсталары, шыны, керамика шеберлері тұрғаны көрінеді. Жувейнидің жазуына қарағанда, 1219 жылы моңғолдар ойрандап кеткен Янгикент (Жанакент) осының нақтылы көрінісіне жатады. Жазба деректерде көрсетілуінше, қала Сырдың Арал теңізіне құярлығына орналасқан, Оғыздардың көне астанасы болды. Қаланың биік дуалы, мұнара, қақпалары болған. Ежелгі Русьтің, Новгородтың, Хазар, Бұлғар хандықтарының көпестері Хорезм, Үндістан, Қытай саудагерлерімен тауар айырбастап тұрған. X ғасырдағы араб саяхатшысы Ибн Хаукал Янгикентке Үргеніштен 10 күнде, Фарабан 20 күнде жетуге болатынын хабарлайды (Маргулан, 1950:37).

XVI–XVII ғасырлардағы архитектураның мұралары Сырдарияда, Қаратау төңірегінде, Талас, Шу, Сарысу аңғарларында, Торғай даласында біркелкі тәуір сақталған. Тастан салынған ескерткіштер көбінесе Маңғыстауда, Сағыз, Жем алабында, Орталық Қазақстанда,

Жетісуда, Алтай, Тарбатағай тауларында ұшырасады. Баршынкенттің іргесін Алып Мамаш Бектің (Алпамыс) жұбайы Баршын сұлу зираты маңына қоныстанушылар көтерген. Жамал Қарши, Пано Карпини, Гетум, Керикос т.б. саяхатшылардың мұнда жолы түскен. Ол Оғыз хандығының Сыр бойындағы мәдени, экономикалық байтағының біріне жатады. Онда базар, мешіт, медресе, қонақ үй, керуен сарайлары, зәулім мұнаралар, биік дуал, мықты қақпалар болған. Қалада Қорқыт пен әл-Фарабидің дүниетану жолына түскен, Құсамеддин Баршынлығы қатарлы ақын, жазушылар тұрған.

Араб тарихшысы Мақдиси: «Сауран жеті қабат қоршалған қала, рабад, мешіті бар» (Машук, 1967:26), – деп еске алады. Кейбір деректерде оның «шайқалмалы минареті», сәулетті ғимараттары, жер астынан келетін кәріз суы хақында баяндалады. Тарихи көркемдік қасиеті жағынан қазірде қирап біткен Сауран мұнарасы көңіл қоярлықтай. Бұқара мұнаралары тәрізді салынған, биіктігі 16 метрге баратын іргелі мұра. Бөгім мұнарасы да, Сығнақ қаласының Сунақ-ата ғимараты да сондай мұралар. Сарайшықтағы қазақ хандары Жәнібек пен Қасымханның, Түркістандағы Есім мен Жәңгірдің мазарлары да сәулеті жағынан ерекше көрнекті ескерткіштер.

Баласағұн Батыс Түрік, Қарлұқ, Қарахан, Қарақытай мемлекеттерінің астанасы болды. VIII ғасыр жылнамаларының көрсетуінше, Суябтан шығыста 20 шақырым, Шудың сол жағасына орналасқан. Мұнда 1069–1070 жылдары Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтадғу білігі» (Құт негізі білік) дастанын жазды. 13 мың жолдан тұратын түркі тіліндегі бұл дастанда саясат, мемлекет, басқару, әскери іс, кемеңгерлік, ақыл-парасат, әділеттік, ар-ождан, салт-дәстүр және т.б. жөнінде философиялық трактаттар берілген. Профессор У. Шалекенов басшылығындағы археологиялық экспедиция қазып жатқан Ақтөбе мекені ежелгі Баласағұн болуы мүмкін деген болжам бар. Өйткені, одан 6000 дана қола теңгелер, ақша соғатын орын, т. б. табылуы, қаланың шахристан мен рабатқа бөлінуі, оның ірі саяси, экономикалық, мәдени орталық болғанын дәлелдейді (Шалекенов, 1985).

Тараз туралы алғашқы рет Византия елшісі Земарх жолжазбаларында хабарланады. М. Қашқари Тараз тұрғындарының түркі және соғды тілінде сөйлейтінін көрсетеді. Ол Ұлы Жібек жолының және қимақ, қыпшаққа баратын керуен жолының түйіскен жеріне орналасқан. Араб географы Мақдиси: «Тараз – бау-бақшалары, үйлері тығыз салынған, бекіністі қала. Айналасында терең оры,

4 қақпасы бар, қала ортасынан өзен ағып өтеді, оның маңында Сус, Құл, Такабат, Шельжи қалашықтары бар» (Волин, 1960, 81), – деп жазады. 1221 жылы Жетісуда болған қытай саяхатшысы Чан Чунь «Тараз маңының халқы егіншілікпен қатар жібек өсіріп, шарап қайнатуды біледі» (Волин, 1960), – деп хабарлайды. Қарахандар тұсында мұнда Қарахан мазары, Айша бибі, Бабаджа хатун күмбездері қатарлы сәулет өнерінің тамаша үлгілері тұрғызылған. Ішкі қабырғалары түркі халықтарының аңыз-ертек кейіпкерлерінің суреттерімен әшекейленген Тараз моншасының даңқы шыққан. Монша еден астынан жүргізілген жылу жүйесі арқылы жылытылған. Шешінетін, жуынатын бөлімдері күмбезделіп, өріліп шығарылған. Су ұзындығы 0,7 м, диаметрі 0,25 м, құбырлармен келтірілген. Қалада XI–XII ғасырларда ақша-теңге соғылып тұрған.

Талғар Іле Алатауының қойнауына орналасқан. Терістігі мен түстігінде қақпалары болған, бекініс дуалдарының биіктігі 5–6 м. Қарауыл мұнаралары, мешіт, базары бар, іргесі VIII–IX ғасырларда қаланған. Қола, қыш ыдыстардың көп табылуына қарағанда, қала халқының дені қолөнершілер болса керек. Қала жұртынан табылған 2 мыс табақта тәж киген адам басында қанатты арыстан суреті бейнеленген. Бұл Қарахан билеушілерінің символы екені белгілі (Городуцкий, 1928:39). Қойлық (Қаялық) Лепсі өзені алабында орналасқан. Монғол жаулауына дейін Қарлұқтың Арслан ханының ордасы тұрды. Елші Вильгельм де Рубрук Қойлықтың қураған орнында 1253 жылы күзде болған. Қала жұртынан қыш ыдыс-аяқтар, құмыра, көзе, кесе, қола теңгелер табылды. Қала археологтардың есебі бойынша IX–XI ғасырларда барынша гүлденген (Байпаков, 1968).

Жоғарыда қарастырылған ортағасыр қалалары бір-бірімен керуен жолдары арқылы жалғасып жатты. Әсіресе, Сыр бойын жағалай Янгикенттен Еділге, Итиль қаласынан Волганы өрлей Бұлғар хандығына, оңтүстікке қарай бұрылып, Кавказдан Византияға, онан әрі Киев Русіне баратын жолдың Итильден жететін тармағы да болған. Ежелгі Киевтің, Новгородтың, Смоленскінің, Рязанның, Кавказдың, Хазар мен Бұлғар жұрттарының жиһанкез көпестері Еділ дариясынан өтіп, Қыпшақ хандығына, одан Сырға еңкейіп, Янгикент, Отырар, Тараз, Баласағұн шаһарларын аралады. Мұнда парсы, үнді, қытай көпестерінің исфһани асыл қылышын, шайын, жібегін, қымбат тастарын өз тауарларына айырбастады. Түріктерден былғары ертұрман, қару-жарақ, асыл тұқымды сәйгүлік аттар сатып алды. Киев пен Новгородтың ескі жұртын қазғанда Тараз, Шаш, Самарқанда

соғылған 144 монета табылды (Хасенов, 1988:97). Осыған қарағанда орыс жерлерімен сауда айырбас байланысының бағы заманнан-ақ орныққаны көрінеді. Қытай, Үнді, Хорасан саудагерлері Шығыс Түркістаннан Бедел, Ақсу асуларынан асып, Аспара, Мерке, Құлан, Барысхан қалаларын басып өтіп, Таразға келіп жүрді, бұл Жібек жолының бір тармағы есептеледі. Тараздан шығып Қимақтар еліне, онан әрі Енисейдегі қырғыз жеріне баратын да керуен жолы болды. Испиджабтан терістікке қарай шыққан жол Қаратауды бөктерлеп, Катикент, Баба-ата, Созақты басып, Кеңгір, Жезді, Нұра, Ырғыз, Ертіс аңғарларымен қимақ-қыпшаққа, онан әрі Алтай – Саяндағы Боғра, Яғма, қырғыз, телестерге жетті. Бұл жолдар Орта ғасырлардағы Қазақстан тайпаларын дүниенің шар тарабымен жалғастыратын сауда-айырбастың күре тамырлары еді.

Түркілер – қала мәдениетімен бірге адамзат өркениеті тарихында тас қашау, тас бедерлеу, тасты қырнап, бәдіздеу өнерімен де даңқы шыққан ел. Тас бейне жасау өнері әуелгіде жартастарға шекіп салудан басталған. Соның өзінде тастан адам бейнесін қашау сатысына бірден жетпеген. Мұның алғашқы қадамы онғұндардың кескін-келбетін ұқсатудан көрінеді. Бұл саладағы аса білгір ғалым Әлкей Марғұланның топшылауы бойынша: «Ең ескі тас мүсіндер ғұн дәуірінде – б.з.б. II–I ғ., б.з., I–V ғасырларда шыға бастаған. Олардың құрылысы өте биік, ... 8 метрге дейін жоғары көтеріліп тұрады. Оларда тек бас жағын ғана әдемілеп безендірген, өзге пішіні салынбаған... Ғұндардың тас мүсіні ата-ананың рухын қадірлеуден шыққан, аспанға, күнге табынудың бір елесі» (Марғұлан, 1984).

Ұлы Жібек жолы мәдениетінің тағы бір сабағы мәдени қарым-қатынастардың көпжақтылығы болып табылады. Тек отырықшылар көшпелілерге емес, сонымен бірге көшпелілер де қалалық мәдениеттің өркендеуіне үлкен үлес қосып отырған.

Шығыс пен Батыстың сұхбаты монғолдық мемлекеттерде де өз жалғасын таба білді. Мысалы, Гильом Рубрук монғолдардың астанасы Қарақорымға келгенде, қаланың бір бөлігін алып жатқан мұсылман көпестерін және қолөнершілерін кездестірді, онда екі мешіт орналасқан екен, ал христиандық шіркеу қаланың басқа жағында орын алған. Қалада еркін түрде мұсылмандар мен несториандар, буддашылар мен дәстүрлі көшпелі сенім өкілдері пікір таластырып жатты.

Этникалық және діни көптүрлілік өнерде стильдердің алмасуына әкелді, көптеген өнер туындылары эклектикалық сипатта жасалды.

Г. Рубрук оны былай суреттейді: «Хан сарайына кіре берісте ұста Вильгельм күмістен үлкен ағаш үлгісін жасаған, ағаштың тамырлары арыстан бейнесінде орындалған, одан сүт ағып жатқандай болып көрінеді, күміс ағашты жылан орап алған, ал ағаштың ең жоғары жағына періште мүсіні қойылған...» (Даркевич, 1976:158–159). Шынында да бір өнер туындысында әлемнің бүкіл стильдері араласып кеткен.

Ұлы Жібек жолы тек бейнелеу, сәулет, мүсін өнершілерінің тоғысуына ғана емес, сонымен қатар жылжымалы халық театрының алғашқы түпнұсқаларының қалыптасуына игі ықпалын тигізді. Айталық, Ұлы Жібек жолының аяқталатын жері Византияда Шығыс пен Батыс үйлесімді кездесті. Константинопольдегі мейрамдарда неше түрлі орталық азиялық маскарапаздар мен бишілер, акробаттар, мен даршылар өз өнерлерімен халықты баурап алған. 1161 жылы императордың бұйрығымен алаңға жер шарының танымал барлық халықтарының өкілдері ұлттық киімдерімен шығып, өнер көрсеткен (Малдыбек, Тұрсынбаева, 2009: 73).

Тауарлар тиелген керуендермен бірге кезбе жыршылар мен өнершілер бүкіл Еуразияны тоқтаусыз аралап жүрген. Олар өз өнерлерін сасанидтік Ирандағы шахиншахтардың алдында да (Так-и-Бостандағы жартастағы кескіндер), соғдылық дихандардың тойларында да (Педжикенттегі суреттер), омейяд халифтерінің қабылдауында да (Сириядағы фрескалар), Тұран әмірлерінің мейрамдарында да (Синьцзяндағы бейнелер) көрсеткен (Малдыбек, Тұрсынбаева, 2009: 75).

Ұлы Жібек жолы фольклордағы стильдер мен мазмұндардың алмасуына да үлкен әсер етті. Бұл эпостық құбылыстар өнердің басқа түрлерінде де көрініс тапты. Еуразияның көп бөлігін жаулап алған түркілік эпостардың мотивтерімен жасалған мәдени артефактылар әр жерде табылып жатыр.

Жоғарыда аталып өткендей, Ұлы Жібек жолы бойында көркем мәдени өнімдердің алмасуында көшпелілік рәміздер өз қолтаңбасын жоғалтқан жоқ. Бұл, мысалы, түйе мен жылқыны бейнелеуге қатысты. Түйе бейнелі таңбалардың көбінесе Ұлы Жібек жолы дамып тұрған VI–VIII ғасырларда көп болғанын есепке алсақ, түйе бейнесі Қазақстан мен Орта Азия тұрғындарының дүниетанымында ерекше рөл атқарғанын есте ұстаған жөн. Осы жөнінде К. Байпақов пен А. Нұржанов мынадай ойларын алға тартады: «Түйе бейнесі мифологиялық, әулеттік және әсемдік тұрғысынан белгілі бір дәрежеде

тарихи, мағыналық және көркемдік даму жолынан өткен. Бұл арада біз үшін негізінен Жетісудың көршілес мәдени-тарихи аудандарымен этносаяси байланыстарын түсінуге, ең алдымен Жетісу мен Соғды арасындағы дәстүрлі қарым-қатынасты айқындай түсуге жол ашатын әулеттік сипаттың мәні зор. Осынау жануардың Жетісудағы ең көне бейнесі қола дәуірінен қалған тастағы таңбаларда кездескен. Конус пішінді тұғыры бар, ортасында бастарын түйістіріп тұған түйелер бейнеленген дөңгелек табақша түріндегі сақтардың жұпар тостағаны Жетісудан бастау алады» (Richter, Baumann, Liebner, 1999:154) .

Ұлы Жібек жолы мәдениетіндегі көркем идеялармен ауысу туралы сөз қозғағанда, олардың дәлеліне Орталық Еуропадағы руна жазуының үлгілері, гректегі шамандыққа сүйенетін өнер формалары, Ақ Бешімдегі будда ғибадатханасын аршу негізінде табылған, бетінде бастарына тәж, үстеріне салтанат киімін киген еркек пен әйел бейнеленген өрнекті алтындатқан 7 қаптырма, Алматы маңындағы Қарғалыдан табылған біздің заманымыздың I–II ғасырларына жататын қабірдегі шөгіп жатқан түйелер бейнеленген, асыл таспен зерлендірілген екі алтын сақина туралы айтуға болады.

Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдени ауысулардың тамаша бір үлгісіне Алматының маңайындағы қазба жұмыстарында табылған құрбандық сәкісі жатады. Бұл мәдени артефактіде бүкіләлемдік көркем және діни сана тоғысып тұрғандай. Осында түркілердің «аң стилінен» әлемнің тіршілік етудің мейрамдылығы мен рухани тазарудың күндерін мойындауымыз қажет. Оларда табиғат алғашқы рет өзінің көркем шаттануына жетеді, оларда бірінші рет өміршеңдік ұстыны көркем феномен бола бастайды. Мифтік тұғыр бойынша бұл бейнелердің әркелкі және ретсіз дүниесі тек айыпталуға лайық; дәл осылай, бәлкім, Ұлы Жібек жолы бойындағы мейрамдардағы салтанаттар оған сондай қатынаста болған шығар.

Claus Richter, Bruno Baumann, Bernd Liebner өздерінің «Die Seidenstrasse. Mythos und Gegenwart» атты мақаласында да: «Бүгінгі күні Ұлы Жібек жолының маршруттары қапырықты шөлдермен, биік таулы шатқалдармен және де жүзжылдық естелігі сақталған архитектуралық ескерткіштері бар көне қалалармен өтеді» деп баға берген» (Малдыбек, 2008: 304). Терең тарихи із қалдырып, Жібек жолындағы елдердің мәдениеттерін байытқан Шығыс пен Батыс арасындағы бейбіт айырбас мәдениетаралық сұхбаттың маңыздылығын дәлелдеп, қазіргі заманғы қоғам үшін құнды сабаққа айналды.

Жібек жолын қайта жандандыру – бұл ұқыпты стратегиялық жоспарлауды талап ететін күрделі көп жақты жоба. Жібек жолы – ежелгі маршрут бойындағы жай ғана құрылыс жолы емес, инфрақұрылымның дамуы, тиімді ынтымақтастық үшін ең жоғарғы деңгейдегі қолайлы жағдайды құруды толық жетілдіру заңнамасы, сонымен қатар қатысушы елдер арасындағы өзара түсіністік жетістіктерінің бірі (Richter, Baumann, Liebner, 1999:58).

Қоғам дамуының бірден-бір шарты халықтар мен өркениеттер арасындағы белсенді ақпарат алмасу болып табылады. Халықтар арасындағы қарым-қатынастардың арқасында мәдени жетістіктер әлемге таралып отырған. Біртұтас мәдени қабаттар шұрайлы топыраққа сіңіп, жаңа тарихи өмір жағдайында дамудың жаңа кезеңі басталып отырған: ол мәдениеттер өзгеріп, жергілікті жағдайға бейімделіп, оның қасиеттерін бойына сіңіріп, жаңа мазмұнмен толықтырылып, оның жаңа пішіндерінің дамуы орын алған. Бұл процесте керуен жолдарының, атап айтқанда, ежелгі заманда және ерте орта ғасырларда Қытайды, Үндістанды, Орта Азияны, Орта және Таяу Шығысты, Жерорта теңізін байланыстырып тұрған Ұлы Жібек жолының рөлі ерекше болған. Бұл тұжырымдама аясында Ұлы Жібек жолы дәстүрін қайта жаңғыртудың Қазақстан ғана емес, Орталық Азия үшін ғана емес, бүкіл әлем үшін маңызы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Claus Richter, Bruno Baumann, Bernd Liebner. *Die Seidenstrasse. Mythos und Gegenwart*. – Hamburg: Hofmann und Campe, 1999. – 304 p.
- Алиева Ж.Н., Қалиева А.Б. *Ұлы жібек жолындағы көшпелі туризмнің дамуы* // Journal of Geography and Environmental Management. №4 (47) 2017
- Байпаков К.М. *О локализации городов северо-восточного Семиречья* // Вестник АН КазССР. – 1968. – № 7. – С. 4–7.
- Волин С.Л. *Сведения арабских источников о долине реки Талас* // Записки АН КазССР. – Алматы, 1960. – Т. 8. – С. 81–89.
- Городецкий В.Д. *Талгарское городище*. – Ташкент: Изв. Средазкоминс., 1928. – Вып. 3. – С. 12–15.
- Гумилев Л.Н. *Қиял патшалығын іздеу*. – Алматы: Балауса, 1992. – 448 б.
- Даркевич В.П. *Аргонавты средневековья*. – М.: Наука, 1976. – С. 200.
- Малдыбек А.Ж. *Ұлы Жібек жолы және өркениетаралық байланыстардың кейбір аспектілері* // III Сатпаев оқулары ғылыми-теориялық конференция материалдары.- Павлодар, 2008
- Малдыбек А., Тұрсынбаева А. *Шығыс және батыс өркениеттері арасындағы мәдени сұхбат ұстынының мүмкіндігі және шектері* // Изденіс. Гуманит. ғылымдар сер.. -Алматы, 2009, N №1.-С.72-76
- Маргулан А.Х. *Из истории городов и строительного искусства древнего*

Қазақстана. – Алматы: АН ҚазССР, 1950. – С. 122.

Марғұлан Ә. *Арқадағы тас мүсіндер* // Білім және еңбек. – Алматы, 1984. – № 9. – 12–16 бб.

Мащук Л.П. *Историческая структура социальных организмов средневековых кочевников* // Советская этнография. – 1967. – № 4. – С. 25–27.

Хасенов Ә. *Қазақстан мәдениеті мен өнерінің тарихы.* – Алматы: Қазақ университеті, 1988. – 1 т. – 188 б.

Шалекенов У. *Көне қала Ақтөбе* // Қазақ әдебиеті. – 1985. – 15 қазан.

Özet

Makalede, Büyük İpek Yolu mirasının kültürel turizmin gelişimindeki önemi incelenmektedir. Büyük İpek Yolu şüphesiz Asya ve Avrupa halklarının yaşamlarında önemli bir ekonomik ve politik öneme sahiptir. Doğu ve Batı arasında bir köprü vazifesi gören İpek Yolu sayesinde hem ticaret hem de kültürel alanda halkların etkileşimini ve işbirliği gerçekleştirmiştir. Ayrıca, uluslararası iletişim ve iletişimin en harika yolunun ticaret, kültür ve bilimin yolu olduğu gerçeğine de tanıklık edilmiştir. Bu nedenle, zamanımızda Büyük İpek Yolu geleneğini yeniden canlandırılmalıdır.

Anahtar kelimeler: Turizm, kültürlerarası diyalog, Doğu ve Batı, küreselleşme, değerler.

(Maldibek A., Dayrabayeva G., Ulusal Turizmin Geliştirilmesi Bağlamında Büyük İpek Yolu'nun Kültürel Mirası)

Резюме

В статье рассматривается значение наследия Великого Шелкового пути в развитии культурного туризма. Великий Шелковый путь несомненно имел важное экономическое и политическое значение в жизни народов Азии и Европы. Он служил своеобразным мостом между Востоком и Западом, благодаря которому происходило взаимодействие и сотрудничество народов как в торговой, так и в культурной сфере. Он свидетельствует ещё и о том, что самым прекрасным способом контактов и общения народов является путь торговли, культуры и науки. И именно поэтому в наше время актуальным стал процесс восстановления традиций Великого Шелкового пути.

Ключевые слова: Туризм, межкультурный диалог, Восток и Запад, глобализация, ценности.

(Малдыбек А., Дайрабаева Г. Культурное наследие Великого Шелкового пути в контексте развития национального туризма)

МАЗМУНЫ, ІÇИНДЕКІЛЕР, CONTENTS

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ		
Erdem UÇAR (İzmir)	Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki Bişükiqe Tegi Kıdmaz Ermiş Cümlesi Üzerine On the Sentence Bişükiqä Tägi Qıdmaz Ärmış in the Köl Tegin (S 6) and Bilgä Qayan (N 4-5) Inscriptions	7-44
Ердем УЧАР (Измир)	О предложение Бишүкиқә Тәгі Қıdmaz Ärmış в надписях Кюль Тегина (G6) и Бильге Кагана (K4-5) Күлтегін (G6) және Билге Қаған (K4-5) ескерткіштеріндегі Бишүкиqe Tegi Kıdmaz Ermiş сөйлемі туралы	
Нағима ҚОШАНОВА (Түркістан) Nagima KOSHANOVA (Turkistan)	Академик Р. Сыздық және тарихи лексикология мәселелері Academician R. Syzdyk and Problems of Lexicology Академик Р. Сыздық и проблемы лексикологии Akademik R. Sızdık ve Tarihi Leksikoloji Sorunları	45-54
Мадина АБДУЛХАНОВА (Түркістан)	Түркі халықтары тіліндегі әдет-ғұрыпқа байланысты этнографизмдер Ethnographicisms associated with the traditions in the language of the Turkic peoples	55-64
Madina ABDULKHANOVA (Turkistan)	Этнографизмы, связанные с традициями в языке тюркских народов Türk Halklarının Dilinde Geleneklerle İlgili Etnografik Özellikler	
Dilbar SHOMURADOVA (Tashkent)	The Usage of the Internet in ESL Learning Использование интернета при изучение иностранного языка, как второго языка	65-68
Дильбар ШОМУРАДОВА (Ташкент)	İkinci Dil Olarak Yabancı Dili Öğrenirken İnternetin Kullanımı Екінші тіл ретінде шет тілін үйрену кезінде интернетті пайдалану	
ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР		
Мирас ИДЕЛЬБАЕВ (Уфа) Малике ШАЙХЫСТАМОВА (Туркестан)	«Джумжума султан» Хусам Катиба – уникальный памятник средневековой общетюркской словесности "Dzhumzhuma Sultan" by Husama Katib – the Unique Monument of All Medieval Turkic Literature	69-74
Miras IDELBAYEV (Ufa) Malike Shaihystamova (Turkestan)	Хусам Катибтің «Қисса-и сұлтан Жұмжұма» дастаны – жалпы түрк әдебиетінің бірегей ескерткіші Hüsam Katib'in Cumcuma Sultan Destanı Ortaçağ Döneminin Ortak Türk Edebiyatının Eşsiz Anıtı	

Сапарбек ЕРГӨБЕК (Түркістан)	Алтын Орда әдеби жәдігері – Рабғузи қиссаларының жариялану үлгілері Examples of the Publication of the Literary Monument of the Golden Horde - Kissa Rabguzi	75-90
Saparbek ERGOBEK (Turkistan)	Образцы публикации литературного памятника Золотой Орды – кисса Рабғузи Altın Ordu Edebi Eseri Rabguzi Kıssaları'nın Yayın Örnekleri	

ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ

Оразбек НУСҚАБАЕВ (Түркістан)	Маңдардың «Моңғолға» айналу тарихы (Тарихи-этносоциологиялық сараптама) The history of the formation of Mang to the Mongols (Ethnosociology expert)	91-101
Orazbek NUSKABAYEV (Turkistan)	История превращения манов в 'монголов' (Историко-этно-социологическая экспертиза) Manlar'ın 'Moğollar'a Dönüşüm Tarihi (Tarihsel ve Etno-Sosyolojik Inceleme)	
Gumru ŞEHİRİYAR (Bakı)	I. Dünya Savaşı Döneminde Ermeni Mezalimi ve Cilovluk Olayları Armenian Savageries and Events of Jilovlug during I World War	102-110
Гумру ШЕХРИАР (Баку)	Жестокость армян и события в Жилувлуке в период первой мировой войны Бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі армяндардың қатыгездігі және Жилувлук оқиғалары	
Нөсербек ЗАҢӘДІЛҮЛЫ (Түркістан)	Жібек жолы тарихындағы түріктердің рөлі Role of Turks in history of Silk Road	111-119
Noserbek ZANADILULY (Turkistan)	Роль тюрков в истории Шелкового пути İpek Yolu Tarihindeki Türklerin Rolü	

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР

Жура МАХМУДОВ (Ташкент)	Первые ласточки Мельпомены в Узбекистане The First Sweets of Melpomena in Uzbekistan	120-124
Jura MAHMUDOV (Tashkent)	Өзбекстандағы Мельпоменаның алғашқы қарлығаштары	

ЭТНОМӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Ақмарал МАЛДЫБЕК Гүланда ДАЙРАБАЕВА (Түркістан)	Ұлы Жібек жолының мәдени мұрасы ұлттық туризмді дамыту контекстінде The Cultural Heritage of the Great Silk Road in the Context of the Development of National Tourism	125-136
Akmaral MALDYBEK Gulanda DAIRABAYEVA (Turkistan)	Ulusal Turizmin Geliştirilmesi Bağlamında Büyük İpek Yolu'nun Kültürel Mirası Культурное наследие великого Шелкового пути в контексте развития национального туризма	

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты

Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

e-mail: **turkology.institute@ayu.edu.kz**

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекенжайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы Түркістан қаласы

Бекзат Саттарханов даңғылы № 29

Телефон. 8 (72533) 3-16-78

Журналдың электрондық нұсқасын **turkology.ayu.edu.kz** сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Басуға 27.12.2018 ж. қол қойылды.

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 8,5

Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.